

Vol. 10 No. 1 • 2026

# eu daimonia\*

Revija za pravnu, političku i  
socijalnu teoriju i filozofiju

Mina Kuzminac

UVOD U MALI TRAKTAT O SOCIJALNOJ PRAVDI

ČLANCI / ARTICLES

Ante Elez

KONSTITUCIONALIZACIJA VRIJEDNOSNE ANTINOMIJE IZMEĐU NAČELA  
NEOLIBERALNOG SLOBODNOG TRŽIŠTA TE SOCIJALNE PRAVDE

Dimitrije Krstajić

SISTEMSKA NEJEDNAKOST I RADNA EKSPLOATACIJA KAO UZROCI  
KUBANSKE REVOLUCIJE

Mario Rudić Vranić

GRANIČNA FIGURA: AGAMBEN I ARENT O (NE)OSTVARIVOSTI  
LJUDSKIH PRAVA

Vojislav Bilbija

PRAVO NA AZIL – POREKLO, ISTORIJSKI RAZVOJ I SAVREMENI  
KONCEPT AZILA

Marta Kowaliszyn

COMBATING VIOLENCE AGAINST WOMEN THROUGH THE LENS OF SOCIAL  
JUSTICE – CHALLENGES IN IMPLEMENTING THE ISTANBUL CONVENTION

Tamara Tasić

ISTRAŽIVANJE KONCEPTA SOCIJALNE PRAVDE U OKVIRU BLOKČEJN  
TEHNOLOGIJE

Ognjen S. Milenković

DRUŠTVENA PRAVDA U KONTEKSTU GLOBALIZACIJE I NEOLIBERALNOG  
KAPITALIZMA: ANALIZA POLOŽAJA FABRIČKIH RADNIKA SA JUGA SRBIJE

\* Eudaimonia (Greek: εὐδαιμονία [eudaimonía]) is a Greek word commonly translated as "happiness or welfare"; however, "human flourishing" has been proposed as a more accurate translation. Etymologically, it consists of the words "eu" ("good") and "daimon" ("spirit"). It is a central concept in Aristotelian ethics and political philosophy, along with the terms "aretē" (most often translated as "virtue" or "excellence") and "phronesis" (often translated as "practical or ethical wisdom"). In Aristotle's works, eudaimonia was (based on older Greek tradition) used as the term for the highest human good, and so it is the aim of practical philosophy, including ethics and political philosophy, to consider (and also experience) what it really is, and how it can be achieved.



# eudaimonia

Revija za pravnu, političku i  
socijalnu teoriju i filozofiju  
Journal for Legal, Political and  
Social Theory and Philosophy

Vol. 10 No. 1 • 2026

**Izdavač**

IVRSRBIIJA

Srpsko udruženje za pravnu  
i socijalnu filozofiju

**Izdavač / Publisher:**

Centar za temeljna pravna znanja / Center for Legal Fundamentals,  
Srpsko udruženje za pravnu i socijalnu filozofiju (IVR Srbija) / Serbian Association for Legal and  
Social Philosophy (IVR Serbia),  
Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu / Faculty of Law University of Belgrade

**Glavni i odgovorni urednik / Editor in Chief:**

Dr Julieta A. Rabanos (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade)

**Izvršni urednici / Executive Editors:**

Ana Zdravković (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade)  
Mila Đorđević (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade)

**Uredivački odbor / Editorial Board:**

Aleksandar Cvetković (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade), Mina Kuzminac (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade), Marija Vlajković (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade), Petar Mitrović (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade), Mina Čeperković (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade), Vasilije Marković (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade), Sofija Lekić (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade), Ivona Ilić (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade)

**Naučni odbor / Scientific Committee:**

Damir Banović (University of Sarajevo), Jorge Baquerizo Minuche (Càtedra de Cultura Jurídica – Girona), Brian Bix (University of Minnesota), Luka Burazin (University of Zagreb), Damiano Canale (Bocconi University), Alejandro Calzetta (University Alberto Hurtado), Pierluigi Chiassoni (University of Genova), Goran Dajović (University of Belgrade), David Duarte (University of Lisbon), Adam Dyrda (Jagiellonian University), Biljana Đorđević (University of Belgrade Faculty of Political Science), Milena Đorđević (University of Belgrade), Victor García Yzaguirre (University of Girona), Kenneth Einar Himma (University of Washington), Miodrag Jovanović (University of Belgrade), Marija Karanikić Mirić (University of Belgrade), Andrej Kristan (University of Girona), Eric Millard Albacete (University Paris Nanterre), Mauricio Maldonado Muñoz (University San Francisco de Quito), Tanasije Marinković (University of Belgrade), Marko Milanović (University of Nottingham), Pedro Moniz Lopes (University of Lisbon), Đorđe Pavićević (University of Belgrade Faculty of Political Science), Maria Cristina Redondo (University of Genoa), Sebastián Reyes Molina (Maastricht University), Jorge L. Rodríguez (University of Mar del Playa), Paolo Sandro (University of Leeds), Bojan Spaić (University of Belgrade), Danilo Vuković (University of Belgrade), Miloš Zdravković (University of Belgrade)

**Urednik osnivač / Founding Editor:**

Bojan Spaić (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade)

**Prethodni članovi / Previous Members:**

Milica Ristić (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade), Andrej Confalonieri (University of Leiden), Teodora Milojković (Centralnoevropski univerzitet / Central European University), Stefan Rakić (Univerzitet u Strazburu / Strasbourg University), Nikolija Nedeljković (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade), Fani Spalević (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade), Isidora Fürst (Univerzitet u Beogradu / University of Belgrade)

**Priprema teksta / Typesetting and Layout**

Dosije studio, Beograd (Belgrade)

ISSN 2560-3663 (Online)

## SADRŽAJ / CONTENT

*Mina Kuzminac*

|                                               |   |
|-----------------------------------------------|---|
| Uvod u mali traktat o socijalnoj pravdi. .... | 5 |
|-----------------------------------------------|---|

### ČLANCI / ARTICLES

*Ante Elez*

|                                                                                                                      |   |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---|
| Konstitucionalizacija vrijednosne antinomije između načela neoliberalnog slobodnog tržišta te socijalne pravde. .... | 9 |
| (The Constitutionalization of the Axiological Antinomy between the Neoliberal Free Market and Social Justice)        |   |

*Dimitrije Krstajić*

|                                                                                  |    |
|----------------------------------------------------------------------------------|----|
| Sistemska nejednakost i radna eksploatacija kao uzroci kubanske revolucije. .... | 31 |
| (Systemic Inequality and Labour Exploitation as Causes of the Cuban Revolution)  |    |

*Mario Rudić Vranić*

|                                                                                   |    |
|-----------------------------------------------------------------------------------|----|
| Granična figura: Agamben i Arent o (ne)ostvarivosti ljudskih prava. ....          | 49 |
| (The Threshold Figure: Agamben and Arendt on the (Im)Possibility of Human Rights) |    |

*Vojislav Bilbija*

|                                                                                         |    |
|-----------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Pravo na azil – poreklo, istorijski razvoj i savremeni koncept azila. ....              | 61 |
| (The Right of Asylum – Origin, Historical Development and the Modern Concept of Asylum) |    |

*Marta Kowaliszyn*

|                                                                                                                                |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Combating Violence Against Women Through the Lens of Social Justice – Challenges in Implementing the Istanbul Convention. .... | 81 |
| (Borba protiv nasilja nad ženama kroz prizmu socijalne pravde – izazovi u primeni Istanbulske konvencije)                      |    |

*Tamara Tasić*

|                                                                            |    |
|----------------------------------------------------------------------------|----|
| Istraživanje koncepta socijalne pravde u okviru blokčejn tehnologije. .... | 93 |
| (Exploring the Concept of Social Justice within Blockchain Technology)     |    |

*Ognjen S. Milenković*

|                                                                                                                                                     |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Društvena pravda u kontekstu globalizacije i neoliberalnog kapitalizma: analiza položaja fabričkih radnika sa juga Srbije. ....                     | 117 |
| (Social Justice in the Context of Globalization and Neoliberal Capitalism: Analysis of the Condition of Working Class in Region of Southern Serbia) |     |

## INTRODUCTION TO A SMALL ESSAY ON SOCIAL JUSTICE

When we speak of workers' rights, we cannot escape the conversation about social justice. We say that it is the crucial, most noble, yet precisely for that reason, the most abstract objective of labour law. However, even when we discuss various ideologies, especially in light of the century behind us, which largely shaped the world we live in today, we cannot avoid this topic, as much as we try to do so. The same is true in regard to conflicts, and even the greatest of crimes. In their background, there are always relations of power and powerlessness, colored by the idea of a certain justice and the question of what justifies inequality, and to what extent we may guarantee equality, once we recognize that equality is not sameness.

In fact, upon closer reflection, there is almost nothing we can discuss without the concept of social justice being present – if not explicitly, then at least implicitly. And that is precisely why we speak of social (in)justice, though not always explicitly, even when our favorite coffee gets more expensive while on our way to the café, we pass people on the sidewalk begging for change; when someone else earns more than us despite our conviction that we invest more labour or knowledge; but also, when, out of fear of a completely unipolar world, we analyze global power relations.

Guided by these reflections, we have dedicated this issue to social justice. The articles included in this issue do not offer a single answer to the question of what social justice is, nor does such an answer exist. Instead, each of them represents a contribution to a collective reflection, a small part of what is, we hope, a greater essay on social justice.

Mina Kuzminac  
University of Belgrade,  
Faculty of Law

## UVOD U MALI TRAKTAT O SOCIJALNOJ PRAVDI

Kada govorimo o pravima radnika, ne možemo pobeći od razgovora o socijalnoj pravdi. Kažemo da je ona ključni, najuzvišeniji, ali upravo stoga i najapstraktniji cilj radnog prava. Međutim, i kada govorimo o različitim ideologijama, posebno u svetlu veka koji je ostao iza nas, a koji je u velikoj meri oblikovao svet u kome danas živimo, ne možemo, makar se i svojski trudili, da izbegnemo ovu temu. Isto važi i kada je reč o sukobima, pa čak i najvećim zločinima. U njihovoj pozadini uvek stoje odnosi moći i nemoći, obojeni idejom o određenoj pravdi i pitanjem šta opravdava nejednakost, a dokle smemo da garantujemo jednakost, ako već shvatamo da jednakost nije istost.

Zapravo, kada bolje razmislimo, o malo čemu možemo govoriti, a da koncept socijalne pravde nije prisutan – ako ne eksplicitno, onda makar implicitno. I baš zato o socijalnoj (ne)pravdi govorimo, mada ne uvek izričito, i kada naša omiljena kafa poskupi dok na putu do kafeterije prolazimo pored ljudi na pločniku koji mole za sitan novac; i kada neko drugi zarađuje više od nas uprkos našem uverenju da ulažemo više rada ili znanja; ali i kada, u strahu od potpuno unipolarnog sveta, analiziramo globalne odnose moći.

Vođeni tim razmišljanjima, ovaj broj posvetili smo socijalnoj pravdi. Tekstovi koji su uvršteni u ovaj broj ne nude jedinstven odgovor na pitanje šta je socijalna pravda, niti takav odgovor postoji. Umesto toga, svaki od njih predstavlja jedan prilog zajedničkom promišljanju – mali deo jednog, nadamo se, traktata o socijalnoj pravdi.

Mina Kuzminac  
Univerzitet u Beogradu –  
Pravni fakultet



## ČLANCI / ARTICLES

## The Constitutionalization of the Axiological Antinomy between the Neoliberal Free Market and Social Justice

Ante Elez

Faculty of Law University of Zagreb, Croatia

UDK 321.7: 339.1



0009-0007-7758-172X

### Cite this article:

Elez, Ante. 1/2026. Konstitucionalizacija vrijednosne antinomije između načela neoliberalnog slobodnog tržišta te socijalne pravde. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 8–29

DOI: 10.51204/IVRS\_26104A

### Keywords:

- Social State
- Neoliberalism
- The Economic Neutrality of the Constitution
- The Social and Economic Rights
- Social Justice

### Author for correspondence:

Ante Elez,

[elez.ante1302@gmail.com](mailto:elez.ante1302@gmail.com)

*The doctrine of the economic neutrality of the constitution — which in the first instance implies limited constitutional review of economic legislation — attempts to mitigate the ongoing axiological conflict between the constitutional principles of social justice (the welfare state) and the market-oriented economic model. This paper explains the causes behind the emergence of such a theory and outlines the process of its positivization, all with the ultimate goal of providing a critical reflection on its elements and variations. The paper highlights the advantages and disadvantages of this interpretative approach and seeks to estimate and discuss its effects on the past, present, and future protection of fundamental social human rights and freedoms.*

## Konstitucionalizacija vrijednosne antinomije između načela neoliberalnog slobodnog tržišta te socijalne pravde

Ante Elez

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

UDK 321.7: 339.1



0009-0007-7758-172X

### Referenca:

Elez, Ante. 1/2026. Konstitucionalizacija vrijednosne antinomije između načela neoliberalnog slobodnog tržišta te socijalne pravde. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 8–29

DOI: 10.51204/IVRS\_26104A

### Ključne reči:

- Socijalna država
- Neoliberalizam
- Ekonomska neutralnost ustava
- Socijalna i ekonomska prava
- Socijalna pravda

*Doktrinom o ekonomskoj neutralnosti ustava, a koja (u prvome redu) podrazumijeva ograničenu ustavnosudsku kontrolu ekonomskih propisa, nastoji se ublažiti trajni vrijednosni sukob između ustavnih načela socijalne pravde (države) te tržišno orijentiranog ekonomskog modela. U ovome se radu opisuju uzroci pojave takve teorije te se predstavlja postupak njezine pozitivacije, a sve s konačnim ciljem kritičkog osvrtnja na njezine elemente i inačice. Ukazuje se na prednosti i mane ovog tumačenjskog pristupa te se pokušavaju procijeniti i raspraviti učinci istoga na prošlo, trenutno i buduće stanje zaštite temeljnih socijalnih ljudskih prava i sloboda.*

### Autor za korespodenciju:

Ante Elez,

[elez.ante1302@gmail.com](mailto:elez.ante1302@gmail.com)

## 1. UVOD

Suvremene demokracije – čija je primarna svrha zaštita i očuvanje ljudskih prava i temeljnih sloboda – počivaju na mnogobrojnim ustavnim načelima koja, u svojoj suštini, predstavljaju aksiološku osnovu takvih društvenih sustava. Ona su, dakle, vrijednosni temelj (i opravdanje) pravnih normi te time i neizostavni dio istinske demokracije (Barak 2006, 241). Zajedno, isprepletena u jednu mrežu, čine ishodišnu točku za daljnje tumačenje i kreiranje kako prava, tako i konkretnih politika.

Međutim, kako ustavi nisu akti jednoobraznosti, već rezultanta šireg društvenog kompromisa koji nužno počiva na idealima koji pak pokrivaju veći dio vrijednosnog spektra, tako i sama društvena strukturalna načela utjelovljena u ustavni akt nisu jednolična. Iz toga nedvojbeno proizlazi da (u pojedinim situacijama) različita ustavna načela mogu doći u međusoban konflikt. Takav sukob označava, u stvari, normativnu koliziju (tzv. antinomiju) koju valja razriješiti iznalaženjem određenih kriterija (Guastini 2018, 275; Kačer, Ivančić-Kačer 2017, 408), a sve s konačnim ciljem davanja prednosti jednom načelu pred drugim, odnosno susprezanjem drugog pred prvim ili *vice versa*. No, s obzirom na općenitost ustavnih načela te na njihovu važnost jasno je kako postizanje takvog balansa u slučaju ustavnog vrijednosnog sukoba nije najjednostavnije.

Jedan od reprezentativnih primjera takve ustavne aksiološke antinomije *in abstracto* predstavljaju upravo ekonomska (gospodarska) načela ustava, među kojima centralnu funkciju imaju načelo slobodnog tržišta te načelo socijalne pravde. Ta dva temeljna ustavna postulata, immanentna, u manjoj ili većoj mjeri, svim porecima u poredbenom konstitucionalizmu, definiraju jezgru gospodarskog određenja modernih demokracija, naglašavajući pritom važnost dijametralno suprotnih koncepata i mehanizama. Dok slobodno tržište pretpostavlja snažnu zaštitu privatnog vlasništva i čvrste ekonomske slobode, socijalna pravda zahtijeva snažan državni angažman i koherentan socijalni sustav. Ta su načela nastala kao posljedica različitih povijesnih zbivanja i političkih okolnosti te se podjednako smatraju demokratskom stečevinom čija se zaštita postavlja na najvišu razinu. S obzirom na tako postavljenu razinu njihove važnosti, krucijalno je preispitati njihov (konfliktni) odnos te zaći u oblike doktrinarne pomirbe istoga.

Sukladno prethodno navedenom, glavni je cilj ovog rada istražiti te obrazložiti relaciju predmetnih dvaju načela te predstaviti temeljno poredbeno rješenje njihova ustavna konflikta, a to je općeprihvaćena doktrina ekonomske neutralnosti ustava. Pritom se u radu polazi od važnosti djelovanja državnog aparata, kao i od nužnosti za cjelovitim i dobro strukturiranim te aktivnim ustavnosudskim djelovanjem, primarno u vidu tumačenja ustavnih načela. Drugim riječima, autor nastoji prezentirati i objasniti u kojoj mjeri skladnost državne (socijalno-ekonomske) politike s

ustavnim, odnosno ustavnosudskim zahtjevima socijalne prirode pomaže u etabli-  
ranju održivog ekonomskog poretka.

No, prije te centralne analize, a u svrhu davanja potpunijeg i jasnijeg odgovora na glavno istraživačko pitanje, nužno je ukratko se osvrnuti na temeljne postavke i karakteristike socijalne pravde i slobodnog tržišta. Iz tog je razloga, prvi dio rada posvećen sažetom prikazu doktrine socijalne države i njezinom nastanku, kao i okolnostima uspona neoliberalizma te njegovim glavnim karakteristikama. Potom se obrazlaže supstancija doktrine o ekonomski neutralnom ustavu te se kronološki prezentira ustavnosudska recepcija istoga.

Rad je utemeljen na sprezi doktrinarnog i aksiološkog metodološkog pristupa, pri čemu se prvim nastoji istaknuti krucijalne dijelove pozitivne ustavne doktrine u području ustavnog uređenja ekonomskog sustava, a potomjim konkretizirati i primijeniti ustavom zajamčene, odnosno postavljene (društveno-pravne) vrijednosti (Miličić 1992, 53). Također, u radu je (u određenoj mjeri) korištena i druga, nepravna literatura (ponajprije politološka i ekonomska) i to zbog nužnosti interdisciplinarnog pristupa u proučavanju predmetne materije. Naime, izolirana znanstvena istraživanja u području društvenih znanosti (gotovo) nikada ne poluče posve zadovoljavajući rezultat upravo stoga što takva istraživanja ne mogu u potpunosti objasniti društvene pojave (Williams 2009, 258), a što posebice vrijedi za područje ekonomskog određenja.

## 2. POSTANAK I FIZIONOMIJA SOCIJALNE DRŽAVE

Ustavno načelo socijalne pravde, kao postulat inherentan današnjem europskom ustavnom identitetu i šire, urezalo se u modernu pravno-političku zbilju kroz poseban koncept socijalne države (*état social*; *welfare state*; *Sozialstaat*), a koji datira još od druge polovice devetnaestog stoljeća. Tada su, naime, brojne europske države počele s usvajanjem liberalnih propisa koji su tvorili svojevrсни prototip sustava socijalne sigurnosti. Temeljni razlog donošenja takovih akata leži u činjenici ubrzanog širenja svijesti o važnosti radnika i radničkih prava. Tako se stvaraju prva sindikalna udruženja te ostale radničke organizacije, čija je politička moć postupno dolazila do svog vrhunca (Perišić 2008, 212).<sup>1</sup>

---

1 Kulminacija legitimiteta i političke snage novostvorenih radničkih pokreta predstavlja stvaranje prvih zakonodavstava koja su jamčila (određena) prava radnika. Najbolji primjer je donošenje prvih socijalno osviještenih ustava, kao što su meksički Ustav iz 1917. koji je prvi zajamčio razna radnička prava, među kojima i ograničenja radnog vremena, pravo na štrajk i minimalnu plaću te jednakost spolova po načelu jednaka plaća za jednak rad (Smerdel 2020, 109). No, i prije samih ustava, postojala su određena zakonodavstva koja su zakonskim propisima štitila radnike i njihova prava, kao primjerice njemački Zakon o općem socijalnom osiguranju iz 1881. godine (Perišić 2007, 212).

Protekom tog vremena, u prvoj polovici dvadesetog stoljeća dolazi do Velike gospodarske krize, rođene u raljama liberalnog i nekontroliranog tržišta, a koja je u konačnici rezultirala naglim skokom stope siromaštva, nezaposlenosti i gladi. Na kraju, sve je obilježila i općedruštvena radikalizacija koja se kanalizirala u strahote Drugog svjetskog rata. Tadašnja propast (zapadnog) tržišta značila je nužnost pronalaženja ekonomske alternative koju će karakterizirati stabilnost i predvidljivost poslovanja, s jedne strane, te jamčenje sindikalnih prava i radničkog položaja, s druge strane. U okolnostima takvih poslijeratnih htijenja, želja za (ponovnom) uspostavom čvrstog državnog modela postaje ekonomski imperativ koji će svoju realpolitičku dimenziju poprimiti u narednom razdoblju postratne obnove. U skladu s time, cjelokupno razdoblje prvog dijela druge polovice dvadesetog stoljeća postaje „zlatno doba“ socijalne države (Perišić 2008, 216).

Iako koncept socijalne države zavisi o strukturi i okolnostima konkretnih političkih ustroja, njegova se (gospodarska) srž početkom tog vremena sastojala u odbacivanju *laissez-faire* ekonomske politike te u afirmaciji kejnzijanske ekonomije koja počiva na načelima državne intervencije u privredni sustav, regulacije fiskalne i monetarne politike te u pravičnoj distribuciji stečenog tržišnog profita (Gruchy 1948, 240). Tadašnje su vlasti – motivirane ovako strukturiranom intervencionističkom doktrinom – nastojale očuvati tržišne i ekonomske slobode (npr. privatno vlasništvo), ali su nastojale reducirati njegove negativne učinke vlastitim uključivanjem u tržišne procese. To je, logično, ostavilo brojne reperkusije na politički ustroj tadašnjih socijalnih država. U prvome redu, došlo je do reforme društvenog poretka po ključu širenja administrativnih (upravnih) ovlasti države, odnosno proširenja njezinih socijalnih dometa (Kuzelj 2019, 62). U tako uređenom sustavu, država postaje glavni faktor pri krojenju socijalnih politika, osnivajući pritom niz resora i službi nad kojima ima direktnu upravu, ali i odgovornost. Država, dakle, pomoću vlastitih javnih službi koncentrira svoju moć te postupno širi svoju nadležnost u mnoga područja života građana (Koprić et al. 2021, 55). Dakako, prava intencija tog širenja nadležnosti nije težnja za većom restrikcijom ljudskih prava, već uvjerenje da će preuzimanjem mnogih odgovornosti (npr. opskrba vodom i hranom, elektrifikacija i industrijalizacija, rješavanje komunalnih problema, otvaranje novih i očuvanje starih radnih mjesta, itd.) uspjeti ispraviti tržišne nedostatke kao što su, primjerice, (nužna) nejednakost i nepravedna tržišna nadmetanja.

U sjeni takvog razvoja, došlo je do znatnog širenja kruga ljudskih – prije svega, socijalnih – prava. U to vrijeme ona se učvršćuju u stijenke tadašnjih (demokratskih) režima te postaju njihova neodvojiva karakteristika. Tako socijalna pravda, kao načelo izraženo prije svega putem koncepta socijalne države, postaje konstantan, strukturalan element ustavnog identiteta modernih demokracija (Kuzelj 2019, 63).

### 3. SLABLJENJE SOCIJALNE DRŽAVE I RAĐANJE NEOLIBERALIZMA

Geneza nove ekonomske paradigme, repostulirane po tržišno orijentiranim načelima javlja se paralelno s gubitkom reputacije te istodobnim slabljenjem jake socijalne (kejnzijanske) države sredinom sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Početak tzv. naftne krize ukazao je na temeljite nedostatke dotadašnjeg intervencionizma, istaknuvši pritom kao najveće probleme birokratiziranost, ekonomsku tromost, skupoćenost državne administracije te njezinu neučinkovitost. Takve su okolnosti postale plodno tlo razvoju novih misli koje su ponovno u žarište gospodarskih odnosa svrstali čovjeka, njegove (ekonomske) slobode te samo tržište, no ovoga puta kroz prizmu aktualnog globalizma (Ferenčak 2011, 341). Bilo je to razdoblje stvaranja neoliberalizma – nove doktrine koja postaje temeljni ekonomsko-politički orijentir sve do današnjeg dana, a čije se temeljne karakteristike očituju u „prigušenju“ državne aktivnosti u gospodarskoj sferi (Ferenčak 2011, 343). Ideja je da država treba postaviti jasan ekonomski okvir, ali da u njemu ne bi smjela djelovati.<sup>2</sup> Tako se, prema neoliberalnom konceptu, funkcije države ograničavaju na kreiranje pravnog okvira djelovanja tržišnih subjekata te nadziranju istih, promociji i privlačenju investicijskog kapitala, osiguranje poreznog kontinuiteta, redistribuiranje i izravnavanje socijalnih razlika (Vranjican 2009, 377). Jasno je, dakle, kako država – suprotno prethodno obrazloženom konceptu socijalne (kejnzijanske) države – nema proaktivnu, već mjestimičnu korektivnu funkciju.

Takva gospodarska pasivizacija države primjetna je i u trendu, sve učestalije, privatizacije (Perišić 2008, 222; Koprić et al. 2021, 242). Neoliberalne pristaše namjeravale su, naime, promijeniti dotadašnju percepciju države, bacajući sumnju na intencije države prilikom interveniranja u gospodarstvo. Drugim riječima, upozoravali su da država u trenutku uključivanja u ekonomske procese ne mora nužno imati dobre namjere, već takvo „ispravljanje“ tržišnih (negativnih) eksternalija može biti samo paravan za širenje vlastitog utjecaja (Ferenčak 2011, 343).<sup>3</sup>

Govoreći s pravno-političkog aspekta, neoliberalne postavke određenog ekonomskog sustava zahtijevaju čvrstu garanciju tržišnih sloboda budući da je ultimativni cilj prevencija tržišnog kolapsa (tzv. *market failure*). Preduvjet za funkcioniranje slobodnog tržišta jest, dakako, postojanje solidnog uređenja privatnog vlasništva, kao i ostalih stvarnih prava i (paralelno s tim) postojanje ustavnih i za-

---

2 Dakako, ukoliko dođe do nužnosti vladine, odnosno državne reakcije u gospodarstvo, utoliko takvo uplitanje treba biti doista nužno i minimalno, inače bi to bio prevelik zahvat u tržišne slobode pojedinca.

3 Takve su napomene, u biti, bile čisto podsjećanje na osnovne postavke klasične („Smithove“) liberalne ekonomije.

konskih ograničenja, odnosno zabrana državnog uplitanja s istim pravima ako ono nije nužno i opravdano te, u konačnici, razmjerno naravi potrebe.

Kako je već ranije istaknuto, neoliberalizam se održao do današnjeg dana kao glavna ekonomska doktrina, iako njegovi negativni učinci postaju sve izraženiji. Prvi veći i poznatiji slučaj koji je upozorio svijet na sve negativnosti koje neoliberalno slobodno tržište može iznjedriti jest slom financijskog sektora te, posljedično, globalna kriza 2008. godine. Tada su najbogatije i najutjecajnije svjetske banke, kockajući se s povećanom ponudom nestabilnih hipotekarnih kredita, masivno krenule prodavati iste, a što je posljedično dovelo do naglog skoka cijena nekretnina. To je potom dovelo do „*bubble effecta*“ (Mellor 2010, 133), odnosno do napuhane tržišne cijene nekretnina uslijed koje su bankovni dužnici postali insolventni.<sup>4</sup> Cjelokupna se kriza – zahvaljujući duboko isprepletenom globaliziranom financijskom sustavu – u rekordnom vremenu prelila na čitav svijet. Zgrožena tržišnim slomom, svjetska je javnost u potpunosti izgubila povjerenje u neoliberalnu ekonomiju (Mellor 2010, 119), zazivajući pritom pomoć države.<sup>5</sup> Osim same krize, sve izraženija nejednakost i slaba (vertikalna) mobilnost, prouzročene nekontroliranim tržištem, nanovo su otvorile pitanje reforme neoliberalne doktrine u kojoj će se više cijeliti i koristiti pomoć, kao i djelovanje državnih službi (Barr 2020, 18).

#### 4. USTAVNO ODREĐENJE GOSPODARSKOG USTROJA SUVREMENIH DEMOKRACIJA – DOKTRINA EKONOMSKE NEUTRALNOSTI USTAVA

Iz prethodno danog prikaza, jasan je sljedeći zaključak: čista doktrina neoliberalizma, koja glorificira sustav nekontroliranih tržišnih silnica, *eo ipso* je inkompatibilna s idejom socijalne države koja počiva na jakom i skupom državnom djelovanju te regulaciji. Konkretno, nemoguće je inzistirati na punom provođenju čistog tržišnog modela ako se (s time usporedno) želi implementirati socijalna pravda. Isto vrijedi i obratno – nemoguće je u potpunosti oživotvoriti ideale socijalne države (kao što je, primjerice, potpuna supstancijalna jednakost<sup>6</sup>) ako se prihvati neoli-

4 Logična posljedica toga jest da banke nisu mogle utjerati svoje dugove.

5 U konačnici, krizu su razriješile države tako što su vlade, *inter alia*, upumpavale golemu količinu novca u bankarski sektor, kako bi on preživio insolventnost dužnika. To je u konačnici dovelo do potpuno nepravednog scenarija u kojemu banke bivaju spašene javnim novcem, a da pritom ne snose nikakav stvaran rizik (Mellor 2010, 150).

6 Primjenom načela supstancijalne (materijalne) jednakosti inzistira se na postizanju ultimativnih učinaka jednakosti, a ne samo na primjeni jednakih mjera. Njime se uzima u obzir inicijalni nejednaki (socioekonomski) položaj pojedinih subjekata te se na njih primjenjuju nejednake mjere kako bi došlo do krajnjeg izravnavanja u samom položaju pojedinca (Potočnjak, Grgić 2014, 8).

beralno koncipirana ideja tržišta i tržišnih sloboda. No, takva načelna disparatnost ovih ekonomskih orijentira ne bi se trebala shvatiti na način da ta dva (ustavna) konstrukta ne mogu biti objedinjena u zajednički, mješoviti sustav koji će poprimiti neke karakteristike obaju opredjeljenja.

Prije svega, valja preispitati može li se – na općoj, teorijskoj razini – uopće odbaciti bilo koja od spomenutih ideja. Je li dopustivo, primjerice, da određena ustavna demokracija u potpunosti napusti ideju socijalne države te se preda na milost i nemilost tržišta i njegove nevidljive ruke? S druge strane, smije li jedna država odbaciti *in toto* koncept tržišta i prigrliti jedino komandno gospodarstvo koje je pod stopostotnom kontrolom države? Ispravne odgovore na ta pitanja, dakako, valja potraživati *in concreto*, no može se (gotovo neopozivo) konstatirati kako inklinacija bilo kojem od ovih dvaju ekstrema nije u duhu ustavnih demokracija.

Postanak konstitucionalizma i suvremenih demokracija neodvojivo je povezano sa zaštitom ekonomskih prava i sloboda, prije svega prava (privatnog) vlasništva (Ewing 2012, 1049). Ono se, u svojim počecima, istaknulo kao stožerno (gospodarsko) pravo čija je osnovna intencija bila zaštita legitimnih interesa vlasnika, kao što su upravljanje vlastitom imovinom, sloboda ugovaranja, sloboda oporučnog raspolaganja itd., od nepredvidljivih i nepravednih državnih zahvata (Siegan 1982, 108).<sup>7</sup> Zbog takve je bojazni, privatno vlasništvo postalo centralno pravilo mješovito-tržišnih ekonomija, a koje su danas temelj gospodarskih – kako nacionalnih, tako i transnacionalnih (globalnih) – sustava. Stoga, ukidanje i/ili potpuno nerazmjerno ograničenje privatnog vlasništva te maksimalno zagušenje tržišta nije dopustivo s aspekta ustavnih jamstava.

No, pitanje ukidanja, odnosno ograničavanja slobodnih tržišta nikada nije bilo suviše aktualno budući da u bitci između vlasničkih prava, s jedne strane, te socijalnih jamstava, s druge strane, često deblji kraj izvuku potonja. Isto kako slobodno tržište ne bi smjelo biti objekt odreknuća, tako i socijalna pravda ne može biti anulirana iz sustava za koje je ona karakteristična. Socijalna je pravda ustavni ideal koji je izborni dugotrajnim građanskim borbama i naporima – ona nije prihvaćena u

---

Ono, kao takvo, predstavlja najjače oružje u borbi protiv stvarnih nejednakosti, realizirajući tako konačne ciljeve socijalne države.

7 Ta tvrdnja napose vrijedi za angloamerički ekonomski krug koji je, pravno-povijesno gledano, uvijek bio privrženiji čistom kapitalističkom ustroju, bez prevelikog utjecaja ideala socijalne države i pravde. Tako se navodi kako je pravo privatnog vlasništva u začecima – prije svega američkog, ali i britanskog – konstitucionalizma imalo centralnu ulogu u procesu kodifikacije ostalih ljudskih prava (Siegan 1982, 108). To stajalište – zastupano prvenstveno od strane američkih originalista – postaje jasnije uzevši u obzir antagonističku percepciju države i državne upravne svojstvenu američkom konstitucionalizmu. Država se tamo, naime, smatra prijatnom po zajamčena prava i slobode, a što posljedično zahtijeva veći sudski nadzor nad državnom upravom, kao i veći stupanj neovisnosti samog sudstva (Jung, Hirschl, Rosevear 2014, 1066).

ustavnu doktrinu zahvaljujući toplini srca buržoazijskog i aristokratskog društvenog sloja, već izazvana socijalnim nestabilnostima, a koje su se prelile u revolucije i otpor (Smerdel 2020, 109; Kuzelj 2019, 65). Kreacija društvenog i državnog sustava po kriterijima pravičnosti i jednakosti postala je tako imperativni predznak slobodnih društava koje stoje nasuprot nasilju, beznađu i socijalnoj nesigurnosti, tj. siromaštvu. U tom smislu, socijalna pravda, odnosno socijalna država sveopća je civilizacijska stečevina suvremenih demokracija<sup>8</sup> koja proistječe iz čovjekove slobode, želje za participacijom u društvu te u slobodi od prisile (Dicke 1998, 85).

Iako su, kako je rečeno, socijalna pravda i slobodno tržište temeljne ekonomske postavke ustava kojima se pruža posebna ustavna (apstraktna) zaštita, postavlja se pitanje ustavne regulacije konkretnih gospodarskih zahvata. Oba načela – da bi bila uopće oživotvorena u ekonomiji jedne države – morala bi biti integrirana u državno zakonodavstvo koje će ocrtavati pozitivnu ekonomsku politiku. Tu se, dakle, postavlja pitanje osnovanosti, odnosno dopustivosti ustavnog nadzora takvih ekonomsko-političkih planera. Drugim riječima, pitanje koje se nameće je može li se s pozicije ustava konkretno zahtijevati način provođenja ekonomske politike u određenim situacijama, tj. može li ga se koristiti kao instrument za evaluaciju vladine (gospodarske) politike.

O predmetnom se pitanju u više navrata raspravljalo – kako za potrebe doktrine i pravne znanosti, tako i za raznorazne praktične potrebe. Najplodonosnije rasprave tog tipa vođene su sredinom prošlog stoljeća u Njemačkoj, koja se u tom razdoblju suočavala s traumama fašističkog režima. Usvajanjem novog ustava (Temeljni zakon Savezne Republike Njemačke; *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*)<sup>9</sup> 1949. godine nije se konkretno riješilo pitanje gospodarskog usmjerenja nove države. Ustav je – kao i danas – propisivao tek opća načela koja su, shodno prethodnom izlaganju, sama po sebi oprečna (npr. načelo socijalne države iz čl. 20. u odnosu na opću garanciju prava vlasništva i ostavinske slobode po čl. 14). Budući da je pitanje gospodarske orijentacije države ostalo otvoreno, došlo je do nužne doktrinarne rasprave, koja je u konačnici rezultirala nizom različitih teorijskih pristupa koje se nastojalo konstitucionalizirati.

Taj golemi niz disparatnih ustavno-ekonomskih teorija obilovao je različitim varijacijama u tumačenju socijalne države, kao i značenju jamstva ljudskih (ekonomskih) sloboda koji su tipični za tržišna gospodarstva. Tako su pojedini autori (npr. Hans Carl Nipperday) zastupali tezu da novi Ustav postavlja specifičan gospodarski sustav u kojem prevladava „socijalno tržište“ (Drexel 2011, 424) kojemu će sloboda, paralelno s određenim socijalnim jamstvima, biti imanentna. Ključ takvog

8 Barem to tako biva za one poretke koje ju poznaju i priznaju.

9 Ustav Savezne Republike Njemačke. 1949. [https://www.gesetze-im-internet.de/englisch\\_gg/englisch\\_gg.html](https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html), posljednji pristup 1. studenog 2025.

tržišta bit će ustavni i zakonski okvir kojim će slobodno tržište i njegovi mehanizmi biti ograničeni (Mongouachon 2012, 317). Zastupnici tog gledišta smatraju kako ograničavanje tržišta etabliranjem njegovih granica, nužno dovodi do isticanja jasnih „pravila igre“, što posljedično isključuje mogućnost iskorištavanja, odnosno zloupotrebe tržišnog položaja. U sjeni takvog – od države nadziranog i uokvirenog – poštenog tržišta, smatraju, nedvojbeno se štite imperativna jamstva socijalnog ustava. Tako se razvila teorija o njemačkom „ordoliberalizmu“ koja, dakle, jasno podrazumijeva postojanje slobodnog tržišta, no s bitnim strukturalnim pravnim određenjima (Feld, Köhler, Nientiedt 2021, 4).

Usporedno s razvojem takvih ordoliberalnih teorija ekonomskog ustava, razvijale su se i druge teorije koje nisu počivale na istim vrijednostima. Primjerice, teorija o ustavu mješovite ekonomije počivala je na ideji da se ustavni balans konstitucionaliziranih gospodarskih vrijednosti treba potražiti u neopozivom odbacivanju bilo kakve radikalne, odnosno ekstremne ekonomske politike (Mongouachon 2012, 315). Donekle sličan stav može se pronaći u uvjerenju o „odsutnosti ustavnog ekonomskog izbora“ koji propagira nedopuštenost bilo kakvog odabira konkretnog gospodarskog usmjerenja (Mongouachon 2012, 313).

Najutjecajnija ustavno-ekonomska doktrina, uz ordoliberalizam, bila je upravo teorija o ekonomskoj neutralnosti samog ustava. Ona polazi od ustavotvorčeve „tišine“ u vezi s gospodarskim pitanjima te nastoji odgonetnuti njezinu logiku. Zašto bi ustavotvorac, naime, propustio postaviti temeljne ekonomske odrednice pojedine države? Budući da su ustavi u pravilu akti koji predstavljaju suštinski društveni kompromis, a koji se uspostavlja između različitih, odnosno suprotstavljenih ideala, nužno je zaključiti kako ustavotvorčeva krotkost u normiranju ekonomskih odrednica predstavlja namjerni (politički) čin. Drugim riječima, ustavi su namjerno koncipirani kao neutralni, tj. kao takvi koji se neće upuštati u (jednostrano) određivanje ključnih ekonomskih načela. Međutim, ovdje sama ta šutnja ustavotvorca postaje nejasna pa se postavlja pitanje njezine interpretacije. Smatra se kako nadležnost definiranja ciljeva ekonomske politike postaje nadležnost, odnosno „briga“ predstavničkog tijela (parlamenta) – vladajućima je u interesu provoditi socijalnu i gospodarsku politiku onako kako je oni zamišljaju, a za što su demokratski legitimirani. Stoga, parlament je taj koji će si oportuno izabrati željeno ekonomsko usmjerenje (Mongouachon 2012, 314).

Doktrina gospodarske neutralnosti ustava utemeljena je, dakle, na ideji ustava kao *a limine* neekonomskog dokumenta, u smislu da ustavotvorac ne nameće nikakve restrikcije u pogledu kreacije same ekonomske politike. Takva neutralnost ne znači doduše potpunu pasivnost samog ustava na sve gospodarske aspekte, već primarno označava njegovu „otvorenost“ za različite ekonomske modele (Kostadinov 2024, 244) koja se realizira u političkom procesu u parlamentu pri kreaciji javnih

politika. Stoga, determinacija konkretnog puta u razvitku ekonomskog života jedne države, svojevrsni je „parlamentarni rezervat“ koji ovisi o političkoj volji zastupnika i stranaka koji ga u danom trenutku sačinjavaju.

#### 4.1. Kronologija sudske recepcije doktrine ekonomske neutralnosti

Iako najznačajnije i najbolje opisana u okvirima njemačke ustavnopravne teorije i znanosti, doktrina ekonomske neutralnosti ustava *de facto* je po prvi puta koncipirana u praksi Vrhovnog suda Sjedinjenih Američkih Država (Kostadinov 2024, 244). Izdvojeno mišljenje suca *Holmesa* u presudi u predmetu *Lochner v. New York* iz 1905. godine<sup>10</sup> – kojom je Vrhovni sud SAD-a proglasio neustavnom odredbu zakona kojom se ograničilo ukupno tjedno radno vrijeme (Grimm 2012, 125) – po prvi puta spominje da intencija američkog Ustava nije „utjelovljenje konkretne ekonomske politike“ te da subjektivni odnos (stav) pojedinca prema određenom ekonomskom propisu nije mjerodavan u odlučivanju o ustavnosti tog propisa, već je to pitanje odnosa samog Ustava prema ekonomiji. Prvi je to, dakle, puta da je ideja o neutralnosti ustava spram ekonomskog određenja ušla u sudsku praksu, iako se formalno radi o izdvojenom mišljenju (*dissenting opinion*).<sup>11</sup> Osim ovoga, kao klasičan primjer spominje se i presuda u predmetu *Ferguson v. Skrupa* iz 1963. godine, u kojoj se nalazi čuveni citat: „Uzme li zakonodavno tijelo za svoj udžbenik Adama Smitha, Herberta Spencera, lorda Keynesa ili nekog drugoga, nas se ne tiče“.<sup>12</sup>

Američki se pristup ovoj doktrini u bitnome razlikuje od europskog, uzevši u obzir veću socijalnu otpornost europskih ustava u odnosu na američki. Stoga, iako ovo jest prvo faktično usvajanje ove doktrine u konkretnoj judikaturi, valja posebno obratiti pozornost na praktični razvoj ekonomske neutralnosti ustava u okvirima onih ustavnih poredaka koji priznaju i štite socijalnu pravdu kao neporecivu ekonomsku okosnicu javnopravnog poretka.

Krunski je primjer ponovno Savezna Republika Njemačka u kojoj je do pravnog priznanja ove ustavne doktrine došlo već 1954. godine, kad je Savezni Ustavni sud Njemačke usvojio odluku u predmetu *Investitionshilfe*.<sup>13</sup> U paragrafima 36–39 predmetne odluke, Savezni ustavni sud usvaja stajalište kako ustavotvorčeva šutnja u području normiranja konkretne ustavno-ekonomske politike, u biti, označava latentnu želju da se odabir ekonomske politike vrši sukladno volji trenutne političke

10 Vrhovni sud Sjedinjenih Američkih Država, *Lochner v. New York*, 198 U.S. 45 (1905).

11 Kasnije praksa američkog Vrhovnog suda potvrdila je mišljenje suca *Holmesa* (vidi: Kostadinov 2024, 244).

12 Vrhovni sud Sjedinjenih Američkih Država, *Ferguson v. Skrupa*, 372 U.S. 726 (1963).

13 Ustavni sud Savezne Republike Njemačke (BVerfGE), odluka u predmetu *Investitionshilfe*, 1 BvR 459, 484, 548, 555, 623, 651, 748, 783, 801/52, 5, 9/53, 96, 114/54, od 20. srpnja 1954.

garniture. Dakle, izbor gospodarskog usmjerenja ustavni suci ostavljaju parlamentu (i vladi) na dispoziciju, naglašavajući kako se ta orijentacija može kontinuirano mijenjati. Međutim, to nikako ne znači da zakonodavac ima potpuni *carte blanche* u ovom normativnom području. On je, dakako, ograničen već postavljenim (ekonomskim) odredbama ustava, što će reći da ekonomsku politiku ne smije krojiti na način koji će ugrožavati zajamčena ljudska prava. Stoga, zakonodavac mora poštovati izričite (i ostale) odredbe Ustava (Mongouachon 2012, 322).

Relativno brzo nakon odluke u predmetu *Investitionshilfe* iz 1954. došlo je do ponovne verifikacije takve ustavnosudske prakse, ali i do postavljanja njezinih ograničenja. Prije svega, kako je već rečeno, osnova kontrole ustavnosti ekonomskih propisa je isključivo nadzor nad poštivanjem ljudskih prava kojima Ustav nameće dvostruku dimenziju – objektivnu i subjektivnu. Prema prvoj, temeljna su gospodarska prava „objektivni vrijednosni sudovi“ (Kostadinov 2024, 246) koji manifestiraju volju ustavotvorca. No, ta su prava istodobno i najobičnija subjektivna prava koja podliježu zaštiti od strane Ustavnog suda (Mongouachon 2012, 326). Osim toga, njemački se Savezni ustavni sud vrlo brzo krenuo baviti pitanjem antinomijskog odnosa između objektivnih ustavnih vrijednosti. Primjerice, čl. 20. st. 1. Temelnog zakona određuje Saveznu Republiku kao socijalnu državu. Postavlja se, dakle, pitanje odnosa parlamentarne slobode u području ekonomske politike i ustavnog nameta socijalne pravde. Njemački se Ustavni sud u odluci *Jugendhilfe* iz 1967. godine upustio u strukturalno tumačenje načela socijalne države. Zaključio je kako ono državi postavlja pozitivne obveze, u smislu da je na njoj odgovornost za promociju javnog blagostanja, tj. država je ta koja mora kreirati pravedan društveni i pravni poredak.<sup>14</sup> Nije to jedini put kad je Ustavni sud obvezao državu na činjenje, a što je utemeljio u socijalnim odredbama Ustava. Učinio je to i u seminalnoj odluci *Mitbestimmung* iz 1979. godine<sup>15</sup> kojom je općenito rezonirao kako pravo vlasništva obvezuje te da je svatko dužan pridonositi općem dobru. Takav tumačenjski ishod, u biti, uspostavlja ravnotežu između dvaju suprotstavljenih načela na način da je onaj tko konzumira, odnosno aktualizira svoja tržišna i gospodarska prava, ujedno i dužan to činiti na način kojim se ostvaruje opća dobrobit. Iz toga se, jasno, rađa osnova po kojoj Ustavni sud može operirati u gospodarskoj sferi. Tu je dakle – kako to i sam Savezni ustavni sud naglašava u odluci *Mitbestimmung* – potvrđena relativna gospodarska neutralnost Ustava za koju je, dakle, karakteristično postojanje mogućnosti ustavnog nadzora nad poštivanjem individualnih prava i sloboda

14 Ustavni sud Savezne Republike Njemačke (BVerfGE), odluka u predmetu *Jugendhilfe*, 2 BvF 3, 4, 5, 6, 7, 8/62; 2 BvR 139, 140, 334, 335/62, od 18. srpnja 1967.

15 Ustavni sud Savezne Republike Njemačke (BVerfGE), odluka u predmetu *Mitbestimmung*, 1 BvR 532, 533/77, 419/78 und BvL 21/78, od 1. ožujka 1979.

pojedina pa čak i u gospodarskoj sferi, ali uz paralelnu egzistenciju znatne stope parlamentarne diskrecije pri odabiru ekonomskih instrumenata.<sup>16</sup>

Osim njemačke, i francuska je sudska praksa prihvatila ustavnu doktrinu o ekonomskoj neutralnosti, doduše na ipak nešto drukčiji način. Naime, u francuskoj ustavnoj judikaturi uobičajeno je da francusko Ustavno vijeće provodi ograničen nadzor ustavnosti ekonomskih propisa, pri čemu će jedino provjeravati racionalnost, odnosno načelnu osnovanost izbora zakonodavca. Ustavno će se vijeće, dakle, ograničiti na provjeru razumnosti i razmjernosti zakonodavčeva izbora gospodarske politike, ali neće ulaziti u „terensku“ procjenu takve politike jer – smatraju – nisu za to nadležni (Sée 2014, 6). Stoga, jedino ukoliko bi došlo do određenih povreda ekonomskih prava koja su nerazmjerna cilju općeg interesa utoliko bi Ustavnom vijeću bilo dozvoljeno (i opravdano) koristiti instrumente ukidanja (Kostadinov 2024, 247).

Kraljevina Španjolska – kao demokratska i socijalna država, sukladno Ustavu iz 1978. godine – također sadrži niz socijalnih jamstava, poput prava na rad, štrajk, (socijalnog) udruživanja i sl. Španjolski se Ustavni sud također bavio pitanjem vrijednosti odnosnih prava, odnosno načela te je ustanovio kako ona nisu (ne)pravne norme bez ikakvog supstantivnog značenja te se tako ne smiju tumačiti. Naprotiv, to su autentične ustavne odredbe koje tjeraju, odnosno obvezuju državnu vlast na njihovu implementaciju kroz sustav javnih politika (Zamora 2018, 67). U jednoj odluci iz 1992. godine, španjolski Ustavni sud napominje kako te odluke predstavljaju opća ustavna načela koja bi trebala biti temelj pozitivnog zakonodavstva, ali da ona pritom djeluju jedino kao ideje vodilje, a ne kao subjektivno pravo svakog pojedinca (Zamora 2019, 67). To bi, dakle, značilo kako je realna provedba tih načela u potpunosti na volji zakonodavca te da ne postoji način prave kontrole nad poštivanjem odnosnih ustavnih načela.

Zanimljiv je i slučaj Portugala koji karakterizira transformacija, iz inicijalno socijalistički (gotovo, marksistički) zamišljene države,<sup>17</sup> u ekonomski sustav koji se postupno okreće slobodnom tržištu. Portugalski je Ustav zajamčio niz socijalnih prava, a koja su u počecima suvremene portugalske državnosti imala izraziti supstancijalni značaj. Usprkos tomu, osamdesetih godina prošlog stoljeća portugalska je ustavnopravna doktrina počela postupno recipirati načela doktrine ekonomske neutralnosti ustava krojena u praksi njemačkog Ustavnog suda. Tako je portugalski Ustavni sud ublažio kriterije za proglašenje ekonomskih programa neustavnima te se u pravilu ograničio na ukidanje isključivo teških povreda Ustava (Lucherini

16 *Mitbestimmung*, para. 141.

17 U ustavotvornom procesu sredinom sedamdesetih godina 20. stoljeća, prevladavajuća, radikalno-lijeva militaristička snaga u društvu nastojala je s vremenom preobraziti portugalsko društvo u besklasno, socijalističko, a što su zacrtali kao glavnu odrednicu buduće državotvornosti (Vieira, da Silva 2013, 909; Lucherini 2024, 342).

2024, 343). Jasna reperkusija takvog djelovanja je funkcionalno proširenje diskrecijske margine zakonodavca u području stvaranja gospodarskih politika. Cijeli je taj proces „redoktrinacije“, u konačnici, doveo do ispunjavanja uvjeta za članstvo u Europskoj uniji, a čija nadzorna tijela – u prvom redu, Sud Europske unije u Luxembourg – također počivaju na tzv. „*self-restraint*“ načelu koje im brani kontrolu propisa kojima se generira, odnosno provodi konkretna ekonomska politika (Kostadinov 2024, 248).

Osim država zapadne (europske) demokracije, mnoge druge države također usvajaju ovo ustavno rješenje, posebice tranzicijske države. Primjerice, Ustav Republike Hrvatske<sup>18</sup> u mnogim svojim odredbama usvaja tržišni ekonomski model kao temeljni gospodarski karakter države (npr. čl. 1., 3., 48., 49.), ali isto tako sadrži niz odredbi kojima ublažava apsolutno djelovanje neoliberalnog tržišta na način da propisuje pozitivne obveze države kojima se teže ostvariti ciljevi socijalne pravde (Kuzelj, Horvat Vuković 2022, 82). Posebnost je, doduše, hrvatske ustavnopravne doktrine ta što je Ustavni sud Republike Hrvatske u svojoj praksi izrijeком konstitucionalizirao ekonomsku neutralnost ustava i ustavnog sudovanja. Tako, Ustavni sud Hrvatske rješenjem u predmetu *Agrokor* iz 2018. godine, kojim odbacuje ocjenjivanje neustavnosti Zakona o postupku izvanredne uprave u trgovačkim društvima od sistemskog značaja za Republiku Hrvatsku,<sup>19</sup> Ustavni sud utvrđuje kako se njegova nadležnost u ovome polju ograničava isključivo na utvrđivanje opravdanog i razmjernog ograničavanja ljudskih prava, a ne na ocjenjivanje eventualne racionalnosti i/ili oportuniteti izbora ekonomske politike. Ovo potonje izrijeком prepušta zakonodavcu na kreiranje te vladi na provedbu. Ovim je obrazloženjem hrvatski Ustavni sud, jasno, u potpunosti preuzeo njemačku ustavnu doktrinu o tzv. relativnoj ekonomskoj neutralnosti ustava.<sup>20</sup>

Poseban je slučaj Ustav Republike Srbije<sup>21</sup> koji se – s normativne pozicije – nije u potpunosti priklonio neutralnosti. Naime, u svom čl. 82., Ustav propisuje temeljna načela na kojima se treba graditi cjelokupni gospodarski sustav Srbije. Tako se spominje da je kamen-temeljac ekonomskog uređenja Srbije tržišna ekonomija koja počiva na otvorenom i slobodnom tržištu te se paralelno štiti sloboda poduzetništva i ostala ekonomska prava (st. 1.). Ustanovljuje se i da je Srbija jedinstveno tržište

18 Ustav Republike Hrvatske, „Narodne novine“, 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 5/14.

19 Ustavni sud Republike Hrvatske, rješenje u predmetu *Agrokor*, U-I-1694/2017, U-I-1793/2017, U-I-1817/2017, U-I-1857/2017, U-I-1859/2017, U-I-3320/2017, U-I-3791/2017, U-I-3848/2017, U-I-4991/2017, U-I-479/2018, U-I-501/2018, U-I-984/2018, od 2. 5. 2018. V. i Zakon o postupku izvanredne uprave u trgovačkim društvima od sistemskog značaja za Republiku Hrvatsku, „Narodne novine“, 32/17.

20 *Agrokor*, para. 29.6.

21 Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, 98/2006 i 115/2021.

raznih ekonomskih dobara (st. 2.) te se simplificirano propisuje da se utjecaji tržišnog gospodarstva na socijalno i ekonomsko stanje građana usklađuju kroz „socijalni dijalog“ između sindikata i poslodavaca (st. 3.). Ova potonja odredba jedina je ustavna poluga kojom se – na, doduše, vrlo neodređen način – nastoji uspostaviti barem prividan mehanizam razrješavanja negativnih eksternalija izazvanih na tržištu. Pozitivni srpski ustav – za razliku od onog iz 1990. godine – više ne sadrži eksplicitnu odredbu kojom bi obvezivao zakonodavca i/ili izvršnu vlast na proaktivno gospodarsko djelovanje, a sve u svrhu kvalitativnog povećavanja socio-ekonomskog standarda građana (Dokmanović 2017, 63), ali u svom prvom članku i dalje govori o Srbiji kao socijalnoj državi. Iako sam Ustav nije, dakle, u potpunosti prigrlio neutralnost budući da je izrijeком konstitucionalizirao tržišni model privrede, praksa Ustavnog suda Republike Srbije efektivno je neutralna. Nikada Ustavni sud nije to decidirano izrekao, ali je u okviru svojih odluka postavio takva načela djelovanja. Primjerice u jednom postupku apstraktne ocjene ustavnosti Zakona o poreza na imovinu,<sup>22</sup> Ustavni sud ističe kako je u potpunosti zakonodavna nadležnost određivanje vrste poreza, kao i njegovo djelovanje te da Ustavni sud nije i ne može biti nadležan za ocjenjivanje svrsishodnosti porezne politike.<sup>23</sup>

## 5. UGROŽENOST OSTVARENJA SOCIJALNIH PRAVA – DOKTRINARNI USTAVNI ILI POLITIČKI PROBLEM?

Sukus je, dakle, doktrine ekonomske neutralnosti ustava – kao vodeće „ustavne ideologije“ u polju gospodarske državne politike – da je zakonodavno tijelo isključivi demokratski organ koji može i smije definirati ekonomske ciljeve. U proceduralnom smislu to, naravno, implicira izostanak ustavnosudske zaštite ljudskih prava (tzv. *lex imperfecta*; Smerdel 2020, 113) budući da ustavni sudovi, odnosno ostali

22 Ustavni sud Republike Srbije, rješenje u predmetu IUz-72/2010, od 27. 10. 2011. V. i Zakon o izmenama i dopunama Zakona o porezima na imovinu, „Službeni glasnik RS“, 61/07.

23 Isti je stav (kao i osnovu donošenja ovakvog tumačenja) Ustavni sud ponovio kasnije u svojoj praksi. Primjer iz novije ustavnosudske prakse je odluka o ocjeni ustavnosti Zakona o finansijskoj podršci porodici sa decom („Službeni glasnik RS“, 113/17, 50/18, 46/21 – Odluka US, 51/21 – Odluka US, 53/21 – Odluka US, 66/21 i 130/21) iz 2022. (v. Ustavni sud Republike Srbije, odluka u predmetu IUz-299/2018, od 22. 12. 2022.).

Zanimljivo, ovo potonje Ustavni sud konstatira tumačeći čl. 167. Ustava koji postavlja okvirne nadležnosti Ustavnog suda. Iako posve opravdano stajalište, ostaje nejasno zašto Ustavni sud nije navedeno tumačenje utemeljio na „ekonomskim“ odredbama Ustava i/ili na odredbama koje definiraju Republiku Srbiju kao socijalnu državu. Tako bi Ustavni sud dosljedno gradio sustav „ekonomske neutralnosti“ budući da bi postavio materijalne domete predmetnih članaka. Ovako – kada takva stajališta usvaja na procesnim normama – izlaže se mogućnosti rizičnog tumačenja prema kojemu takvo intervencijsko ovlaštenje Ustavnog suda ne postoji zbog postupovnih, a ne zbog materijalnopравnih razloga.

nositelji ustavnog sudovanja, nemaju pristup ocjeni ustavnosti takvih akata. Iznimka su, dakako, oni sustavi u kojima se ustavni suci koriste kasatornim ovlastima posredno (indirektno), tj. kroz preispitivanje pravilnog i razmjernog ograničenja ljudskih prava.

Polazeći od tako koncipirane pozitivne ustavne doktrine koja prevladava u širem broju modernih ustavnih demokracija, a istodobno imajući na umu sve veće i očitije slučajeve nepravde, nejednakosti i materijalne nesigurnosti koje nastaju kao nuspojave u funkcioniranju suvremenih modela neoliberalnog tržišta, nameće se pitanje istinske (realne) efektivnosti i djelotvornosti današnjih (ustavno)pravnih instrumenata za zaštitu socijalnih i ekonomskih prava čovjeka. Drugim riječima, možemo li tvrditi da je cjelokupni suvremeni instrumentarij za zaštitu ljudskih prava – koji bi, *nota bene*, trebali biti primarni fokus pažnje ustavnih sudova i ostalih tijela – (ne)funkcionalan? Trebamo li, ako želimo iskorijeniti socijalnu nepravdu i jače učvrstiti socijalna jamstva u ustavnopravno tkivo suvremenih demokracija, nužno mijenjati ustave i doktrinu ili je politički proces i djelovanje dovoljna metoda suzbijanja negativnih efekata tržišta?

Prije svega, valja konstatirati kako točan odgovor na prethodno pitanje, u biti, ne postoji. Kako je već ranije rečeno, doktrina ekonomske neutralnosti ustava prihvaćena je kao kompromisno rješenje kojim su se nastojale razriješiti društvene polemike (Mongouachon 2012, 314), do kojih je nužno moralo doći u tranzicijskim procesima.<sup>24</sup> Države su, dakle, hitno i pod svaku cijenu težile društvenim konsolidacijama kako ne bi (ponovno) došlo do naglog erodiranja socijalnog sloja. Kao i svaki drugi kompromis, ustavni (demokratski) se dogovor temelji na zajedničkoj suradnji dviju (ili više) suprotstavljenih težnji, pri čemu se nastoji dovoljno dobro udovoljiti svakoj od njih. Ako se tako postave stvari, može se zaključiti kako je svaki dogovor, u stvari, individualan, odnosno posebno svojstven svakoj pojedinoj državi, iz čega posljedično proizlazi da ne postoji neko opće rješenje za ispravljanje negativnih učinaka istoga. Zbog toga, dakle, nije moguće jedinstveno i „točno“ odgovoriti na prethodno postavljeno pitanje o izravnjivanju nepoželjnih posljedica ovako sročenog demokratskog konsenzusa.

No, usprkos tim neizbježnim društvenim različitostima, kada proučavamo razvoj socijalnih prava kroz posljednjih nekoliko desetljeća, možemo (načelno) konstatirati kako svakodnevni razvoj znanosti i tehnologije (bez obzira na posebna stanja konkretnih društava) pospješuje rast životnog standarda i uvjeta života. Međutim, indikativan je i trend golemog povećanja nejednakosti koji, doduše, nije lokaliziran – on je, naprotiv, globalan, budući da zahvaća sve dijelove svijeta (razvi-

---

24 Primjerice, Njemačka nakon strahota počinjenih u Drugom svjetskom ratu te ponovno po padu Berlinskog zida 1989. godine; Republika Hrvatska nakon osamostaljenja 1991. godine; Portugal nakon revolucije 1974. godine itd.

jene i one u razvoju), a posebice one koje prolaze kroz razna tranzicijska razdoblja (Kramarenko 2024, 229). Uzroci takvoga tijeka događaja poprilično su duboki, a sežu još od društvenog poretka etabliranog poslije Drugog svjetskog rata te su – paralelno s popularizacijom neoliberalizma – sve više izlazili na vidjelo. U sjeni takvih ekonomsko-političkih okolnosti dolazi do praktične opstrukcije socijalnih jamstava, koja su (najčešće) ugrađena u ustave, ali i u ostale pravne i političke akte.

Temeljni problem svih akata – pa tako i samog ustava – kada proklamiraju razna socijalna i ekonomska prava jest zapravo pitanje njihovog praktičnog poštivanja. Svako socijalno ustavno jamstvo podrazumijeva djelatnost odnosno aktivnost države (Smerdel 2020, 113) – nema ostvarenja socijalnih prava ako državna socijalna politika ostane pasivna i/ili neučinkovita. „Prisilna moć ustava“ ovdje je isključivo pravno-kulturno pitanje, tj. ono isključivo ovisi o stupnju razvijenosti demokratskog konstitucionalizma u tome društvu. Ustavni sudovi ovdje imaju važnu, ali ne i presudnu ulogu jer oni nemaju preveliku diskreciju. Oni će djelovati samo u ustavom zacrtanim granicama. Naime, većina ustava, kako je rečeno, jamči – barem u nekom obliku – socijalnu pravdu, odnosno socijalnu državu. Zakonodavčeva je (a ne ustavnosudska) dužnost da konkretizira odnosna načela dok će ustavni sud isključivo odrediti margine samog načela (Rodin 1998, 116). Dakle, suci će djelovati apstraktno, a zakonodavac (i vlada) konkretno. Iz toga jasno proizlazi da je uloga suda manja upravo zato jer ne može kreirati pojedinačno uporište vlastitog tumačenja, već sve ostavlja na načelnoj, generalnoj razini.

Iz tog razloga nije suviše mudro kriviti ustave za nedjelotvornost i nepoštovanje socijalnih prava u svakodnevnome životu, te u tom smislu i zahtijevati veću razinu (ustavno)pravne normiranosti. U konačnici, uopće niti nije zadatak ustava da jamstva budu realizirana u svim konkretnim situacijama ljudskog života, već je to na onima koji obnašaju vlast i kreiraju politike. To i jest razlog zašto doktrina o ekonomskoj neutralnosti ustava govori o „političkoj diskreciji zakonodavca“, jer odlučivanje o porezima, raspodjeli državnog novca te ograničavanju tržišnih mehanizama nužno mora biti povjereno demokratski legitimiranom tijelu, a ne ustavnim sudovima kao stručnim interpretatorima želja ustavotvorca.

Mišljenja samo, dakle, kako ta činjenica da ustavi prebacuje nadležnost vođenja ekonomske politike na parlamente, s jedne strane, te da ustavnim sudovima reduciraju nadležnost u tom području, s druge strane, načelno i jest dobar mehanizam koji ispunjava zahtjeve vladavine prava i diobe vlasti. No, komplikacije nastaju kada ustavni sudovi postaju posve pasivna tijela koja ne žele niti odrediti krajnje granice (margine) ustavnih načela (Miloš, Kuzelj 2021, 1120). Ustavni bi sudovi trebali raditi na proaktivnom djelovanju u području zaštite socijalnih prava te – važno je reći – takvo ophođenje ne bi bilo suprotno ustavu i doktrini neutralnosti sve dok se ne preuzima funkcija zakonodavca odnosno funkcija stvaranja zakona. Konkretno,

to znači da ustavni sudovi nikako ne smiju predlagati, primjerice, socijalne reformske modele, ustroje poreznog sistema i/ili način djelovanja zdravstvenog sustava, ali smiju (i moraju) definirati granice ustavnih načela socijalne države i socijalne pravde te iz njih tumačiti načelne pozitivne obveze koje država, sukladno ustavu, mora preuzeti na svoja leđa, a sve u svrhu ispunjenja ustavne dužnosti brige za očuvanje i promociju socijalnih i zaštitnih prava. Instrumenti koje bi ustavni sudovi ovdje mogli koristiti variraju ovisno o njihovoj prirodi, ali i konačnome cilju koji žele postići.

Tako, ustavni sudovi mogu povezivati i usklađivati različita pravna načela kako bi oformili ustavne konstrukte koji će obvezivati zakonodavca (Bačić 2013, 195)<sup>25</sup> ili mogu, primjerice, više koristiti ovlasti ukidanja i dorađivanja kojima jačaju substantivni element socijalnih prava čovjeka (Bačić 2013, 196). Osim toga, postoji i niz aktivnih neobvezujućih modaliteta djelovanja (primjerice, izvještavanje parlamenta o uočenim pojavama neustavnosti) pomoću kojih ustavni sudovi mogu javno polemizirati o nedostatnom, nefunkcionalnom i/ili netransparentnom socijalnom ili tržišnom sustavu za koji mogu upozoriti da dekonstitucionalizira razinu zaštite socijalnih i ekonomskih prava. Dakle, iako se radi o načelno ograničenom djelovanju ustavnih sudova i ustavnosudske kontrole, nezamisliva je funkcionalna implementacija pozitivnih prava koja ne pretpostavlja, niti uključuje barem minimum aktivnog djelovanja.

S druge strane, najveći problem leži u političkom (ne)djelovanju koje bi, sudeći po ustavnim programskim odredbama i vrijednostima, nužno trebalo biti orijentirano socijalnom djelovanju. Trebalo bi – uza sve prethodno rečeno vezano za ustavnosudsko postupanje – inzistirati na socijalno fokusiranoj politici koja će nastojati ostvariti više ciljeva. Prije svega, država mora djelovati kao negativna tržišna silnica, odnosno kao mehanizam koji će vlastitom intervencijom suzbijati očite tržišne deficite (nejednakost, diskrepancija u fiskalnim izdvajanjima i primanjima, rodna i/ili spolna te dobna diskriminacija u visini dohotka itd.). Nadalje, zakonodavac je dužan provoditi ustavne namete kao što su – egzemplarno govoreći – socijalna jednakost, pravičnost poreznog sustava, briga za opće dobro te briga za najranjivije skupine društva. U svrhu ostvarenja takvog cilja najčešće će se morati izvršiti izvjesna restrikcija prava, za što opet valja imati jasno izgrađenu ustavnosudsku doktrinu. Vidljiva je ovdje, dakle, nužnost suradnje između zakonodavca, kao usvojitelja i kreatora socijalnog poretka, te ustavnog suda, kao tijela koje će u konačnici odlučiti ne o djelotvornosti već o racionalnosti zakonodavnog izbora. Treće, dužnost je države

25 Najbolji je primjer praksa njemačkog Saveznog ustavnog suda koji je kombiniranim tumačenjem načela socijalne države i ljudskog dostojanstva generirao tzv. *Existenzminimum*, odnosno pravo na egzistencijalni minimum koji bezuvjetno pripada svakoj osobi, a praktično označava negativnu uputu – dakle, zabranu – zakonodavcu da donosi propise kojima nameće (porezna ili druga novčana) davanja građanima koja si oni konkretno ne mogu priuštiti (Bačić 2013, 194).

kontinuirano pratiti ostvarivanje socijalnih prava svojih građana. Ona ne smije biti slijepa na prigovore i prijedloge poboljšanja sistemski značajnih propisa, nego mora brinuti da dinamični razvoj društva ne poprimi retrogradni predznak.

## 6. ZAKLJUČAK

Područje ustavne ekonomije izrazito je uzbudljivo i nepregledno polje ustavne znanosti, uzevši u obzir široku paletu mišljenja i stavova te ideja koje ga oblikuju. Jedna od njegovih korijenskih karakteristika je (gotovo konstantno) stanje konflikta između prisutnih ustavnih načela, koja su kodificirana najčešće kao znak kompromisa i suradnje u moru općeg ideološkog (ekonomskog) sukoba. Najznačajniji ustavni vrijednosni sukob, u tom smislu, predstavlja strukturalna nepodudarnost između načela socijalne pravde i socijalne države, s jedne strane, te načela neoliberalnog tržišta koje obiluje jakim ekonomskim pravima, s druge strane.

Oba načela produkt su reakcionarnog društvenog djelovanja, koja su izraz sistemskih ignoriranja gospodarskih i socijalnih problema u povijesti. Dok načelo socijalne pravde, odnosno socijalne države, zahtijeva jaki ili (u najmanju ruku) jasno etablirani državni aparat sposoban za korigiranje nepravdi koje su svojevrsne nuspojave tržišnih silnica, dotle neoliberalizam pretpostavlja jaka ekonomska prava te zahtijeva redukciju državne vlasti u polju gospodarskog razvoja.

Glavni suvremeni model pomirbe ove očite ustavne aksiološke antinomije očituje se u tzv. gospodarskoj (ekonomskoj) neutralnosti ustava i ustavnih tumača, koja pretpostavlja apstraktnu preskripciju ustavnih programatskih načela te (s time paralelnu) težnju za ograničenim korištenjem kasatornih ovlasti od nadležnih sudbenih tijela – u prvome redu ustavnih sudova. Ustavi poznaju socijalna prava i pozitivne (ustavne) obveze socijalne države, ali njihova se praktična primjena prebacuje u ingerenciju zakonodavca i, naravno, izvršne vlasti koja je obvezna slijediti zakonodavčeve politike, odnosno odluke. Ona se, kronološki gledano, postupno i polagano razvijala u praksi zapadnih demokracija te je poprimila svoje mnogobrojne oblike, ovisno dakako o okolnostima sustava u kojem je se promatra. Tako u Saveznoj Republici Njemačkoj postoji poprilično jaka kontrola socijalnih prava od strane njemačkog Saveznog ustavnog suda, dok se u, primjerice, Francuskoj takva kontrola provodi puno restriktivnije, bez prevelikog nagovještaja supstancijalno vrijednog značaja socijalnih prava (Bačić 2013, 193).

Ocjenjujući prevladavajuću ustavnu doktrinu o neutralnosti ustavnog dokumenta i ustavnih tumača u području izbora i stvaranja konkretnih elemenata ekonomske politike, valja napomenuti kako „točan“ model pomirenja ovih ustavnih (inherentno demokratskih) načela ne postoji te da je cjelokupni njihov balans ostavljen na sliku i (ne)priliku pojedinog društva. Bez obzira na nužnost takvog kon-

kretnog postupanja – u svrhu suzbijanja očitih problema današnjice koji se sastoje u porastu socijalne nejednakosti i sve opipljivije i rigidnije društvene stratifikacije, otežanoj (vertikalnoj) mobilizaciji te nepoštenoj distribuciji viška vrijednosti – postoji imperativan zahtjev ustavnih demokracija ka većoj i jačoj ulozi državnog aparata u socijalni bitak samog ustavnopravnog poretka. No, sudeći po svemu, to neće biti moguće bez veće aktivacije ustavnih sudova.

Ustavni sudovi trebaju preuzeti odgovornost za dosljedno, koncizno i evolutivno tumačenje socijalnih ustavnih načela. Oni ne smiju biti „ustavni kunktatori“ (prema Bačić 2013, 193), tj. ne bi trebali odgađati svoje djelovanje u području pružanja (veće) zaštite socijalnom poretku, već moraju redovito sudjelovati u djelatnosti ustavnog tumačenja. S druge strane, postoji i zahtjev za provođenjem jedinstvene i kvalitetne socijalne politike, a za što je, logično, potrebna veća stopa političke odgovornosti i društveno odgovornog ponašanja. U konačnici, jedno se čini sigurnim: realno ostvarenje socijalne sigurnosti, opstojnosti i kohezije, kao i realizacija socijalno-ekonomskih ustavnih načela, neće nastupiti bez kolektivne pozitivne akcije državnih tijela; sva tijela moraju sudjelovati i surađivati u provođenju toga – to je ono što im nameće logika ustava i priroda demokracije.

## LITERATURA

1. Bačić, Arsen. 2013. O konstitucionalizaciji socijalnih prava i njihovu slabljenju prema sadržaju. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti* 516=50: 187–207.
2. Barak, Aharon. 2/2006. L'exercice de la fonction juridictionnelle vu par un juge: le rôle de la Cour suprême dans une démocratie. *Revue française de droit constitutionnel* 66: 227–302.
3. Barr, Nicholas. 2020. *The Economics of the Welfare State*. Šesto izdanje. Oxford: University Oxford Press.
4. Dicke, Klaus. 3/1998. Pravna državnost i socijalna državnost – relativiziranje ili jačanje demokratskoga načela u ustavnoj državi? *Politička misao: časopis za politologiju* 35: 78–91.
5. Drexel, Josef. 4/2011. La Constitution économique européenne – L'actualité du modèle ordolibéral. *Revue internationale de droit économique* XXV: 419–454.
6. Dokmanović, Mirijana. 2017. Uticaj neoliberalizma na ekonomska i socijalna prava. Beograd: Čigoja štampa, Institut društvenih nauka.
7. Ewing, Keith D. 2012. Economic Rights. 1036–1060. In: *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (eds. Michel Rosenfeld, András Sajó). Oxford: Oxford University Press.
8. Feld, Lars P., Ekkehard A., Köhler, Daniel, Nientiedt. 2021. Ordoliberalism and the social market economy. Radni dokument. Institut za ekonomska istraživanja, Sveučilište u Freiburgu.

9. Ferencak, Ivan. 2/2011. Kompendij o (neo)liberalizmu. *Ekonomski vjesnik: Review of Contemporary Entrepreneurship, Business, and Economic Issues* 24: 337–347.
10. Grimm, Dieter. 2012. Types of Constitutions. 98–132. In: *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (eds. Michel Rosenfeld, András Sajó). Oxford: Oxford University Press.
11. Gruchy, Allan G. 4/1948. The Philosophical Basis of the New Keynesian Economics. *Ethics* 58: 23–244.
12. Guastini, Riccardo. 2018. Sintaksa prava. Drugo izdanje. Zagreb: Naklada Breza.
13. Jung, Courtney, Ran, Hirschl, Evan, Roseavar. 4/2014. Economic and Social Rights in National Constitutions. *The American Journal of Comparative Law* 62: 1043–1039.
14. Kačer, Hrvoje, Blanka, Ivančić-Kačer. 2/2017. O rješavanju antinomija i pravnih praznina (posebno) na primjeru odnosa Zakona o sportu i Zakona o obveznim odnosima. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 54: 397–414.
15. Kramarenko, Jigor Vjačeslavovič. 2024. Ekonomska ljudska prava: problemi nejednakosti u zemljama u razvoju. 229–240. U: *Pravo na pravdu – izazovi suvremenog doba*. Zbornik radova 37. Susreta Kopaoničke škole prirodnog prava – Slobodan Perović (ur. Jelena S. Perović Vujačić). Beograd: Kopaonička škola prirodnog prava – Slobodan Perović.
16. Koprić, Ivan. Gordana Marčetić, Anamarija Musa, Vedran Đulabić, Goranka, Lalić Novak. 2021. Upravna znanost – javna uprava u suvremenom europskom kontekstu. Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
17. Kostadinov, Biljana. 2024. O načelu jednakosti. 244–259. U: *Poredbeno ustavno pravo*. Druga knjiga: ustavno sudovanje (ur. Biljana Kostadinov, Robert Podolnjak, Đorđe Gardašević, Ana Horvat Vuković, Dora Pavković). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Pravni fakultet.
18. Kuzelj, Valentino. 1/2019. Apologija socijalne države nasuprot institucionalizaciji nejednakosti u neoliberalnom poretku. *Paragraf: časopis za pravna i društvena pitanja Pravnog fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku* 3: 59–84.
19. Kuzelj, Valentino, Ana Horvat Vuković. 1/2022. Apoteoza socijalne države: ustavno-identitetska ukorijenjenost socijalne pravde u Republici Hrvatskoj. *Politička misao: časopis za politologiju* 59: 75–99.
20. Lucherini, Francesco. 2/2024. The Constitutionalization of Social Rights in Italy, Germany, and Portugal: Legislative Discretion, Minimal Guarantees, and Distributive Integration. *German Law Journal* 25: 335–350.
21. Mellor, Mary. 2010. *The Future of Money: From Financial Crisis to Public Resource*. London i New York: Pluto Press.
22. Miličić, Vjekoslav. 1992. *Pravo i metodologija prava*. Zagreb: Alinea.
23. Miloš, Matija, Valentino Kuzelj. 4/2021. Ostvarenje i zaštita ustavnog ideala porezne pravednosti u svjetlu zahtjeva socijalne države. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 58: 1101–1120.
24. Mongouachon, Claire. 2/2012. Les débats sur la Constitution économique en Allemagne. *Revue française de droit constitutionnel* 90: 303–337.

25. Perišić, Natalija. 2/2008. Socijalna država – evolucija jedne ideje. *Sociologija* 50: 207–224.
26. Potočnjak, Željko, Andrea Grgić. 2014. Osnovni pojmovi i koncepcije o zabrani diskriminacije u radnom pravu. 1–48. U: *Perspektive antidiskriminacijskog prava* (ur. Željko Potočnjak, Ivana Grgurev, Andrea Grgić). Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
27. Rodin, Siniša. 2/1998. Ustavni sud definira socijalnu državu. *Revija za socijalnu politiku* 5: 111–118.
28. Siegan, Bernard H. 1982. The Constitution and the Protection of Capitalism. 106–127. In: *How Capitalistic Is the Constitution?*, (eds. Robert A. Goldwin, William A. Schambra). Washington D.C. i London: American Enterprises Institute.
29. Sée, Arnaud. 2014. La question prioritaire de constitutionnalité et les libertés économiques. *Revue juridique de l'économie publique* 718: 1–12.
30. Smerdel, Branko. 2020. Ustavno uređenje europske Hrvatske. Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb: Narodne novine.
31. Vieira, Mónica Brito, Filipe Carreira da Silva. 4/2013. Getting rights right: Explaining social rights constitutionalization in revolutionary Portugal. *International Journal of Constitutional Law* 11: 898–922.
32. Vranjican, Stjenko. 2009. Politička ekonomija. Peto izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
33. Williams, Melanie L. 3/2009. Socio-legal studies and the humanities — law, interdisciplinarity and integrity. *International Journal of Law in Context* 5: 243–261.
34. Zamora, Miguel Agudo. 1/2018. The constitutional status of social rights in Spain. *Estudios de Deusto: revista de Derecho Público* 66: 58–79.

## IZVORI PRAVA

1. Ustav Republike Hrvatske, „Narodne novine“, 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 5/14.
2. Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, 98/2006 i 115/2021.
3. Ustav Savezne Republike Njemačke. 1949. [https://www.gesetze-im-internet.de/englisch\\_gg/englisch\\_gg.html](https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html), posljednji pristup 1. studenog 2025.
4. Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom, „Službeni glasnik RS“, 113/17, 50/18, 46/21 – Odluka US, 51/21 – Odluka US, 53/21 – Odluka US, 66/21 i 130/21.
5. Zakon o izmenama i dopunama Zakona o porezima na imovinu, „Službeni glasnik RS“, 61/07.
6. Zakon o postupku izvanredne uprave u trgovačkim društvima od sistemskog značaja za Republiku Hrvatsku, „Narodne novine“, 32/17.

## Systemic Inequality and Labour Exploitation as Causes of the Cuban Revolution

Dimitrije Krstajić

University of Belgrade Faculty of Law

UDK 349.2:323.27(729.1)(043)



0009-0007-6939-1416

### Cite this article:

Krstajić, Dimitrije. 1/2026. Sistem-ska nejednakost i radna eksploata-cija kao uzroci kubanske revolucije. *Eudaimonia – Journal of Legal, Po-litical and Social Theory and Philos-ophy* 10: 30–46

DOI: 10.51204/IVRS\_26102A

### Key words:

- Cuban Revolution
- Social Justice
- Socio-Economic Inequality
- Fulgencio Batista
- Ernesto “Che” Guevara
- Agrarian Reform
- Nationalization
- Social Policy

### Author for correspondence:

Dimitrije Krstajić,  
[dimitrije2000k@gmail.com](mailto:dimitrije2000k@gmail.com)

*This paper examines the socio-economic conditions, structural inequalities, and the concept of social justice that preceded the Cuban Revolution. Using the historical method, it reconstructs the development of social and economic relations in Cuba prior to 1959, a period characterized by political repression, economic dependency, widening class disparities, and the strong influence of foreign capital and a privileged domestic elite.*

*Through a conceptual analysis of social justice at both the normative and institutional levels, the study explores the relationship between equality and freedom, with particular reference to Ernesto “Che” Guevara’s views on exploitation and class struggle. It also addresses agrarian reform, the nationalization of industry, and social and labor rights. A comparative analysis of the pre- and post-revolutionary systems is conducted to determine whether inequality was fundamentally eliminated or merely transformed.*

*The research demonstrates that the Revolution improved access to education and healthcare while simultaneously leading to the centralization of political power and an increased dependence of individuals on the state. In conclusion, the problem of systemic inequality was partially mitigated but not fully overcome, raising broader theoretical questions concerning the relationship between social justice, political pluralism, and economic freedoms.*

## Sistemska nejednakost i radna eksploatacija kao uzroci kubanske revolucije

Dimitrije Krstajić

Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet

UDK 349.2:323.27(729.1)(043)



0009-0007-6939-1416

### Referenca:

Krstajić, Dimitrije. 1/2026. Sistem-  
ska nejednakost i radna eksploata-  
cija kao uzroci kubanske revolucije.  
*Eudaimonia – Journal of Legal, Po-  
litical and Social Theory and Philos-  
ophy* 10: 30–46

DOI: 10.51204/IVRS\_26102A

### Ključne reči:

- Kubanska revolucija
- Socijalna pravda
- Socioekonomska nejednakost
- Fulhensio Batista
- Ernesto „Če“ Gervara
- Agrarna reforma
- Nacionalizacija
- Socijalna politika

### Autor za korespodenciju:

Dimitrije Krstajić,  
[dimitrije2000k@gmail.com](mailto:dimitrije2000k@gmail.com)

*Rad analizira društveno-ekonomske okolnosti, strukturalne nejednakosti i koncept socijalne pravde koje prethode Kubanskoj revoluciji. Istorijskim metodom rekonstruiše se razvoj društvenih i ekonomskih odnosa na Kubi pre 1959. godine obeležen političkom represijom, ekonomskom zavisnošću i produbljivanjem klasnih razlika, snažanim uticajem stranog kapitala i privilegovane domaće elite.*

*Konceptualnom analizom pojma socijalne pravde na normativnom i institucionalnom nivou, razmatran je odnos između jednakosti i slobode sa osvrtom na stavove Ernesta „Če“ Gervara o eksploataciji i klasnoj borbi, razmatrajući i agrarnu reformu, nacionalizaciju industrije, socijalna i radnička prava. Pre i postrevolucionarni sistem komparativno je analiziran, sa ciljem utvrđivanja da li je došlo do suštinske eliminacije nejednakosti ili do njene transformacije.*

*Istraživanje pokazuje da je revolucija unapredila dostupnost obrazovanja i zdravstvene zaštite, istovremeno dovodeći do centralizacije vlasti i povećane zavisnosti pojedinca od države. Zaključno, problem sistemske nejednakosti delimično je ublažen, ali ne i prevaziđen, otvarajući teorijsko pitanje odnosa socijalne pravde, političkog pluralizma i ekonomskih sloboda.*

## 1. UVOD

Pitanje Kubanske revolucije predstavlja jedno od najvažnijih poglavlja savremene istorije Hispanske Amerike, jer u sebi objedinjuje borbu protiv kolonijalne vlasti, ekonomskih nejednakosti, te, u izvesnoj meri, predstavlja izraz težnje ka socijalnoj pravdi. Izbor ove teme proizilazi iz potrebe da se dublje razumeju društveno-ekonomski uzroci Revolucije, kao i način na koji je nejednakost, radna eksploatacija i uticaj stranog kapitala oblikovao kubansko društvo. U kontekstu savremenih rasprava o odnosu kapitalističke delotvornosti i socijalne pravde, kubansko iskustvo pruža značajnu pouku o granicama i paradoksima ekonomskih i političkih sistema.

Cilj rada je, dakle, da se, kroz istorijskopравни метод и conceptualnu analizu, ispita u kojoj meri su sistemska nejednakost i radna eksploatacija predstavljale ključne pokretače Kubanske revolucije, kao i da se sagleda to kako su se ideali socijalne pravde razvijali i transformisali nakon njenog izbijanja

Rad je podeljen na nekoliko međusobno povezanih celina. U prvom delu prikazan je istorijski i društveni kontekst Kube krajem XIX veka, kao i borba za nezavisnost od Španije. Drugi deo analizira period reformi i uspona diktature Fulhensija Batiste, dok se treći fokusira na društveno-ekonomske nejednakosti i radnu eksploataciju u predrevolucionarnoj Kubi. Četvrti deo bavi se samom Revolucijom, njenim ideološkim osnovama i ključnim akterima, dok peti razmatra paradokse i kontradikcije između ostvarene socijalne pravde i ograničenih političkih sloboda. U zaključku se daje kritički osvrt na domete i ograničenja kubanskog modela, te sagledava njegovo značenje u širem kontekstu savremene društvene misli.

## 2. ISTORIJSKI I DRUŠTVENI KONTEKST KUBE KRAJ XIX VEKA

### 2.1. Kolonijalna prošlost Kube i njen društveno-politički razvoj

Svojim položajem na raskršću Karipskog mora, Meksičkog zaliva i Atlantskog okeana, Kuba je od početaka svoje kolonijalne istorije imala izuzetan geopolitički značaj. Kao najveće ostrvo u regionu, predstavljala je prirodno središte trgovačkih i vojnih ruta između Evrope i Amerike. Upravo ta strateška pozicija bila je jedan od ključnih razloga zbog kojih je Španija, nakon dolaska Kristofora Kolumba 1492. godine, pretvorila Kubu u važno uporište svog kolonijalnog sistema. Kuba je ostala španska kolonija sve do Špansko-američkog rata 1898. godine, nakon čega su je privremeno kontrolisale Sjedinjene Američke Države, sve dok nije stekla nominalnu nezavisnost 1902. godine (Pérez 2014). Istovremeno, ona je oduvek imala strateški značaj za međunarodnu trgovinu i političke interese velikih sila. Ova pozicija u

velikoj meri oblikovala je njen ekonomski i društveni razvoj, naročito u periodu kolonijalne zavisnosti i kasnije pod uticajem SAD-a.

Nakon sticanja formalne nezavisnosti od Španije 1902. godine, Kuba je ostala snažno ekonomski i politički zavisna od Sjedinjenih Američkih Država. Tokom prve polovine 20. veka, njen razvoj obeležila je monokulturna privreda zasnovana na proizvodnji i izvozu šećera, uz duboke socijalne razlike između malobrojne elite i radničkog stanovništva. Korupcija, politička nestabilnost i rastuća zavisnost od stranog kapitala stvorili su uslove u kojima su se nejednakost i eksploatacija radne snage produbljivale.

Želja za oslobađanjem Kube prvi put se javila na istoku ostrva, kod kreolskih vlasnika plantaža šećera. Kreolski vlasnici (*criollos*) bili su potomci Španaca rođenih na Kubi (ili u drugim španskim kolonijama na teritoriji Hispanske Amerike), ali ne u Španiji. Peninsulares (Španci) bili su ljudi rođeni u samoj Španiji, koji su često zauzimali najviše položaje u vlasti i crkvi. Kreoli potomci Španaca rođeni na Kubi, bili su bogati zemljoposednici, često vlasnici plantaža šećera i robova, ali su se osećali isključenima iz tokova političke moći, jer su Španci iz Evrope bili u privilegovanom položaju, te time i u poziciji moći. Ta disproporcija između ekonomske snage i političke nemoći kreolskog sloja postala je jedno od ključnih izvorišta nezadovoljstva i kasnijih pokreta za autonomiju i nezavisnost. U tom smislu, kubanski slučaj prati širi obrazac kolonijalnih društava Hispanske Amerike, gde su klasne i etničke hijerarhije bile direktno povezane sa poreklom i stepenom „blizine“ metropoli.

Jedan od najistaknutijih predstavnika kreolske elite i začetnik borbe za nezavisnost bio je Karlos Manuel de Sespedes (Carlos Manuel de Céspedes y López del Castillo), advokat i vlasnik plantaže šećera, školovan u Španiji, gde je stekao i doktorat iz prava. Kao obrazovan i svestran čovek, dobro upoznat sa evropskim intelektualnim tokovima, Sespedes je bio duboko pod uticajem liberalnih i prosvetiteljskih ideja koje su dominirale Evropom krajem XVIII i početkom XIX veka.

Francuska revolucija sa svojim idealima slobode, jednakosti i bratstva (*fraternité, égalité et liberté*) poslužila je kao simbol univerzalne borbe protiv tiranije i inspirisala generacije latinoameričkih intelektualaca i zemljoposednika da preispitaju legitimitet kolonijalne vlasti. Haićanska revolucija (1791–1804) pokazala je, pak, da je oslobađanje od kolonijalne dominacije moguće čak i u okviru robovlasničkog društva, što je imalo snažan odjek među kubanskim plantažerima i robovima. Paralelno s tim, pokreti za nezavisnost u Latinskoj Americi, predvođeni ličnostima poput Simona Bolívara (Simón Bolívar) i Hozea de San Martina (José de San Martín), otvorili su prostor za razmišljanje o Kubi kao sledećoj „oslobođenoj teritoriji“ hispanskog sveta (Thomas 1998).

## 2.2. Kubanski ratovi i stvaranje formalne nezavisnosti

U oktobru 1868. godine Sespedes oslobađa sve svoje robove sa plantaža i poziva ih da se pridruže u borbi protiv španske kolonijalne vlasti. Ovaj događaj predstavlja početak Prvog desetogodišnjeg rata za nezavisnost, poznatog kao Desetogodišnji rat „*Grito de Yara*“. On je objavio da svi njegovi robovi postaju slobodni i da svi koji žele mogu da se bore za slobodnu Kubu. Njegov poziv uključivao je i zahtev za nacionalnu nezavisnost, a ne samo ukidanje ropstva. Ovaj čin učinio ga je simbolom kubanske borbe za slobodu i donio mu nadimak „Otac domovine“ (*El Padre de la Patria*).

Grad u kome počinje borba za nezavisnost je Bajamo (Bayamo) rodni grad Sespedesa. Himna Kube, „*La Bayamesa*“, nastala je neposredno pred početak borbe za nezavisnost i odmah je postala simbol kubanske slobode i otpora. Pisac i kompozitor himne je Peručo Figuerdo (Perucho Figueredo). Dve strofe himne jasno odražavaju poziv na akciju, ujedinjenje naroda, odlučnost i spremnost na žrtvu za nezavisnost:

Na srpskom:

U boj, hrabri, požurite, stanovnici Bajame!

Domovina vas s ponosom posmatra;

Ne bojte se smrti i ne gledajte nedaće,

Jer umreti za domovinu znači živeti.

Živeti u lancima znači živeti u sramoti i poniženju;

Čujte zvuk trube i hrabro uzmite oružje!

Ako strani neprijatelj profaniše vašu zemlju,

Misli, o draga domovino, da svaki tvoj sin u vojnika ima zaštitnika.

Ovaj tekst himne jasno pokazuje patriotski duh i spremnost stanovnika Bajama da se bore za nezavisnost Kube (Perucho 1868). Prvi kubanski rat za nezavisnost, poznat kao Grito de Yara, završen je primirjem u Zanjónu (Zanjón). Španci su formalno ukinuli ropstvo, ali je Sespedes ubijen 1874. godine od strane španskih trupa. Nakon toga usledila su još dva rata za nezavisnost. Drugi rat, poznat kao Mali rat (*Guerra Chiquita*), bio je slabo organizovan i brzo ugušen od strane Španaca, predvođen Kalikstom Garsijom (Calixto García). Treći kubanski rat za nezavisnost (*Guerra de Independencia Cubana*), koji je počeo 1895. godine, predstavljao je vrhunac borbe Kube protiv španske vlasti, a u njemu su učestvovali Hoze Marti (José Martí), Maksimo Gomez (Máximo Gómez) i Antonio Maceo (esp. Antonio Maceo).<sup>1</sup>

---

1 José Martí (1853–1895), kubanski pesnik i politički vođa, Máximo Gómez (1836–1905), vojni komandant i strateg u borbi za nezavisnost, i Antonio Maceo (1845–1896), poznat kao „Titan bronzanog ratnika“, vodeći vojni lider kubanske borbe za oslobođenje (Pérez, 2014, 72–85)

Revolucionari su u toku pripreme ustanka doneli Manifesto de Montekristi<sup>2</sup> (*Manifesto de Montecristi*), kojim su postavili ključne principe vođenja rata: ravnopravno učešće belih i crnih Kubanaca, očuvanje privatnih imanja, moralna i ekonomska obnova Kube. Rat je eskalirao u međunarodni sukob, što je dovelo do špansko-američkog rata 1898. godine, završenog Mirom u Parizu (Pérez 2014).

Iako su Španci formalno izgubili Kubu, rat nije doneo potpunu nezavisnost. Naime, Sjedinjene Američke Države su stekle značajan politički i ekonomski uticaj u pogledu Kube. One su kontrolisale mnoge aspekte kubanske politike i ekonomije, a čak su stekle i pravo da intervenišu u unutrašnje poslove Kube, što je postalo evidentno kroz Platov amandman iz 1901. godine<sup>3</sup>, kojim je ovo pravo omogućeno. Tako je Kuba formalno postala nezavisna 1902. godine, ali pod snažnim američkim uticajem, što je oblikovalo njen dalji politički i ekonomski razvoj.

### 3. PERIOD REFORMI I BUĐENJE DIKTATURE

Iako je Kuba formalno stekla nezavisnost od Španije krajem 19. veka, zemlja je ostala pod snažnim političkim i ekonomskim uticajem Sjedinjenih Država, što je izazivalo rastuće nezadovoljstvo među lokalnim liderima i stanovništvom. Među kritičarima američkog uticaja bio je i Huan Gualberto Gomez (Juan Gualberto Gómez), predstavnik crnaca u ustavnoj skupštini i rekao je: „Prepustiti Sjedinjenim Državama da same odluče kada je ugrožena nezavisnost i kada treba intervenirati da bi je sačuvala, isto je što i predati ključ naše kuće, tako da mogu ući u nju u bilo koje doba, s dobrim ili zlim namerama“ (Huberman and Sweezy 2007).

Početkom dvadesetog veka na Kubi su se često smenjivali predsednici, neretko u okolnostima koje su odražavale političku nestabilnost i spoljne pritiske. Prvi predsednik Republike Kube bio je Tomas Estrada Palma (Tomás Estrada Palma), čija je vlast, uprkos velikim očekivanjima, ubrzo postala simbol političke zavisnosti od Sjedinjenih Američkih Država.

Tokom narednih decenija, česte promene vlasti bile su posledica neregularnih izbora, otvorenog mešanja američkog predsednika Teodora Ruzvelta (Theodore Roosevelt) u unutrašnju politiku Kube, kao i dubokih ekonomskih i socijalnih potre-

---

2 „Manifesto de Montekristi“ nazvan je po gradu Monte Kristi (Dominikanska Republika), gde je napisan u martu 1895. godine. U dokumentu su Hoze Marti i kubanski revolucionari izložili ciljeve i principe Drugog kubanskog rata za nezavisnost, uključujući oslobađanje od španske kolonijalne vlasti i socijalnu pravdu (Thomas, 1998, 312–315).

3 Platov amandman (1901) bio je zakon koji je omogućio Sjedinjenim Američkim Državama da intervenišu u unutrašnje poslove Kube i da kontrolišu njen spoljnopolički kurs. Amandman je bio uslov za američko povlačenje iz Kube, ali je omogućio SAD da kontrolišu ključne aspekte kubanske politike i ekonomije, uključujući pravo da intervenišu vojno u slučaju političkih nemira.

sa koje je izazvala svetska ekonomska kriza iz 1929. godine. U takvom kontekstu nastao je studentski pokret poznat kao Generacija 1930<sup>4</sup>, koji je okupljao mlade intelektualce, studente i radikalne nacionaliste. Oni su se suprotstavljali autoritar-nom režimu, korupciji i američkom uticaju, zahtevajući političke reforme, društve-nu pravdu i istinsku nacionalnu nezavisnost. Taj pokret postao je važan katalizator političkih promena i oblikovao novu generaciju kubanskih lidera.

U tom periodu na vlast dolazi Karlos Manuel de Sespedes Kasada, sin poznatog borca za nezavisnost Karlosa Manuela de Sespedesa, koji je započeo Prvi rat za ne-zavisnost Kube protiv Španije 1868. godine. Ipak, njegova vladavina bila je kratkog daha, svrgnut je tokom Revolucije iz 1933. godine, koju je predvodio vojni oficir Fulhensio Batista (Fulgencio Batista y Zaldívar), čime započinje novo i turbulentno poglavlje kubanske istorije.

Iako je Batista nasilno došao na vlast, sproveo je niz progresivnih reformi od velikog značaja za kubansko društvo. Ustav iz 1940. godine imao je izrazito socijal-demokratski karakter – uvedeno je osmočasovno radno vreme, unapređena socijalna zaštita, određena minimalna plata i povećana ulaganja u obrazovni sistem. Otvaraju se škole i novi univerzitetski programi, čime se smanjuje broj nepismenih. Ojačane su demokratske institucije, a smanjen uticaj vojske u političkom životu zemlje. Pravo glasa dobili su svi građani stariji od 20 godina, a po prvi put u istoriji Kube i žene.

Međutim, iz straha da neće biti reizabran, Batista sprovodi državni udar, čime započinje njegova diktatura. Ukida Ustav iz 1940. godine, sprovodi represiju nad političkim protivnicima, a ekonomija se sve više okreće stranim investitorima, naro-čito američkim kompanijama. Havana postaje leglo kocke, prostitucije i korupcije, dok se moć političke elite sve više centralizuje (Pérez-Stable 1999).

Jedan od pokazatelja opšte nacionalne frustracije bila je poznata fotografija iz perioda Batistine diktature, koja simbolično ilustruje duboku socijalnu nejednakost i rast korupcije u Havani. Na slici se u pozadini vidi Nacionalni stadion, dok se samo nekoliko ulica dalje nalaze siromašne četvrti sa drvenim kućama. Ovaj kon-trast jasno ukazuje na prioritete vlasti – ulaganje u luksuzne objekte za elitu i infra-strukturne projekte, dok je veliki deo stanovništva živio u oskudici i marginaliza-ciji. Plaže, telefonske kompanije, kockarnice, hotelski lanci i hacijende bili su pod snažnim uticajem američkog kapitala. Amerika je imala toliku finansijsku moć da je nadjačala političku, što je dovelo do uzajamne koristi Batistine vlasti, američkih investitora i lokalnih latifundista (Pérez 2014).

4 Pokret „Generacija 1930“ označava grupu mladih kubanskih intelektualaca i studenata koji su se tokom tridesetih godina 20. veka suprotstavljali autoritarnom režimu predsednika Gerarda Mačada i američkom uticaju na Kubi. Njihov cilj bio je stvaranje suverene i socijalno pravedne države, oslobođene političke korupcije i stranog nadzora. Mnogi pripadnici ovog pokreta, među kojima i budući revolucionari poput Fidela Kastru, idejno su uticali na kasniju Kubansku revolu-ciju (Pérez, 2014).

#### 4. RADNA EKSPLOATACIJA I DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI U PREDREVOLUCIONARNOJ KUBI

Predrevolucionarna Kuba bila je društvo sa izrazito nejednakom raspodelom bogatstva i ekonomskim mogućnostima, posebno u poljoprivrednom sektoru. Prema podacima iz popisa poljoprivrede 1946. godine, od ukupno 830.000 poljoprivrednih radnika, više od polovine obavljali su sezonske poslove (José 2000). Ovaj sezonski karakter rada značio je da su radnici često bili lišeni bilo kakvog posla, a time i prihoda, poznatije kao „mrtvo vreme“, *tiempo muerto* (José 2000).

Poljoprivredni radnici su pritom, bili ekonomski marginalizovani: iako su činili oko 34% ukupne populacije Kube, dobijali su samo 10% nacionalnog prihoda, bez obzira na metodu plaćanja. (José 2000). Takva koncentracija bogatstva u rukama malog broja zemljoposjednika i vlasnika plantaža stvorila je duboku socijalnu nejednakost i ekonomski pritisak koji je otežavao pristup osnovnim životnim potrebama za većinu stanovništva.

Sezonski i nisko plaćeni rad, u kombinaciji sa ograničenim pravima radnika i zavisnošću od stranog kapitala, predstavljao je ključni činilac koji je doprineo besu prosečnog kubanskog radnika koji se oseća potlačenim. Takvi uslovi rada, koji u manje ekstremnim oblicima predstavljaju prekarni rad, a često čak i radnu eksploataciju, pokazuju kako ekonomski sistem predrevolucionarne Kube podupire društvenu nepravdu i marginalizaciju radničke klase (José 2000). Društveno-ekonomska situacija na Kubi, u periodu pre 1959. godine bila je izrazito neujednačena i zavisna od spoljnog kapitala, pre svega američkog. Kubanska privreda je gotovo u potpunosti bila zasnovana na monokulturi šećerne trske, što je državu učinilo ranjivom na oscilacije svetskog tržišta, te dovelo do velike podrešenosti stranim interesima. Radnici na plantažama šećerne trske, odnosno u sezonskoj industriji šećera činili su najveći deo aktivnog stanovništva, ali su živeli u krajnje teškim uslovima. Istovremeno, u urbanim sredinama, naročito u Havani, postojala je izražena društvena polarizacija: dok su se u centru grada gradili luksuzni hoteli, kazina i vile povezane sa američkim kapitalom i kriminalom, većina stanovništva živela je u siromaštvu i neformalnim naseljima. Predrevolucionarna Kuba razvijala se u uslovima perifernog kapitalizma<sup>5</sup>, što je značilo da je zemlja ekonomski zavisna od stranog kapitala, prvenstveno američkog, i da je njen razvoj bio usmeren na izvoz sirovina i poljoprivrednih proizvoda prema razvijenim centrima globalnog kapitalizma.

---

5 Periferni kapitalizam označava ekonomski sistem u kojem zemlje ili regioni služe kao izvori jeftinih sirovina, radne snage i tržišta za gotove proizvode razvijenih kapitalističkih zemalja, što rezultira ekonomskom zavisnošću i ograničenim mogućnostima za samostalni razvoj. Ovaj koncept razvijen je u okviru Teorije svetskog sistema (Wallerstein, 1974) i Zavisne teorije razvoja (Cardoso and Faletto, 1979).

#### 4.1. Društveni i ekonomski položaj žena na Kubi sredinom 20. veka

Položaj žena u Kubanskom društvu tokom diktature Fulhensija Batiste pruža ključan uvid u rodno uslovljene strukturne nejednakosti u zemlji. Iako su formalno stekle prava, poput prava glasa 1934. godine, njihova društvena i ekonomska participacija bila je ograničena zbog institucionalnih, ekonomskih i kulturnih faktora, što je oblikovalo i njihov doprinos političkim i revolucionarnim pokretima. Analiza rodne dimenzije rada i uloge žena relevantna je za razumevanje kako sistematske nejednakosti utiču na raspodelu moći, ekonomske prilike i političku participaciju u Kubi sredinom 20. veka (Lamrani 2016). Za vreme diktature Fulhensija Batiste, žene su činile samo 17% radne snage i dobijale znatno nižu nadoknadu za isti posao u odnosu na muškarce (Lamrani 2016). One su bile ograničene na uloge majki i domaćica, dok je nepismenost posebno pogađala žensku populaciju. Iako su stekle pravo glasa 1934. godine, njihov politički uticaj bio je vrlo ograničen, sa samo 26 žena u zakonodavnim telima do 1958. godine. Uprkos tome, žene Kube aktivno su učestvovalе u borbi protiv Batiste kroz različite organizacije i gerilske jedinice, boreći se ne samo za ženska prava, već za prava svih (Lamrani 2016). Prema popisu iz 1953. godine, samo 13,7% odraslih žena radilo je van domaćinstva, a više od jedne četvrtine njih bile su kućne pomoćnice koje uopšte nisu bili zaštićene radnim zakonodavstvom, niti su ostvarivale prava iz sfere socijalne sigurnosti (Lamrani 2016). Tokom pedesetih godina, prostitucija, kockanje, droga i turizam su sektori koji su obeležili ekonomski rast. Vlasnici plantaža često su ograničavali trajanje sezone žetve kako bi povećali profit, što je dolazilo na teret samih radnika. Većina radnika, koji su ionako živeli u uslovima bede i siromaštva, osećala je da snose posledice krize koju nisu sami izazvali (Mesa-Lago 2000).

### 5. REVOLUCIJA KAO ODGOVOR: SUPROSTAVLJANJE LOGICI KAPITALA I IDEALIMA SOCIJALNE PRAVDE NA SIROMAŠTVO I EKSPLOATACIJU

#### 5.1. Ideološki i politički okvir Kubanske revolucije

Poreklo Kubanske revolucije iz 1959. godine, koju je predvodio Fidel Castro, leži u previranjima te mučne istorije poniženja i frustracije, uvreda i nezadovoljstva. Jedinstvena težnja svih Kubanaca bila je da se oslobode snažnog uticaja Sjedinjenih Američkih Država, da sami odlučuju o svojoj sudbini i da u potpunosti uživaju u svojim prirodnim resursima. Potraga za istinskom nezavisnošću, želja za dostojanstvenijim životom, zahtev za društvenom pravdom i potreba za pravednijom raspodelom nacionalnog bogatstva podstakli su ustanički pokret koji je zbacio diktaturu

Fulhensija Batiste i uspostavio najradikalniji projekat društveno-ekonomske transformacije u istoriji Hispanske Amerike.

Ideološki temelji Kubanske revolucije mogu se pronaći u tradiciji nacionalnog oslobođenja, antikolonijalizma i socijalne pravde, koju je još krajem XIX veka postavio Hoze Marti, vođa i mislilac borbe za kubansku nezavisnost. Njegove ideje o moralnoj prirodi revolucije, važnosti obrazovanja i samostalnog razvoja, kao i o borbi protiv spoljnog uticaja i imperijalizma, postale su intelektualni temelj na kojem je Fidel Kastro izgradio sopstvenu revolucionarnu viziju.

Martí je u svom eseju *Naša Amerika* (esp. *Nuestra América*<sup>6</sup>) isticao: „Ovo su vremena za budnost. Ono što je preostalo od naroda u Americi mora da se probudi kako bi se obuklo u razumu i mišljenju [...] Vreme je da naša Amerika napusti sve ostatke provincijalnog mentaliteta, da se naoruža razumom i idejama, stavi tačku na bratoubilačke sukobe, ujedini ruke sa svojim bratskim narodima i pripremi se da se brani od spoljne pretnje“ (Martí 1963).

## 5.2. Uloga Fidela Kastre i Ernesta Če Gevare

Sredinom 1950-ih, kubanska politička i ekonomska struktura bila je obeležena rastućim nezadovoljstvom radnika, koncentracijom bogatstva u rukama malog broja i značajnim uticajem stranih, naročito američkih, korporacija. U takvom kontekstu, gerilski pokreti pod vođstvom Fidela Kastre i Če Gevare, u kombinaciji sa masovnim narodnim protestima i rastućim unutrašnjim tenzijama, sistematski su oslabili vlast diktatora. Nakon intenzivnih sukoba, Batista je 1. januara 1959. godine napustio Kubu, što je omogućilo revolucionarnim snagama da preuzmu kontrolu nad zemljom i započnu proces dubokih društveno-ekonomskih reformi (Sweat 2011). Fidel Kastro i Če Gevara igrali su ključnu ulogu u Kubanskoj revoluciji, koja je predstavljala direktno suprotstavljanje logici neokapitalizma kroz težnju ka socijalnoj pravdi. Revolucija je, pod njihovim vođstvom, imala za cilj oslobađanje Kube od snažnog ekonomskog i političkog uticaja Sjedinjenih Američkih Država, čime je omogućeno samostalno upravljanje prirodnim i ekonomskim resursima, suprotno interesima globalnog kapitala (Sweat 2011). Kastro i Gevara su aktivno promovisali, i borili se za, društvenu jednakost kroz reforme u obrazovanju, zdravstvu i zemljišnoj raspodeli, stavljajući ljudska prava i kolektivne potrebe iznad tržišnih principa (Gott 2004). Ideali Hoze Martija, posebno o nezavisnosti, moralnoj odgovornosti i socijalnoj pravdi, inspirisali su Kastru, dok je Gevara u praksi nastojao da imple-

---

6 „Estos son tiempos de vigilancia. Lo que quede del pueblo en América tiene que despertarse para vestirse de razón y pensamiento... Es tiempo de que nuestra América abandone todos los vestigios de la mentalidad provincial, se arme de razón e ideas, ponga fin a los conflictos fraternos, una las manos con sus hermanos y se prepare para defenderse de una amenaza externa“

mentira principe radikalne jednakosti i radničke kontrole nad proizvodnjom. Njihova otvorena kritika američkog imperijalizma i kapitalističkog poretka imala je za cilj ne samo transformaciju Kube, već i predstavljanje modela društva zasnovanog na suverenitetu, jednakosti i moralnoj odgovornosti.

### 5.3. Agrarna reforma, nacionalizacija i novi koncept socijalnih prava

Tokom predsedništva Fidela Kastru, Če Gevara je bio postavljen na različite ključne funkcionalne pozicije unutar revolucionarne vlade, što mu je omogućilo da direktno sprovodi brojne reforme u skladu sa principima socijalne pravde i ekonomskog osamostaljivanja Kube. Če Gevara je, kroz različite funkcionalne pozicije u revolucionarnoj vladi, imao ključnu ulogu u sprovođenju ekonomskih, socijalnih i ideoloških reformi u Kubi. Kao ministar industrije i predsednik Nacionalne banke, učestvovao je u nacionalizaciji bankarskog sistema i industrije, kontrolisanju finansija i zaštiti nacionalnih resursa, uključujući povlačenje kubanskog zlatnog rezervata iz SAD-a (Gott 2004). Bio je jedan od glavnih pokretača agrarne reforme, ograničavajući veličinu zemljišnih poseda i zabranjujući stranu svojinu nad zemljom, dok je kroz uspešnu kampanju pismenosti značajno unapredio obrazovni pristup građana. Njegov rad na sprovođenju revolucionarne pravde, upravljanju vojnom obukom i međunarodnom diplomatskom delovanju dodatno je učvrstio položaj nove socijalističke države. Ideološki, Gevara je promovisao teoriju gerilske borbe „Fokalizam“<sup>7</sup> kao sredstvo socijalističke revolucije, i razvijao koncept marksističkog humanizma, usmerenog na stvaranje „novog socijalističkog čoveka“. Njegove reforme nisu se odnosile samo na ekonomsku kontrolu i industrijske procese, već su imale i direktan uticaj na širenje i konkretizaciju socijalnih prava. Kroz agrarnu reformu, veliki broj seljaka dobio je pravo na pristup zemljištu, što je značilo ekonomsko osnaživanje i sigurnost u radu. Nacionalizacijom industrije i bankarskog sistema omogućeno je pristupačnije zaposlenje i stabilniji prihod za šire slojeve stanovništva. Programi obrazovanja i pismenosti, zajedno sa zdravstvenim reformama i dostupnom zdravstvenom zaštitom, doprineli su univerzalizaciji prava na obrazovanje i zdravstvenu zaštitu, koja su ključni elementi socijalne pravde. Time su se istorijski marginalizovane grupe: radnici, seljaci i žene, našle u poziciji da ostvaruju prava koja su prethodno bila privilegija manjine, a država je postala garant socijalne sigurnosti i pristupa osnovnim društvenim dobrima (Childs 1995). Pored praktičnih reformi, socijalna prava u Kubi su bila formalno zaštićena i ustavno. Socijalna prava u Kubi

7 Fokalizam je teorija gerilske borbe koju je razvio Če Gevara u svom delu *Guerrilla Warfare* (1961), prema kojoj mali, mobilni gerilski odredi deluju kao „fokus“ revolucije, šireći ustanak kroz ruralna područja dok ne izazovu masovno učešće stanovništva. Guevara, C. (1961). *Guerrilla Warfare*. New York: Monthly Review Press.

imaju i svoj pravni okvir, što omogućava da se diskusija o jednakosti i reformama oslanja na konkretne ustavne norme. Već od ranijih ustavnih tekstova, Kubi je formalno garantovala građanima pravo na obrazovanje, zdravstvenu zaštitu i jednaku ekonomsku participaciju. Prema članu 43 Ustava Republike Kube, svaki građanin ima pravo na obrazovanje i jednake mogućnosti, dok član 50 garantuje pristup zdravstvenoj zaštiti i preventivnim programima.<sup>8</sup>

Noviji ustav iz 2019. godine dodatno potvrđuje i proširuje ove odredbe, obezbeđujući pravo na dostojanstven život, besplatno obrazovanje do univerzitetskog nivoa, zdravstvenu zaštitu i dostojanstveno stanovanje, kao i jednaka prava žena i muškaraca.<sup>9</sup> Ove ustavne odredbe potvrđuju da težnja ka socijalnoj pravdi u Kubi nije samo ideološka, već ima i formalnu normativnu osnovu, čime se povezuje sa analizom reformi koje je sprovodio Če Gevara i druge revolucionarne strukture.

## 6. ZDRAVSTVO, MEDICINSKA DIPLOMATIJA I MEĐUNARODNI KONTEKST REVOLUCIJE

Međunarodna saradnja Kube zasniva se na principima socijalne pravde i jednakosti za sve, uključujući i jednak pristup zdravstvenoj zaštiti. Iako je mala ostrvska država, Kuba je stekla veliki ugled u oblasti zdravstva, pre svega zahvaljujući tome što je omogućila osnovne zdravstvene uslove dostupne svim građanima. Kubanska medicinska diplomatija<sup>10</sup> je započeta za vreme Fidel Kastru, nakon smene Batistine diktature, 1959. godine. U tadašnjem bipolarnom međunarodnom poretku, upečatljivi Kastrov režim predstavljao je snažno polarizujući faktor, a zdravstvena pomoć postala je jedno od ključnih sredstava spoljnopolitičkog delovanja, jer je Kuba vrlo rano počela da raspoređuje svoje medicinsko osoblje širom sveta kao instrument međunarodne solidarnosti i meke moći. Prva značajna medicinska misija realizovana je 1963. godine, kada je kubanska medicinska brigada upućena u Alžir kako bi pružila zdravstvenu zaštitu tokom perioda nakon njegove nezavisnosti, čime je postavljen temelj dugoročnog programa zdravstvene diplomatije Kube (Latina 2024). Zahvaljujući snažnom sistemu primarne zdravstvene zaštite, visokom

---

8 Constitution of the Republic of Cuba. 1976. Official Gazette of the Republic of Cuba. Havana: Government of the Republic of Cuba, čl. 43 i 50.

9 Constitution of the Republic of Cuba. 2019. Official Gazette of the Republic of Cuba. Havana: Government of the Republic of Cuba.

10 Termin medicinska diplomatija (engl. medical diplomacy) označava praksu u kojoj država koristi zdravstvenu pomoć i medicinske resurse kao instrument spoljne politike i međunarodnog uticaja. Pojam se sve više koristi u literaturi o globalnom zdravstvu i međunarodnim odnosima početkom 21. veka.

broju lekara po stanovniku i programima preventive, Kuba je postala poznata po svojoj sposobnosti da odgovori na zdravstvene potrebe stanovništva, ali i po svojoj međunarodnoj medicinskoj diplomatiji, slanju lekara i medicinske pomoći širom sveta. Zahvaljujući medicinskoj diplomatiji, Kuba je uspela da poboljša svoj međunarodni ugled uprkos dugogodišnjem američkom embargu i političkoj izolaciji (Latina 2024). Širenjem svojih medicinskih misija, Kuba je pokazala sposobnost da doprinese globalnom zdravlju, što joj je donelo međunarodni kredibilitet i simpatije u mnogim zemljama u razvoju. Ovo jačanje reputacije Kube kroz meku moć omogućilo je zemlji da stvori diplomatske saveze, dobije političku podršku i poveća svoj uticaj na međunarodnoj sceni, uprkos ekonomskim i političkim ograničenjima. Medicinska diplomatija tako nije bila samo humanitarni čin, već i strateški instrument za unapređenje položaja Kube u svetu (Kirk 2009). Iako je Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika predstavljao ključnog političkog i ekonomskog zaštitnika Kube tokom većeg dela Hladnog rata, medicinska diplomatija omogućila je Kubi da izgradi sopstveni međunarodni identitet, nezavisan od sovjetske hegemonije. Kroz slanje lekara i zdravstvene pomoći, Kuba je stekla ugled zemlje koja doprinosi globalnom zdravlju, što je dodatno ojačalo njen položaj u Pokretu nesvrstanih i među državama u razvoju. Na taj način, medicinska diplomatija postala je važan instrument kubanske spoljne politike, koji je nadilazio klasične blokovske podele i omogućio Kubi da, čak i u uslovima političke zavisnosti od SSSR-a, zadrži određeni stepen spoljnopolitičke autonomije. Uprkos dubokoj ekonomskoj i vojnoj zavisnosti od Sovjetskog Saveza, posebno nakon uključivanja u sistem COMECON<sup>11</sup>-a i uspostavljanja preferencijalnih trgovinskih aranžmana, Kuba nije delovala isključivo kao pasivni satelit sovjetske spoljne politike. Iako je sovjetska pomoć bila ključna za stabilnost kubanske privrede i bezbednosnog aparata, Havana je u više navrata demonstrirala sposobnost samostalnog spoljnopolitičkog odlučivanja, naročito u kontekstu angažmana u Africi i podrške antikolonijalnim pokretima. Kako ističe (Domínguez J. I. 1993), kubanska spoljna politika bila je vođena kombinacijom ideološkog internacionalizma, bezbednosnih interesa i strateške pragmatičnosti, pri čemu je savez sa Moskvom predstavljao sredstvo očuvanja revolucije, ali ne i potpunu abdikaciju spoljnopolitičke autonomije. U tom smislu, odnos Kube i SSSR-a može se razumeti kao asimetrično savezništvo u kojem je ekonomska zavisnost bila izražena, ali je politički prostor za autonomno delovanje ostao delimično očuvan.

11 Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć (COMECON) osnovan je 1949. godine kao institucionalni okvir ekonomske saradnje socijalističkih država pod vođstvom SSSR-a. Videti: J. Michael Marrese and Jan Vanous, *Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe* (Berkeley: University of California Press, 1983).

## 7. PARADOKS REVOLUCIJE – IZMEĐU SOCIJALNE PRAVDE I POLITIČKE SLOBODE

### 7.1. Centralizacija vlasti i državna kontrola nad društvom

Kuba, kako je istorijski kontekst pokazao, predstavlja državu brojnih paradoksa. Država u kojoj su obezbeđena najbitnija socijalna prava, kao što su: zdravstvena zaštita, obrazovanje, ishrana i stambeno pitanje, ali su zato su kršena ljudska prava u domenu građanskih i političkih sloboda. Na Kubi, cilj revolucije je bio oslobađanje društva od nejednakosti, eksploatacije i siromaštva, u cilju dobijanja socijalne pravde. Sa druge strane taj rezultat je, u izvesnoj meri, uskratio jednakost, ali i političku slobodu. Revolucija je imala, pa čak i plemenit cilj, da omogući dostovojanstvo i pravdu, ali gubila se politička sloboda. U ovom stremljenju – ka socijalnoj pravdi, Kastro i Če Gevera su morali da se suprostave stranim elitama i da zabrane kontrolisanje i uplitanje imperijalnih sila na Kubi. Zabranili su delovanje crkve i opozicije. Katolička crkva u Kubi, pored verske funkcije, predstavlja i simbol kulturnog identiteta i potencijalni centar društvene kritike. Tokom revolucije, Kastrov režim je uspostavio sekularni karakter države, ograničavajući autonomiju crkve i religijskih organizacija, iako su istovremeno propagirana socijalna prava poput zdravstvene zaštite i obrazovanja. Položaj crkve tako odražava jedan od paradoksa kubanskog društva: dok se promovišu socijalna prava, građanske i političke slobode ostaju ograničene (Human Rights Watch 1999). Njihov režim je političke protivnike i neistomišljenike sistematski nadzirao, hapsio i kažnjavao. Opozicionari, nezavisni novinari i aktivisti su često bili optuživani za „kontrarevolucionarno delovanje“ ili druge političke prekršaje, često bez stvarnih dokaza. Neki delovi opozicije delovali su u emigraciji, dok su manji pokreti gerilske ili tajne prirode pokušavali da organizuju otpor unutar zemlje, ali bez značajnijeg političkog uticaja. Zatvorenici su trpeli nepravedne sudske procese, dugotrajne zatvorske kazne, prisilni rad, nadzor i pretnje, a vlast je koristila ove metode kako bi zastrašila širu populaciju i ugušila svaku kritiku režima.

### 7.2. Ekonomska pravda naspram političkih sloboda

Cilj Kubanske revolucije je ostvaren. Kubanci su ostvarili u meri u kojoj je to moguće, ekonomsku jednakost. Znatno je smanjena razlika između bogatih i siromašnih. Postignut je značajan stepen socijalne pravde; pismenost stanovništva se značajno povećala, zdravstveni sistem je postao univerzalno dostupan, ne samo bogatom-manjinskom stanovništvu kao pre, već sada pravo na osnovnu i širu zdravstvenu negu imaju svi građani. Stvari bez kojih se ne može živeti poput hrane i

stambenih jedinica su takođe delimično zagarantovana. Ali cena ove i ovakve jednakosti je u stvarnosti bila takva da je dovelo do gotovo potpunog ukidanja političkih sloboda: opozicija je zabranjena, mediji su kontrolisani, a kritika vlasti se kažnjavala. Bez političke slobode, slobode govora, pluralizma i kontrole vlasti, dugoročno se javlja problem birokratizacije, korupcije i nemogućnosti ispravljanja grešaka sistema, što može ugroziti samu socijalnu pravdu koju je revolucija želela da postigne. Ekonomska jednakost je tehnički moguća i bez političke slobode, ali pod određenim uslovima i sa značajnim kompromisima. Drugim rečima, Kuba pokazuje paradoks: ekonomska jednakost je moguća bez političke slobode, ali ona je krhka i zavisi od stabilnosti autoritarnog sistema. Bez mehanizama kontrole i pluralizma, dugoročno se ne može govoriti o postizanju socijalne pravde, sem ako pod socijalnom pravdom podrazumevamo jednakost u siromaštvu.

## 8. ZAKLJUČAK

Politička istorija Kube izuzetno je turbulentna, što čini svako razmatranje složenim. Najveće ostrvo karipskog arhipelaga pretrpelo je snažne uticaje i posledice delovanja dveju imperijalnih sila – susednog „džina“ sa severa, Sjedinjenih Američkih Država, i Španije, s druge strane Atlantika. Kolonizatori su uništavali i na kraju i istrebili prvobitno naseljeno stanovništvo Kube: Gvantehejebci (Guanahatabey), Siboneji (Subtaíni) i Tainoi (Taíno). Zatim su usledila dovođenja afričkih robova i mešanje stanovništva, koje je stvorilo novu društvenu strukturu i kasnije duboke rasne i klasne nejednakosti – one iste koje će Kubanska revolucija vekovima kasnije pokušati da ispravi. Robovi i preostalo stanovništvo je radilo u nehumanim uslovima. Kroz tri kubanska rata za nezavisnost, Kubanci su opet dobili svog diktatora i bili pod ekonomskim i političkim uticajem od strane SAD-a. Takvi uslovi su i iznedrili revoluciju. Kubanska revolucija je u velikoj meri ostvarila formalne i materijalne aspekte socijalne pravde, naročito u prvih nekoliko decenija nakon 1959. godine. Pod rukovodstvom Fidela Kastro i Ernesta Če Gevare, Kuba je dobila procvat na obrazovnom, zdravstvenom i stambenom polju. Ipak, principi socijalne pravde u širem smislu – koji obuhvataju i političku participaciju, slobodu izražavanja, jednak pristup javnim dobrima bez diskriminacije i mogućnost kritike vlasti, nisu bili ostvareni.

U ime revolucije i zaštite jednakosti, ukinuta je politička pluralnost, uvedena cenzura i stroga državna kontrola nad društvom, što je dovelo do paradoksa: društvo formalno pravedno, ali politički neslobodno. Drugim rečima, Kubanska revolucija ostvarila je socijalnu pravdu u ekonomskom i socijalnom smislu, ali ne i u demokratskom smislu.

Dilema između pokretačkih snaga neoliberalnog kapitalizma i socijalne pravde predstavlja jedan od najtrajnijih društvenih izazova savremenog doba (Harvey 2005). Kubanska revolucija je, uprkos svojim kontradikcijama, ostavila značajan trag u globalnoj istoriji upravo zato što je pokazala mogućnost stvaranja sistema koji odbacuje tržišni determinizam kapitalizma u korist kolektivne solidarnosti (Mesa-Lago 2000). Međutim, iskustvo Kube ukazuje i na to da se težnja ka jednakosti, kada je praćena potpunom centralizacijom moći, može pretvoriti u autoritarni model koji ograničava političku i individualnu slobodu (Domínguez J. I. 1993). Živimo u vremenu u kome su socijalne nejednakosti na globalnom nivou dosta izražene, pa se postavlja pitanje da li je uopšte moguće u takvom svetu ostavirati socijalnu pravdu unutar tržišnog kapitalizma.

Kubansko iskustvo danas možemo posmatrati kao širu pouku za društva koja teže ravnoteži između jednakosti i slobode. Svaki sistem koji u potpunosti podređuje političku slobodu ideji ekonomske jednakosti rizikuje da na kraju izgubi i jedno i drugo. S druge strane, kapitalizam koji zanemaruje socijalnu pravdu i ljudsko dostojanstvo stvara nove oblike nejednakosti i marginalizacije. Upravo zato Kuba ne predstavlja model koji bi trebalo doslovno slediti, već služi kao upozorenje o granicama ideoloških krajnosti, ali i kao inspiracija za potragu za društvenim uređenjem koje može povezati ekonomski razvoj, društvenu solidarnost i političku slobodu.

## LITERATURA

1. Childs, Matt D. 1995. An historical critique of the emergence and evolution of Ernesto "Che" Guevara's Foco Theory. *Journal of Latin American Studies*, 593–624.
2. Cushion, Stephen. 2025. Sugar workers in Cuba played a key role in it's revolution. *Jacobin*, March 13
3. Domínguez, Jorge I. 1989. To Make a World Safe for Revolution: Cuba's Foreign Policy. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
4. Domínguez, Jorge I. 1993. Cuba: Order and Revolution. Cambridge, MA.: Harvard University Press.
5. Figuerdo, Perucho. 1868. La Bayamesa. Bayamo, Cuba.
6. Gott, Richard. 2004. Cuba: A New History. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
7. Harvey, David. 2005. A brief history of neoliberalism. Oxford: Oxford University Press.
8. Human Rights Watch. 1999. Cuba: Religion and the State. New York: Human Rights Watch.
9. Human Rights Watch. 2009. New Castro, same Cuba: Political prisoners in the post-Fidel era. New York: Human Rights Watch.

10. Huberman and Sweezy. 2007. Cuba: Anatomy of a Revolution. New York: Monthly Review Press.
11. José, Alvarez. 2000. Cuban Agriculture Before 1959. The Social Situation. Florida: University of Florida IFAS Extension Publication.
12. Kirk, John M. 2009. Cuban Medical Internationalism: Origins, Evolution, and Goals. London: Palgrave Macmillan.
13. Lamrani, Salim. 2016. Women in Cuba: The Emancipatory Revolution. *International Journal of Cuban Studies*, 109–116.
14. Larguía, Isabel, John Dumoulin. 1985. La mujer en el desarrollo: Estrategia y experiencias de la Revolución Cubana. *Casa de las Americas*, 39.
15. Latina, Press. 2024. Cuba's first medical collaboration in the world is recalled. Havana: Prensa Latina
16. Martí, José. 1963. Nuestra America. Havana: Editorial de Ciencias Sociales.
17. Mesa-Lago, Carmelo. 2000. Market, socialist, and mixed economies: Comparative policy and performance: Chile, Cuba, and Costa Rica. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
18. Pérez, Louis A. 2014. Cuba: Between Reform and Revolution. Oxford: Oxford University Press.
19. Pérez-Stable, Marifeli. 1999. The Cuban Revolution: Origins, Course, and Legacy. New York: Oxford University Press.
20. Sweat, David. 2011. Revolutionary Cuba: A Political History. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers.
21. Thomas, Hugh. 1998. Cuba: The Pursuit of freedom. New York, NY: De Capo Press.



## The Threshold Figure: Agamben and Arendt on the (Im)Possibility of Human Rights

Mario Rudić Vranić

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

UDK 342.7



0009-0001-9963-9036

### Cite this article:

Rudić Vranić, Mario. 1/2026. Granična figura: Agamben i Arent o (ne)ostvarivosti ljudskih prava. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 48–58

DOI: 10.51204/IVRS\_26106A

### Keywords:

- Phone
- Logos
- Bios
- Zoe
- Human Rights

### Author for correspondence:

Mario Rudić Vranić,  
[mario.rudic.vr@gmail.com](mailto:mario.rudic.vr@gmail.com)

*This paper seeks to follow Giorgio Agamben's critical project, which entails a renewed analysis of key concepts within Western philosophy and political thought. This undertaking enables Agamben to bring to light a certain logical regularity in the concatenation of concepts, and ultimately in the very mode of thinking that structures Western politics. Through an analysis of the concepts phone/logos and bios/zoe it will be shown that the political subject does not precede the political order but rather emerges through an operation of selection and identification with the privileged pole of difference. By calling into question the status of the subject as a potential bearer of rights, we simultaneously problematize the concept of the human as a figure produced through the work of the anthropological machine. In this sense, the fracture of the human as the central site of Western political functioning sheds light on the question of the universality of human rights. Their claim to belong to the human as such independent of political status, religious or national affiliation—proves to be merely superficial. It thus becomes necessary to expose the underlying mechanism through which the concatenation of these concepts forms a political order that, in turn, conditions the universality of human rights.*

## Granična figura: Agamben i Arent o (ne)ostvarivosti ljudskih prava

Mario Rudić Vranić

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

UDK 342.7



0009-0001-9963-9036

### Referenca:

Rudić Vranić, Mario. 1/2026. Granična figura: Agamben i Arent o (ne)ostvarivosti ljudskih prava. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 48–58

DOI: 10.51204/IVRS\_26106A

### Ključne reči:

- Phone
- Logos
- Bios
- Zoe
- Ljudska prava

### Autor za korespondenciju:

Mario Rudić Vranić,

[mario.rudic.vr@gmail.com](mailto:mario.rudic.vr@gmail.com)

*Rad nastoji da isprati kritički projekat Đorđo Agambena koji kao takav podrazumeva ponovnu analizu ključnih pojmova zapadne filozofije i politike. Dati poduhvat, Agambenu poslužiće kako bi na površinu izneo izvesnu logičku pravilnost ulančavanja pojmova, u krajnjem, samog načina mišljenja. Analizom pojmova phone/logos kao i bios/zoe ispostaviće se da politički subjekat ne prethodi poretku, već da nastaje kroz operaciju selekcije i identifikacije sa privilegovanim polom razlike. Tako, dovodenjem u pitanje status subjekta kao potencijalnog nosioca prava, istovremeno dovodimo u pitanje pojam čoveka kao onaj pojam koji biva proizveden putem rada antropološke mašine. Rečju, pucanje onog ljudskog kao ključnog mesta funkcionisanja zapadne politike, baciće nam svetlo na pitanje o univerzalnosti ljudskih prava. Njihov zahtev za pripadanjem čoveku kao takvom, nezavisno od političkog statusa, verske ili nacionalne pripadnosti biće samo površinski zahtev. Stoga se mora razotkriti pozadinski mehanizam koji ulančavanjem datih pojmova formira politički poredak koji onda kao takav uslovljava univerzalnost ljudskih prava.*

## 1. IZVORNI REZ: GLAS (PHONE) I JEZIK (LOGOS)

Čini se da je predmet ovog rada život, tačnije analiza procesa njegovog zarobljavanja. Moderno iskustvo nas podučava da na svakom koraku imamo posla sa raznim aporijama i protivrečnostima koje ipak ne bivaju prevaziđene ili ukinute. Jedna od tih aporija, koju ćemo upravo staviti u fokus jeste (ne)ostvarivost ljudskih prava, unutrašnji krah ovog zahteva koji za sobom ostavlja neizmerne posledice. Upravo će se ispostaviti da je zahtev za univerzalnim važenjem (ljudskih prava) moguć isključivo ukoliko je prošao kroz proces selekcije, odnosno političkog priznanja.

Kako bi bliže istražili područje izručeno problemom ljudskih prava, oslonićemo se na kritički projekat italijanskog filozofa Đorđo Agambena (Giorgio Agamben) koji kao takav ima za zadatak da isprati istoriju postajanja savremenih totalitarnih režima, odnosno istoriju formiranja različitih strategija dehumanizacije i pokoravanja života. Stoga, u ovom genealoškom ključu možemo reći da je neophodno postaviti pitanje o uslovima mogućnosti dehumanizacije, u krajnjem slučaju o pravnim i političkim postupcima koji zadobijaju svojevrsni oblik temelja to jest faktora legitimacije.

U pogledu na rečeno, prilaz koji bismo pri analizi problema ljudskih prava neće se zadovoljiti klasičnim pitanjima savremene političke teorije. Pitanja normativnog karaktera, koja se tiču zaštite, proširenja ili pak institucionalne sigurnosti, na ovom tragu postaju sekundarna tj. izvedena. Analiza uslova mogućnosti, kao svojevrsni kritički projekat mora se upravo usredsrediti na nivo ontološke pozadine, tačnije produkcije subjekata koji se pojavljuju kao potencijalni nosioci prava. Razračunavanje sa ontološkom pozadinom, zahteva filozofsku analizu pojmova, tačnije ukazivanje na izvesnu sedimentaciju pojmova kroz koje se zapadna politika konstituiše.

Iz tog razloga je neophodno vratiti se samim počecima, naravno u onoj meri u kojoj verujemo u njih. Zahtev za povratkom unutar Agambenovog projekta nije zahtev za opetovanjem, niti je pak reč o pukoj reprodukciji onoga što su stari već govorili. Gest povratka treba da iznese na površinu (kontingentnu) pojamovnu konstelaciju koja je postala određujuća za dalji razvojni tok zapadne politike, filozofije i legalne prakse.

Na tragu vlastitog zahteva, Agamben ukazuje da je upravo Aristotel (Aristoteles) verovatno na najlepší način formirao aporiju koja predstavlja temelj zapadne politike (Agamben 2018, 18). Aporiju o kojoj je ovde reč upravo pronalazimo unutar Aristotelovog teksta prve knjige „Politike“. Na ovom mestu Aristotel uspostavlja distinkciju između glasa (*phone*) i jezika/govora (*logos*) kako bi upravo na tom momentu razlike izgradio mogućnost (političke) zajednice.

Prema Aristotelu (Aristoteles 1988, 4) „glas je znak bola ili užitka, te je stoga prisutan i u ostalih životinja (do toga je, naime, njihova narav stigla, da imaju osjet

bola i užitka i da te mogu označiti jedni drugima), govor pak priopćuje korisno i štetno, pa tako i pravedno i nepravedno. Jer to je, nasuprot ostalim životinjama, ljudima svojstveno, da jedino oni imaju sjetilnu zamjedbu dobra i zla, pravednog i nepravednog i slično. A zajedništvo takvih tvori dom i grad“. Oдавde se vidi da je glas, svojstvo koje je zajedničko ljudima i životinjama, kao nosioci glasa, ljudi i životinje imaju sposobnost pukog proizvođenja zvukova koji se isključivo mogu vezati za oglašavanje bola i zadovoljstva.

Sa druge strane, jezik/govor, kao svojstvo artikulacije pravednog i nepravednog, dobrog i lošeg jeste uslov mogućnosti formiranja zajednice. Shodno tome, *polis*, odnosno politička zajednica, ne pojavljuje se u vidu mogućnosti zajedničkog života različitih članova, već kao rezervisano mesto za one koji imaju udela u ravnomernom učestvovanju, posedovanju *logosa*. Tako, prema Agambenu (Agamben 2018, 10) termin politički nije atribut živog bića kao takvog, već specifična razlika koja određuje termin zoon (odmah nakon toga, uostalom on ljudsku politiku izdvaja od politika ostalih živih bića po tome što je ona, putem dodatka političnosti vezana za jezik, zasniva na zajedništvu dobrog i lošeg, pravednog i nepravednog a ne jednostavno prijatnog i bolnog). Ovde isplivava na površinu da zahtev za određenjem čoveka kao bića koje ima *logos* (*zoon logon echon*) nije neutralna definicija, niti je pak reč o jednom u nizu od diferencijacija roda *homo*. Lepo izvođenje svrha političke životinje iz svojstva životinje obdarene logikom dakle prekriva jedan procep (Ransijer 2014, 39). Ovaj procep upravo razotkriva proces selekcije koji je ogrnut filozofskom analizom ontologije čoveka. Formulacija koja se krije iza ovog zahteva postaje jasnija u momentu eksplikacije. Neophodno je isparcelisati prostor za sve što je svedeno na puki glas, prostor van granica političkog.

Upravo ovde se uspostavlja prva selekcija. Političko je rezervisano za one čiji se govor računa kao govor, dok je život koji ostaje na nivou glasa pred-politički. Tako, sva politička aktivnost jeste sukob usmeren na odlučivanje o tome šta je govor, a šta ‘puko režanje’ (Janicka 2020, 4). Iz tog razloga je neophodno uvesti razliku između glasa i govora, te da se upravo kroz proces razlikovanja odrede ravnopravni pretendenti.

Međutim, lažni kontinuitet između korisnog i pravednog upravo razotkriva lažnu očiglednost dobro zajažene suprotnosti koja deli ljude obdarene logosom i životinje ograničene samo na glas (*phone*) kao instrument (Ransijer 2014, 39). Drugim rečima, razlika koja je uvedena, na površini deluje kao deskriptivna razlika između sposobnosti dok se na dnu sprovodi žrebanje, pitanje o normativnom kriterijumu pripadanja.

U toj tački, zapadna politika dobija svoju ontološku matricu. Naime, političko se konstituiše putem razdvajanja. Život nije neutralno dat, on je diferenciran između onoga što može biti artikulisano u formi *logosa* i onoga što ostaje izvan. Operacija je jasna, život je neophodno razdvojiti, napraviti selekciju između ravnopravno

utemeljenog i neutemeljenog. Operacija utemeljenja čini pretendenta sličnim temelju, temelj mu iznutra daje sličnost i time pod tim uslovom dopušta mu da učestvuje u kvalitetu, u objektu na koji pretenduje (Delez 2009, 436). Selektovati, odnosno utemeljiti znači uspostaviti unutrašnju sličnost *logosa* i onoga ko *logosom* artikuliše i podići ga na nivo prvih suština. Ova operacija je moguća, kao što smo videli, samo u onoj meri u kojoj uvodimo razliku da bi raščlanili koji pretendent možemo identifikovati sa nekom vrednosti koja je unapred prihvaćena.

Na ovom planu, kako bi detaljnije razložili logičku strukturu pomenutih operacija, bitno je uputiti na pojam antropološke mašine koji Agamben razvija u svom drugom delu pod nazivom „Otvoreno“. Antropološka mašina nije puka metafora. Ona strogo služi tome da se, kao animalna, odbace ta bića koja govore, bića bez svojstva koja unose nemir u logos i u njegovo političko ostvarenje kao *analogia* delova zajednice (Ransijer 2014, 40). Konkretno govoreći, „rad“ antropološke mašine može se razumeti kao proizvodjenje ljudskog putem opreke čovek – životinja, ljudsko – neljudsko.

Ova operacija funkcioniše tako da iz sebe uključuje kao (još) neljudsko, nešto već ljudsko, odnosno animalizacijom ljudskog, time što odvaja ne-ljudsko od čoveka (Agamben 2014, 36). Rečju, unutrašnji motor antropološke mašine upravo jeste momenat razgraničenja i prevođenja kroz koje se „čovek“ proizvodi kao figura koja je više od života, ali samo u onoj meri u kojoj se život i ono bestijalno tj. animalno konstituiše kao manje, politički ostatak koji se izbacuje ili pak uključuje pod uslovom subordinacije. Mašinski aspekt ovde prosto ukazuje na serijski rad, iz razloga što zadatak antropološke mašine nije uspostavljanje jednom za svagda gotove definicije čoveka, već da kroz različite epohe uspostavi model onog ljudskog tako što parceliše prostor u pogledu na koji se ono ljudsko mora graničiti.

Na primeru Aristotelove distinkcije, glasa i jezika jasno vidimo rad antropološke mašine na delu. Glas kao sposobnost koja je zajednička ljudima i životinjama upućuje na zajedničku „životnost“. Sa druge strane govor, nije naprosto sposobnost proizvodnje glasova već nosi mogućnost artikulacije, što će reći konstitutivni je element dužan za stvaranje polja normativnog smisla. Kao što smo videli, polis onda, postaje zajednica onih koji imaju udela u *logosu*, odnosno zajednica se može nazvati zajednicom tek ukoliko je elementima zajednice govor priznat kao govor, a ne kao glas.

Opasnost antropološke mašine preta nam upravo iz pukotine koju ona mora da proizvede unutar čoveka. U toj meri, čovek je živ kao životinja (nosilac glasa) ali je čovek samo utoliko, ukoliko taj život biva preobražen *logosom*. Dakle, životinja nije samo spolja, ona je unutrašnji prag, ono što mora stalno biti nadzirano, prevladano i disciplinovano kako bi neko X održalo svojstvo čoveka. Tako je čovek raspolučen na biće koje je životinja i ne-životinja, gde se do onog životinjskog drži kao negativni horizont.

Na ovom mestu se pojavljuje logika uključena/isključenja u obliku podzemnog principa zapadne politike. Ona se ocrtava na ovoj instanci, ono animalno (glas) nije jednostavno odstranjeno, ono je uključeno u polis samo kao ono što mora biti isključeno iz logosa. Opstanak polisa samim tim, onda zavisi od figure koja mora biti svedena na čisti glas, preteću prazninu u pogledu na koju se upravo (negativno) određuju model, pravilo i govor.

## 2. ZAKON SUSPENZIJE

Do sad smo imali posla sa procesom produkcije onog političkog. Videlo se da diferencijacija glasa i govora uspostavlja normativni kriterijum priznanja. Naime, čovek se proizvodi kao politički subjekat ukoliko biva identifikovan sa govorom, dok glas ostaje negativni horizont, ono životinjsko koje mora biti potisnuto kako bi se proizvela figura ravnopravnog političkog subjekta. Dakle, proces identifikacije nastaje tek na tom mestu, u identifikaciji potencijalnog političkog subjekta sa onim što je privilegovani pol, temeljno politički opravdano. Tu se dakle ispostavlja da je identitet izveden, jer mu uvek prethodi razlikovanje kao politički proces selekcije koji nikad ne završava u jednoj gotovoj tački, što upravo dovodi do preformulacije Aristotelovog zahteva za definicijom čoveka. Ispostavlja se dakle, da čovek nije biće koje ima *logos*, već se čovek priznaje kao biće samo u onoj meri u kojoj poseduje *logos*, ukoliko ga uvek prati šansa da sklizne u ponor glasa.

Na ovom mestu postaje evidentno da je jedan od delova logike uključujućeg isključenja upravo proces identifikacije. Međutim po Agambenovim analizama moguće je ispratiti obrnuti pravac ove strukture, pravac sklizavanja, gomilanja političkog viška. Konkretno govoreći, Agamben ovde ponovo polazi od grčkog iskustva, tj. dva različita pojma pod kojim je mišljen termin život. Oni su koristili dva semantički i morfološki različita termina koja su, međutim imala zajedničko etimološko poreklo. Termin *zoe*, koji je izražavao jednostavnu činjenicu življenja, zajedničku svim živim bićima (životinjama, ljudima ili bogovima) i termin *bios*, koji je označavao formu ili način življenja svojstven pojedincu ili grupi (Agamben 2018, 9).

Dakle, *zoe* upućuje na život u njegovoj najopštijoj dimenziji, život kao takav. Sa druge strane, *bios* ne označava puko življenje, već uvek neki način življenja koji je oblikovan i organizovan, politički kvalifikovan. Problem, kao što ćemo videti, ponovo nastupa na mestu uvedene razlike. Drugim rečima, distinkciju *zoe* od *biosa* ne treba posmatrati kao prekvalifikovanu terminološku preciznog antičkog jezika, već ponovo kao diferencijalnu operaciju putem koje se uspostavlja prag političkog. Ako je to tačno, potrebno je sa obnovljenom pažnjom razmotriti smisao aristotelovske definicije polisa kao suprotnosti života (*zoe*) i dobrog življenja (*eu zen*) (Agamben

2018, 14–15). Rečju, ispostavlja se da je navedena i uspostavljena suprotnost implikacija prvog u drugom, golog života u politički kvalifikovanom životu (Agamben 2018, 14–15). Dakle, problemsko polje koje je otvoreno ovakvom definicijom polisa, nije isključivo vezano za pitanje formiranja identiteta politički kvalifikovanog života, već ide u suprotnom pravcu. Tako, Agamben primećuje (Agamben 2018, 14–15) „kakav odnos postoji između politike i života, ako je život nešto što treba da bude uključeno kroz isključenje?“

Logika uključujućeg isključenja, može se se ispratiti na sledećoj relaciji. *Bios* se ne pojavljuje kao autonomna datost, već kao rezultat zahvata nad *zoe*. Drugim rečima, političko ne počinje od već kvalifikovanog subjekta, već od diferencijacije života na ono što se priznaje kao oblik i ono što ostaje puka vitalnost. Kao što *phone* predstavlja životinjski prag koji mora biti potisnut u nadi kako bi se proizveo subjekat logosa, analogno tome *zoe* predstavlja ontološki minimum koji mora biti zahvaćen i oblikovan zarad konstrukcije *biosa*. U oba slučaja jedan pol razlike biva normativno privilegovao, dok drugi zadobija ulogu negativnog horizonta. Ulogu negativnog horizonta dakle najbolje možemo razumeti upravo u pogledu na njegovo beskonačno izmicanje, prisutnost koja je prisutna na način vlastitog odsustva, uključeno u poredak samo tako što je isključeno.

To je način podele s obzirom na koju neko unutra i neko spolja mogu biti povezani (Ransijer 2014, 154). Treba podeliti uloge, razgraničiti, sprovesti uključujuće isključivanje (*exemptio*) *zoe* unutar polisa, skoro kao da je politika mesto u kome život mora da se transformiše u dobro življenje, a da je ono što je trebalo da bude politizovano oduvek bio goli život (Agamben 2018, 14–15). Iz tog razloga će upravo Agamben reći da pitanje ‘na koji način živo biće ima jezik?’ savršeno odgovara pitanju na koji način ‘goli život naseljava polis?’ (Agamben 2018, 16).

Ovu napetost najbolje možemo izraziti putem figure roba. Rob je, vrlo precizno, onaj ko je sposoban da razume neki *logos*, a da nema sposobnost *logosa* (Ransijer 2014, 36). Rob je dakle nesvodiv na puku onostranost, nije čista životinja, on je uključen u poredak kao ljudsko biće, ali bez punog udela u *logosu* i bez pristupa političkom *bios-u*. „On je taj specifičan prelaz između životinje i čovečnosti, koji Aristotel vrlo precizno određuje. Rob je onaj ko učestvuje u zajednici jezika jedino u obliku razumevanja (*aisthesis*) ne i posedovanja (*hexis*) (Ransijer 2014, 36). Njegov glas može biti čujan, ali se nikad ne računa kao govor koji odlučuje.

Njegov život je prisutan u zajednici, ali čisto kao funkcionalna *zoe*, kao radna snaga i telesna produktivnost, nikad kao politički kvalifikovan život.

Na ovom planu nam postaje jasno da relacije u koju ulaze pojmovi *phone-logos*, *zoe-bios* upravo čine dve faze iste strukture. Prva proizvodi kriterijum priznanja, u vidu selektivne aktuelizacije nekog identiteta dok druga faza deluje na površini kao preteća mogućnost suspenzije datog identiteta. Rob je dakle figura na čijem prime-

ru neprestano vidimo aktuelizaciju ove logike, on je čovek koji je politički sveden na goli život, biće čija se ljudskost priznaje samo u onoj meri u kojoj postaje operativna funkcija koja ide u korist očuvanja poretka, antropološka mašina uveliko je priključena na administrativnu mašinu koja fabrikuje i reprodukuje klasnu strukturu.

### 3. ZAKLJUČNA REČ: MISTIČNI TEMELJ ZAKONA

Figura roba ovde ne predstavlja anomaliju u razvojnem toku ljudske istorije. Rob je upravo singularna tačka, u koju se slivaju različiti načini i strategije operacija nad životom. Ukoliko je rob taj, koji je uključen u zajednicu, bez potpunog uдела u *logosu* i bez pristupa političkom *bios-u*, tada, u tom trenutku, on anticipira figuru *homo sacer-a* koju ćemo na Agambenovom tragu nastojati da problematizujemo.

*Homo sacer*, tj. sveti čovek, jeste pojam koji poreklom datira iz rimskog kaznenog prava. Sveti čovek je, pak onaj koga je narod osudio zbog nekog zločina. On se ne sme prineti na žrtvu, ali onaj koji ga ubije neće biti osuđen. Zaista, prvi tribunski zakon upozorava da ko ubije onog koji je narodu svet, neće biti osuđen na ubistvo (Agamben 2018, 83). Razlika između roba i *homo sacer-a* razlika je u intenzitetu, dok logička osovina ostaje ista. Robu kao figuri sa jedne strane prag političkog biva umanjen, ali i dalje uokviren normom, dok, sa druge strane, *homo sacer* postaje figura u kojoj se norma suspenduje.

Međutim, suspenzija nikad ne dolazi „od spolja“ u vidu prekida poretka, već kao takva ona upravo jeste njegova unutrašnja mogućnost.

Tu naime stižemo do izvesnog paradoksa suverenosti kao mogućnosti boravka izvan i unutar pravnog poretka. Ako je suveren zaista onaj kome pravni poredak priznaje moć da proglašava vanredno stanje i tako suspenduje važnost pretka, onda je izvan normalno važećeg pravnog poretka a ipak mu pripada, jer je nadležan za odluku o tome da li ustav *in toto* može da bude suspendovan (Agamben 2018, 23).

Implikacije ovih postavki podrazumevaju sledeće. Pravno žrtvovanje forme, odnosno suspenziju pravnog poretka, ne treba razumeti kao slučaj, momenat diskontinuiteta, već kao sam način na koji se temelji pravno politička zajednica. Upravo na centralnom mestu paradoksa suverenosti nalazi se pravilnost koja se potvrđuje ukidanjem pravnog poretka, tačnije, ukidanjem pravnog poretka suverena vlast sebe potvrđuje kao autoritet i izvor pravnog važenja. Prema ovoj logici, svaki pravni sistem, da bi mogao da sprovodi svoje norme, mora da uhvati „goli život“ svojih adresanata u virtuelno stanje izuzetka u odnosu na sopstvene zakone (Vatter 2009, 45). U tom pogledu, uloga *homo sacer-a* na ovom planu nije isključivo relevantna kao istorijski nalaz, već nam kao uvedena figura služi kako bi na idejnom nivou ilustrovala logiku dominacije. U momentu selektivne primene zakona, na površinu

isplivava *homo sacer* kao strukturalni element sistema. Pitanje je zar nisu svi *homo sacer*? Kriminalci, gej osobe, skvoteri, mentalno ometeni, feministkinje, nezaposleni, prosjaci, beskućnici, zavisnici i umetnici? (Schuilenburg 2008, 2–4).

U trenutku suspenzije zakona, ne ostaje nam prirodno stanje, koje i dalje nije zahvaćeno procesom sublimacije, ono što ostaje upravo jeste goli život izložen političkoj odluci. Ustanovljena razlika između *phone* i *logosa*, kao i relacija *bios* – *zoe*, u vanrednom stanju postaje operativni mehanizam. Trenutkom odluke, bacanjem kocki, politički kvalifikovan život može biti sveden na goli život bez napuštanja pravnog okvira. Rad antropološke mašine, dakle biva komplementaran paradoksu suverenosti tj. antropološka mašina i suverenost počivaju na paradoksu. Rečju, upravo taj paradoksalni gest suspenzije kvalifikovanog života i održavanje moći nad njim jeste mesto na kom se suverenost potvrđuje. U tom smislu, antička distinkcija i moderna biopolitička praksa operišu paralelno, razvijaju se kao različiti delovi iste strukture. Selektovati, uspostaviti razliku između kvalifikovanog i ogoljenog, neophodno je proizvesti identitet ali opet u to ime izdvojiti funkcionalni višak, goli život kao ono što je priznato i suspendovano, ljudsko i lišeno političkog statusa.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, izglasana 1948. u velikoj meri, oslanja se na ideje modernog doba i prosvetiteljskog duha. Koncept prirodnog prava zajedno sa idejom zdravog razuma kao najbolje rasprostranjene stvari, samo su neke od niti vodilja ove deklaracije. Njen univerzalni karakter trebalo je da označi početak ere u kojoj će, bez obzira na imovinski status, nevezano za verski, nacionalni ili bilo koji drugi identitet – svaki čovek uživati osnovna prava zato što je ljudsko biće (Balunović 2023, 23). Dakle, jedini uslov ostvarenja ljudskih prava jeste priznanje ljudskog kao takvog.

Iz ove logike upravo je proistekla čuvena kovanica Hane Arent (Hannah Arendt) koja glasi „pravo da se ima pravo“. Pravo da se ima pravo stiče se jedino u okviru poretka koje ljude prepoznaje kao subjekte, što je osnovni preduslov nosioca prava (Balunović 2023, 28). Međutim u ovakvoj postavci se propuštaju sve operacije i strategije koje prethode čoveku kao rezultatu političkog ulaganja, iz čega proističe da prava ne mogu prethoditi datoj operaciji. Ona se pojavljuju tek u onom trenutku kada je neki život zadobijen, kvalifikovan kao *bios* odnosno priznat kao nosilac *logosa*. Univerzalnost ljudskih prava dakle može da važi samo na nivou koji je komplementaran mehanizmima koji mu prethode, što će reći ukoliko ih ne dovodi u pitanje.

Mehanizam koji prethodno odlučuje, „šta“ je čovek i „ko“ može da govori, srozavanjem nekog života na goli život bez napuštanja pravnog horizonta, direktno udara na status potencijalnog nosioca prava. Jer u toj konstelaciji postaje evidentno da nosilac prava uvek potencijalno biva izložen mogućnosti suspenzije. Takođe, ne možemo položiti račun o tome da ljudska prava nestaju u vanrednom stanju, sasvim

suprotno, vanredno stanje upravo pokazuje da njihova primena zavisi od prvobitne odluke o kvalifikaciji.

Prava čoveka postaju prava onih koji nemaju prava, prava golih ljudskih bića podvrgnutih neljudskoj represiji i neljudskim uslovima postojanja. Ona postaju humanitarna prava, prava onih koji ih ne mogu ostvariti, žrtava apsolutnog poricanja prava (Ransijer 2004, 307).

Agamben će upravo istaći da ljudska prava nisu sposobna da premoste jaz između dve forme života (Schuilenburg 2008, 2). Status subjekta, kao potencijalnog nosioca prava varira u zavisnosti od toga da li će biti priznat kao nosilac *bios-a*, ili pak kao deo upravljačke populacije, tj. administrativne *zoe*.

Arentova polazeći od strukture Evrope u periodu između dva rata, razvija svoja opažanja u pogledu na sudbinu apatrida, izbeglica i osoba lišenih državljanstva. U tom pogledu, ispostavlja se da deklarativno, ljudska prava ne pripadaju svima već njihov garant sprovođenja jeste država, što znači da u momentu gubljenja državljanstva, ljudska prava ostaju bez predmeta zaštite, te se sam status onog ljudskog povratno dovodi u pitanje.

U tom svetlu, ideja prava, daleko od toga da može da bude univerzalno primenljiva, otvara novi skup podela između onih koji su na ovaj način „uključeni“ u poredak nacionalne države i onih koji su izvan njenih granica. Oni unutar nje dobijaju prava građana, dok oni izvan dobijaju, kao odbačenu odeću, ljudska prava (Newman 2012, 2).

Iz datog se vidi da zahtev, a samim tim i kriza ljudskih prava, upravo biva uslovljena istorijskom konstelacijom pojmova koji se sada pojavljuju u novim kombinacijama.

U kontekstu ljudskih prava sam čovek je bio njihov izvor kao i njihov krajnji cilj (Arent 1998, 297). Pretpostavka čoveka kao, nosioca *biosa* i kao biće priznato na polju *logosa* upravo jeste pretpostavka na koju ljudska prava pokušavaju da polože račun. Figure poput roba i *homo sacer-a*, ukazale su na procese selekcije koji im prethode te onda u obrnutom pravcu, možemo da tvrdimo da univerzalnost ljudskih prava, zavisi od stabilnosti operacije koja prethodno odlučuje o tome ko se priznaje kao čovek.

Razrešenje unutrašnjeg kraha koji proističe u nadi za važenjem univerzalnih prava, dakle ne može se isključivo posmatrati na polju unutar kog se razvijaju nove strategije važenja i implementacije. Neophodno je razotkriti čitavu postavku, ogoliti činioce koji ne dozvoljavaju promišljanje univerzalnosti van granica diferencijalnih operacija koje su upregnute i usmerene ka produkciji subjekata zaštite.

Naš zadatak ovde može se pretočiti u formu zahteva. U tom pogledu, pomenuti zahtev ne treba razumeti kao zahtev za odbacivanjem ljudskih prava, već upravo

kao zahtev za promišljanjem onog praga koji se pruža i dotiče sve pomenute pojmove koje konstituišu čoveka kao ono politički relevantno. U tom ključu, zahtev za univerzalnim važenjem posmatramo dvostruko. U jednom pravcu, postavlja se pitanje o ceni izrade, mašinske produkcije univerzalnog važenja koja se ustanovila kroz razvoj zapadne politike. Sa druge strane, nameće se pitanje o ceni i ulozima života koji ostaje funkcija pomenutih operacija. Ispod ljudskog lica, bruji čitavo mnoštvo koje je uspostavilo prag. Prag između suspenzije i priznanja, govora i glasa, kvalifikovanog i golog života, mesto neprestanog odlaganja na kom zapadna politika iznova proizvodi i dovodi u pitanje vlastite temelje.

## LITERATURA

1. Agamben, Giorgio. 2014. *Otvoreno: Čovjek i životinja*. Beograd: Gradac.
2. Agamben, Giorgio. 2018. *Homo Sacer – Suverena moć i goli život*. Beograd: Karpos.
3. Anckaert, Luc G. 2022. *Agamben and the Biopolitical Understanding of the Shoah: Problems 102*: 128–140.
4. Arendt, Hana. 1998. *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća.
5. Aristotel. 1988. *Politika*. Zagreb: Globus.
6. Attell, Kevin. 2005. *The Exceptional Life of the State: Giorgio Agamben's State of Exception*. Chicago: University of Chicago Press. *The New Centennial Review* 5 (1): 169–179.
7. Balunović, Filip. 2023. *Beda ljudskih prava*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
8. Delez, Žil. 2009. *Razlika i Ponavljanje*. Beograd: Fedon.
9. Janicka, Iwona. 2020. *Who can speak? Ranciere, Latour and the Question of Articulation*. Basel: MDPI. *Humanities* 9 (3): 1–15.
10. Lechte, John, Saul Newman. 2012. „Agamben, Ardent and Human Rights“. *European Journal of Social Theory* 15 (4): 522–536.
11. Rancière Jacques. 2004. “Who is the Subject of the Rights of Man?”, *South Atlantic Quarterly* 103 (2–3): 297–310.
12. Ransijer, Žak. 2014. *Nesaglasnosti*. Beograd. Fedon
13. Ross, Alison. 2012. *Agamben's Political Paradigm of the Camp: Its Features and Reasons*. Oxford: Blackwell Publishing.
14. Schuilenburg, Marc. 2008. “The Refugee as Homo Sacer: A Short Introduction to Agamben's ‘Beyond Human Rights’”. *Open 15. Cahier on Art and the Public Domain* 15: 24–38.
15. Vatter, Miguel. 2008. “In Odradek's World: Bare Life and Historical Materialism in Agamben and Benjamin”. *Diacritics*.



## The Right of Asylum – Origin, Historical Development and the Modern Concept of Asylum

**Vojislav Bilbija**

University of Belgrade Faculty of Law

UDK 341.43



0009-0006-5579-003X

### Cite this article:

Bilbija, Vojislav. 1/2026. Pravo na azil – poreklo, istorijski razvoj i savremeni koncept azila. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 60–78

DOI: 10.51204/IVRS\_26103A

### Key words:

- Asylum
- Historical Development
- Human Rights
- Conception of Territorial Asylum in Positive Law

### Author for correspondence:

Vojislav Bilbija,  
[bilbijavojislav@gmail.com](mailto:bilbijavojislav@gmail.com)

*In the essay, the author will describe the origin and development of asylum by studying norms and institutions from legal history, both general and partly national, especially with regard to individual provisions from the Middle Ages. The development of asylum from the earliest periods of human history, up to the period of the new century, and the significant changes that this legal institution underwent, due to the development of state sovereignty and absolute monarchies, as well as the weakening of the Catholic Church, will be presented. The author will also describe diplomatic asylum in more detail, as a phenomenon that emerged with the development of diplomacy, and today is largely accepted as a regional custom in Latin American countries, although it is sporadically applied outside that geographical area. Regarding the modern concept of asylum, the author identifies the problems that legal systems and asylum seekers face, primarily in the field of so-called "ecological migrants", for which a potential positive legal solution will be presented. The norms related to asylum adopted during the COVID-19 in Republic of Serbia pandemic will also be studied, from a historical and legal perspective.*

## Pravo na azil – poreklo, istorijski razvoj i savremeni koncept azila

Vojislav Bilbija

Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet

UDK 341.43



0009-0006-5579-003X

### Referenca:

Bilbija, Vojislav. 1/2026. Pravo na azil – poreklo, istorijski razvoj i savremeni koncept azila. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 60–78

DOI: 10.51204/IVRS\_26103A

### Ključne reči:

- Pravo na azil
- Istorijskopravni razvoj
- Ljudska prava
- Koncept teritorijalnog azila u pozitivnom pravu

### Autor za korespondenciju:

Vojislav Bilbija,

[bilbijavojislav@gmail.com](mailto:bilbijavojislav@gmail.com)

*U radu će autor opisati poreklo i razvoj azila proučavajući norme i institute iz pravne istorije, kako opšte, tako jednim delom i nacionalne, naročito u pogledu pojedinačnih odredbi iz vremena srednjeg veka. Biće izložen razvoj azila od najranijih perioda prošlosti ljudskog društva, pa sve do novog veka i značajnih promena koje je ovaj pravni institut pretrpeo, usled razvoja suverenosti država i apsolutnih monarhija, kao i slabljenja Katoličke crkve. Autor će takođe detaljnije opisati i diplomatski azil, kao fenomen koji se pojavio sa razvojem diplomatije, a danas je uglavnom prihvaćen kao regionalni običaj u zemljama Latinske Amerike, iako se sporadično primenjuje i van tog geografskog prostora. Što se tiče savremenog koncepta azila, autor je uvideo probleme sa kojima se pravni sistemi i tražioci azila suočavaju, pre svega na polju tzv. „ekoloških migranata“, o čemu će biti izloženo i potencijalno pozitivnopravno rešenje. Takođe, biće proučene, sa istorijsko-pravnog stanovišta, i norme vezane za azil donesene u Republici Srbiji tokom pandemije virusa COVID-19.*

## UVOD

Osnovna ideja članka jeste da opiše pojam azila, njegov istorijat, odnosno najstarije pojave ovog pravnog instituta i razvoj, kako u uporednom tako i u nacionalnom pravu. Cilj rada je i predstavljanje konvencija Ujedinjenih nacija kojima se reguliše položaj izbeglica i tražilaca azila, kao i predstavljanje primera iz savremene prakse gde ne postoje baš najjasnija normativna rešenja, a gde bismo predložili, tačnije istakli druge autore koji su smislili način za uprošćavanje složene pravne situacije. Da bi ovo bilo izvedeno, rad će biti podeljen nekoliko celina.

Prva celina će da u sebi sadrži opštu definiciju azila koju daju autori udžbenika međunarodnog prava, uz šta će, takođe, biti predstavljeni principi međunarodnog javnog prava koji se međusobno sukobljavaju. Drugom celinom ćemo obraditi istorijski razvoj prava na azil, a pre svega analizirati kako on, od perioda starih civilizacija Plodnog polumeseca, preko srednjeg veka pa sve do savremenog doba, od instituta unutrašnjeg prava postao nešto što je regulisano međunarodnim javnim pravom, voljom država i odnosima između njih. Sledećom celinom biće predstavljen diplomatski azil, kao institut koji direktno zavisi od volje države da nekom licu odobri utočište ili ne. Iako se diplomatski azil vezuje za određeno geografsko područje, u radu će biti predstavljeni i primeri iz nacionalne pravne istorije gde su lica, iz političkih razloga, tražila utočište u našim diplomatskim predstavništvima u njihovim zemljama. Ovo će biti važno jer ćemo tu videti kako se naša država odnosila prema onima kojima je bilo potrebno sklonište od progona tokom Hladnog rata.

Narednom celinom ćemo analizirati savremeni koncept azila i navesti najvažnije konvencije kojima se reguliše položaj izbeglica i tražilaca azila, pre svega Konvenciju o statusu izbeglice, zatim Deklaraciju o teritorijalnom azilu iz 1967. godine. Problem ekoloških migranata biće obrađen u petoj celini, u kojoj ćemo, takođe, prikazati i neke predloge za normativno rešenje za ovu pravnu situaciju. Na kraju, poslednjom celinom će biti prikazan položaj tražilaca azila u Srbiji i Evropskoj uniji tokom pandemije COVID-19.

Najveći akcenat će biti stavljen na diplomatski azil, uz pretpostavku da je ovaj pravni institut odgovarajuće rešenje za pomoć licima koja beže od političkog progona u svojim državama, najčešće u slučaju promene vlasti u njima, što ćemo primerima iz prakse pokušati da dokažemo. Što se tiče ograničenja prava na azil koja su se stvorila za vreme pandemije COVID-19, pod pretpostavkom da su norme koje su tada važile bile opravdane iz razloga zaštite javnog zdravlja i očuvanja života pojedinaca, izložićemo mere zabrane kretanja tražilaca azila, kao i obavezni zdravstveni nadzor i izolaciju zaraženih.

## POJAM AZILA

Azil je zaštita koju država daje pojedincu na njegovo traženje bilo na svojoj teritoriji ili izvesnim objektima koji ne čine njenu teritoriju ali su pod jurisdikcijom njenih organa (Kreća 2020, 588). Azil se, prema Kreći, temelji na dve premise: premisi suvereniteta, koja podrazumeva da država, suvereno i nezavisno od bilo koje druge vlasti, odlučuje o tome da li će progonjenom licu pružiti zaštitu; premisi humanosti i miroljubivosti (Kreća 2020, 588). Tako je Hugo Grocijus tvrdio da davanje azila nije u sukobu sa prijateljstvom između država (Kreća 2020, 588). U međunarodnom pravu tražioci azila nalaze se između načela državnog suvereniteta i srodnog principa samoočuvanja, dok se sa druge strane nalazi, prema Gaju Goldwin-Gilu (*Guy S. Goodwin-Gill*), konkurentna humanitarna načela koja proizilaze iz opšteg međunarodnog javnog prava, ciljeva i principa Ujedinjenih nacija kao i iz ugovora (Goodwin-Gill, McAdam, Dunlop 2021, 2). S obzirom na to da pravo na azil počiva na premisi humanosti, smatramo da bi države bile voljne da pruže utočište licu koje azil traži, osim ako interesi samoočuvanja ne bi prevagnuli, u slučaju da bi pružanjem zaštite pojedincu za koga se opravdano može smatrati da predstavlja opasnost po bezbednost teritorije na koju bi se sklonio ili koji je osnovano okrivljen za najteža krivična dela, pa bi subjekat međunarodnog prava mogao da dovede sebe u nelagodnu situaciju, ili ozbiljnije naruši svoj ugled pred drugim članovima međunarodne zajednice.

Azil je prvobitno bio institut unutrašnjeg prava prvih država,<sup>1</sup> a koji se ogledao u pravu progonjenih lica<sup>2</sup> da nađu zaštitu u nekom hramu ili svetilištu (Krivokapić 2017, 55). Uloga azila u to vreme bila je pre svega da spreči samovolju i da zaštiti progonjeno lice od neosnovane ili prekomerne osвете, tako što bi mu, do izvođenja pred sud, ta ustanova pružila privremenu zaštitu, što je sa aspekta pravičnosti od velikog značaja, s obzirom na to da je u stara vremena krivično gonjenje i kažnjavanje u velikoj meri bilo u rukama oštećenih pojedinaca i grupa, a naročito krvnih osvetnika (Krivokapić 2017, 55). Hramovi su, u vreme prvih država, imali poseban status, a verski poglavari veći uticaj i ideo u svetovnim poslovima, tako da se zakoni koji su važili na teritorijama gde su se svetilišta nalazila nisu na isti način primenjivali prema sveštениčkom staležu u odnosu na to kako su se primenjivali prema drugim podanicima. Shodno tome, verski autoriteti su imali pravo da u svoju zaštitu uzmu lica za koja su smatrali da im preti neosnovani progon ili opasnost od smrti pre suđenja.

---

1 Prvi slučajevi davanja azila progonjenim licima beleže se još pre najmanje 3.500 godina.

2 Roba, dužnika ili zločinca.

## ISTORIJSKI RAZVOJ PRAVA NA AZIL

Prema Dimitrijeviću, iako je danas međunarodnog karaktera, ustanova azila se razvila pre svega u unutrašnjem pravu (Dimitrijević 2015, 19). To se dešavalo u okolnostima kada središnja vlast nije bila u stanju da sama drži u potčinjenosti snažne društvene grupe (Dimitrijević 2015, 19). Kao najstariju vrstu takvog azila Dimitrijević navodi stavljanje pod zaštitu bogova u hramovima ili drugim svetim mestima, gde kao još jednu prednost navodi činjenicu da je primena krivičnih sankcija bila neorganizovana, s obzirom na to da se najčešće nalazila u rukama oštećenih pojedinaca i grupa, a ne u rukama države (Dimitrijević 2015, 19). Na kraju, Dimitrijević zaključuje da je ustanova azila u tom periodu imala za cilj samo da ublaži preteranosti, ali ne i da zaštititi izvršioce teških krivičnih dela i ističe kako je kod Jevreja azil značio poštedu do suđenja (Dimitrijević 2015, 19), a jemčio potpuno nepovredivost samo ubicama iz nehata. Ovo podrazumeva da se bežanjem učinilac krivičnog dela nije mogao spasiti pravne sankcije ukoliko bi eventualno bio kriv, već bi mogao samo da svoju kaznu odloži do trenutka dok organ nadležan da vodi krivični postupak ne bi konačno doneo presudu (Dimitrijević 2015, 19). S obzirom na to da u antička vremena institucije pravne države, pre svega pravosudni i policijski sistem, nisu bile razvijene kao što je to u naše vreme, smatramo da je, sa aspekta prava na pravično suđenje, davanjem zaštite učinjen veliki korak time što se okrivljenom jamči pravo na život barem do izricanja presude.

Tokom srednjeg veka, institucija verskog azila dobila je međunarodno obeležje (Dimitrijević 2015, 19). Ova vrsta zaštite, koja potiče od učestalih intervencija crkvenih velikodostojnika u korist lica kojima preti teška kazna, održavala je i odnose vlasti sa jakom crkvenom organizacijom, a „prestupnici ili dužnici su, koristeći strahopoštovanje prema svetim mestima, sačekivali u njima samo ishod „intercesije“ (Dimitrijević 2015, 19), čije je uvažavanje zavisilo od trenutne sloge sa crkvom ili od prednosti koju je vladar video u ublaženju ili ukidanju kazne“. Prema Justinijanovom kodeksu, pravom azila nisu mogli da se koriste jeretici, kao ni lica koja su izvršila „izuzetne zločine (crimina excepta)“ (Dimitrijević 2015, 19). Ustanova verskog azila, u našim krajevima postojala je pod uticajem i katoličke i pravoslavne crkve (Dimitrijević 2015, 20). S obzirom na poseban položaj koji su katolici imali u srednjovekovnoj srpskoj državi, zbog prava podizanja svojih verskih objekata i slobodnog ispovedanja religije i da su to uglavnom bili stranci, primećujemo da je u to vreme ustanova azila po prvi put, barem u jugoistočnoj Evropi, dobila međunarodni karakter. Zaključujemo da bi, u hipotetičkom slučaju, trgovac poreklom iz Dubrovačke republike koji bi bio okrivljen za krivično delo, mogao da potraži utočište u crkvenom objektu koji je u vlasništvu verske zajednice čije je sedište u

inostranstvu, a koja bi mu jemčila pravo na život sve do presude koju bi mu izrekli svetovni sudski organi.

Ovakva vrsta zaštite mogla je da traje sve dok centralna vlast nije učvrstila svoj položaj, prerasla zavisnost od duhovnih i svetovnih feudalaca i čvrsto uzela u ruke administraciju pravde (Dimitrijević 2015, 20). Prema Dimitrijeviću, u Evropi je ovaj proces preuzimanja trajao od XVI do XIX veka (Dimitrijević 2015, 20). Rimski, a kasnije i srednjovekovni vladari učinili su da gonjena lica nađu azil kod oličenja državne vlasti (Dimitrijević 2015, 20). Ovakav institut nalazimo i u Dušanovom zakoniku, čiji članovi 112. i 113. propisuju da čovek koji iz tamnice pobegne u carev dvor postaje slobodnim (Dimitrijević 2015, 20). Za odredbe iz Dušanovog zakonika smatramo da su bile oličenje namere svetovnog vladara da davanje zaštite licima koja beže od progona u potpunosti preuzme država, odnosno car i njegov dvor, kao centralni organi uprave. Donošenje Dušanovog zakonika se poklopilo sa vremenom stvaranja apsolutnih monarhija u Evropi, kada su kraljevi i carevi polako ali sigurno nadjačavali crkvene i lokalne feudalne autoritete i težili da preuzmu primat u svim oblastima, uključujući i pravosuđe, tako da u tom smislu, ni srednjovekovna srpska država nije bila izuzeta iz tog procesa.

Od kraja XVI veka, a naročito posle Vestfalskog mira 1648. godine, razvojem modernih država azil postepeno poprima politički karakter (Avramov, Kreća 1997, 272). U interesu obezbeđenja javnog poretka javila se ideja o potrebi zajedničke akcije i opšte solidarnosti država na polju suzbijanja kriminaliteta, pa smo tako došli do shvatanja da državne granice ne treba da budu prepreka za kažnjavanje izvršilaca krivičnih dela, kao ni sredstvo da se izbegne primena krivičnih zakona u materiji težih krivičnih dela opšte prirode (Avramov, Kreća 1997, 272). Tako da se shvatanje azila kristalisalo u ideji da državni interes zahteva da se ne tretiraju svi begunci podjednako, već da izvršioci krivičnih dela budu izručeni državi na čijoj teritoriji su dela počinjena i budu kažnjeni shodno zakonima te zemlje (Avramov, Kreća 1997, 272). Klasična doktrina posmatrala je azil kao isključivo pravo države, a ne kao pravo pojedinca koje bi on mogao zahtevati u svakom slučaju (Avramov, Kreća 1997, 273).

## DIPLOMATSKI AZIL

Što se tiče međunarodnog azila, prema tradicionalnom i široko rasprostranjenom mišljenju, nosilac prava utočišta, kao subjektivnog prava, može biti samo država (Dimitrijević 2015, 27). Azil koji država pruža van granica svoje teritorije ima isti osnov kao i da ga pruža unutar granica svoje teritorije jer se zasniva na fikciji eksteritorijalnosti, prema kojoj su prostorije diplomatskih predstavništava, ratni brodovi u obalnom moru i neka druga mesta delovi teritorije države koja u njima vrši funkcije

(Dimitrijević 2015, 21). Naša je pretpostavka da je diplomatski azil delotvorno pravno sredstvo koje, u slučaju smene vlasti, nestabilnosti ili represije u nekoj državi, može da sačuva živote onih koji bi se našli kao potencijalne žrtve progona.

Prema Dimitrijeviću, diplomatski azil mogao bi se izjednačiti sa teritorijalnim utočištem, jer je odlazak u diplomatsku četvrt bio ravan odlasku u inostranstvo (Dimitrijević 2015, 22). Diplomatski agent je smatran potpunim gospodarem tog područja, a ono je bilo opasano lancima (Milisavljević 2023, 94). Takve situacije su ozbiljno narušavale diplomatske odnose stoga su države postepeno počele da napuštaju ovu praksu, delom i zbog određenih zloupotreba ovog instituta (Milisavljević 2023, 94). Sa Dimitrijevićevom tvrdnjom bi smo se delimično složili, jer, iako diplomatske prostorije jesu nepovredive, i pravno je nemoguće, da organi unutrašnjih poslova države prijemaju liše slobode lice koje se tu nalazi i sprovedu ga u određenu kazneno-popravnu instituciju bez dozvole šefa misije, to lice ne može da bezbedno napusti prostorije diplomatskog predstavništva i ode u treću državu, bez dozvole države prijema, što je razlika u odnosu na teritorijalni azil gde bi se uživalac prava na azil mogao slobodno kretati po celoj teritoriji države koja mu je pružila utočište, bez obzira na volju države koja želi da mu ograniči slobodu.

U današnje vreme, institut diplomatskog azila je raširen među državama Latinske Amerike (Dimitrijević 2015, 22), što bi prema Dimitrijeviću bio regionalni običaj<sup>3</sup>. Diplomatski azil daje se u prostorijama diplomatskog predstavništva, ratnom brodu, vojnoj bazi ili vojnom vazduhoplovu (Kreća 2020, 589). Diplomatski azil nije ustanova opšteg međunarodnog prava (Kreća 2020, 589). Takođe, ovaj institut nije predviđen Konvencijom o diplomatskim odnosima (Milisavljević 2023, 93). Kako diplomatsko predstavništvo ima obavezu da prostorije misije koristi u svrhu obavljanja diplomatskih aktivnosti, eksteritorijalni azil predstavlja jednu složenu situaciju, s obzirom na to da se pruža u prostorijama diplomatske misije, na brodu ili vazduhoplovu, a pružanje utočišta licu koje se goni svakako ne spada u osnovne funkcije diplomatske misije, a može i bitno da naruši recipročne odnose država (Milisavljević 2023, 94). Tako Milisavljević navodi slučaj iz 1729. godine, kada je smenjeni španski ministar pronašao utočište u hotelu gde se nalazio engleski diplomata, pa je kralj Španije naredio vojsci da na silu uđe u hotel i uhapsi odbeglog ministra, uprkos tome što se engleski diplomata protivio (Milisavljević 2023, 94). Nakon ovog, po nama, neprihvatljivog čina, Engleska je prekinula diplomatske odnose i objavila rat Španiji (Milisavljević 2023, 94). Iz priloženog primera vidimo koliko pružanje eksteritorijalnog azila ponekad može biti pogubno po odnose između država (Milisavljević 2023, 94 i 95). U ovakvim situacijama važno je ispoštovati proceduru i zatražiti zvanično

3 Regionalni običaji – običaji koji važe u određenim delovima međunarodne zajednice (tzv. regionima). Zahtev za saglasnošću država koje čine regiju opširnije je postavljen nego kada običaj treba da bude konstituisan na međunarodnom nivou (Kreća 2020, 95)

od šefa misije da isporuči lice, kako se ne bi nasilnim ulaskom u diplomatske prostore povredila njihova nepovredivost (Milisavljević 2023, 95).

U slučaju Haya de la Torre (kada je Peru od Kolumbije zatražio izručenje političkog aktiviste Haje de la Torea koji je bio na čelu stranke Alianza Popular Republicanara Americana (APRA), a utočište mu je pružila ambasada Kolumbije u Limi zbog navodnog političkog progona), Međunarodni sud pravde uzdrmao je gore spomenuto mišljenje da je davanje diplomatskog azila regionalni, latino-američki običaj, kada je 1950. godine sa 14 glasova za i dva protiv, odlučeno da Kolumbija nije bila ovlašćena da jednostrano i na način koji obavezuje Peru (Milisavljević 2023, 96), kvalifikuje prirodu izvršenog delikta, a sa 15 glasova za i samo jednim glasom protiv, da peruanska vlada nije bila obavezna da izda odobrenje za bezbedan odlazak Haja de la Torea iz Perua (Kreća 2020, 589). Ipak, na ovom geografskom području je ovaj institut, uprkos mišljenju koje je dao Međunarodni sud pravde, regulisan nizom ugovora, npr. Konvencija o azilu (usvojena na VI međunarodnoj konferenciji američkih država), Konvencija o političkom azilu (usvojena na VII međunarodnoj konferenciji američkih država), Konvencija o diplomatskom azilu (usvojena na X Inter-američkoj konferenciji) i druge (Kreća 2020, 589).

Područje Latinske Amerike uspeo je da pravno uredi diplomatski azil i da potom neguje izvesnu praksu pružanja azila u recipročnim odnosima, istina, poprilično sporadično i neujednačeno (Milisavljević 2023, 95). Konvencija o azilu iz 1928. godine, koja predviđa da će azil koji se daje „političkim krivcima“ biti uvažavan, ali pod određenim uslovima, na snazi je u: Brazilu, Kolumbiji, Kostariki, Kubi, Salvadoru, Ekvadoru, Gvatemali, Haitiju, Hondurasu, Meksiku, Nikaragvi, Panami, Paragvaju, Peru i Urugvaju (Milisavljević 2023, 95). SAD su uložile rezervu da ne priznaju i da ne prihvataju ustanovu eksteritorijalnog azila (Milisavljević 2023, 95). Nedugo zatim, 1933. godine, u Montevideu je zaključena Konvencija o političkom azilu kojom je zabranjeno davanje azila za određena krivična dela koja su usmerena na rušenje državnog uređenja (Milisavljević 2023, 95).

Konvencija o diplomatskom azilu zaključena u Karakasu 1954. godine predstavlja poslednji akt sa ovog područja koji se tiče diplomatskog azila, potpisalo ju je 20, a ratifikovalo 14 država (Milisavljević 2023, 95). Prema ovoj konvenciji države imaju veoma široko pravo da same odrede za koja počinjena dela će dati eksteritorijalni azil, a predviđa i proceduru obaveštavanja ministarstva spoljnih poslova države prijema o toj činjenici, takođe poprilično široko određuje mesta za pružanje azila, tako da u ta mesta spadaju kako prostorijske misije, tako i stanovi diplomatskih predstavnika, prevozna sredstva, a moguće je i da diplomatska misija predvidi posebne prostorijske samo za potrebe pružanja azila (Milisavljević 2023, 95). Država prijema je u obavezi da u najkraćem mogućem roku obezbedi nesmetano i bezbedno napuštanje teritorije licu koje je dobilo azil (Milisavljević 2023, 95).

Na osnovu analiziranih primera sa područja Latinske Amerike, zaključujemo da su države sa tog geografskog područja imale volju da uspostave diplomatski azil kao regionalni običaj, što su i uspele da učine. Takođe smatramo i da je cilj usvajanja većeg broja konvencija bio da se izbegnu neizvesne pravne situacije i što detaljnije preciziraju obaveza država i prava koja tražioci azila uživaju. Prema našem mišljenju, ovo je bio korak napred u unapređivanju ljudskih prava ne samo na geografskom području Latinske Amerike, već potencijalno i na drugim geografskim područjima širom sveta, uzimajući u obzir mogućnost pravnih transplanata koji bi mogli da uslede kako bi u narednom periodu i druge države usvojile multilateralne konvencije kojima će biti konstituisana pravila o eksteritorijalnom azilu.

Što se tiče nacionalne pravne istorije iz oblasti eksteritorijalnog azila, 1964. godine, nakon svrgavanja brazilskog predsednika Goulart-a, dvanaestorica njegovih saradnika potražila utočište u jugoslovenskoj ambasadi, a koju su napustili nakon što su od novih brazilskih vlasti dobili propusnice za napuštanje Brazila i odlazak u Jugoslaviju (Dimitrijević 2015, 22–23). Kako je Brazil jedna od država koja je potpisala i ratifikovala Konvenciju o diplomatskom azilu iz Karakasa, ne čudi ovakva praksa da su lica koja su zatražila utočište u našoj ambasadi, nakon izvesnog vremena napustila Brazil bez većih poteškoća.

Postoji i praksa davanja diplomatskog azila i van područja Latinske Amerike, ali je ona sporadična, retka i sa neizvesnim ishodom (Milisavljević 2023, 95). Naveli bismo primer kardinala Rimokatoličke crkve, Jozefa Midcentija, koji je prvo podržavan od američkih vlasti kao katolički opozicioni lider, planiran za novog lidera Mađarske, ali je 1956. zatražio utočište u američkoj ambasadi u Budimpešti (Milisavljević 2023, 95). Kako mu je život bio u opasnosti, da bi sigurno bio uhapšen, a možda čak i podvrgnut najtežoj pravnoj sankciji, američka ambasada donela je odluku da kardinalu Midcentiju pruži utočište, a on je u toj ambasadi ostao čak 15 godina dok mu mađarske vlasti nisu obećale slobodan izlazak iz zemlje (Milisavljević 2023, 96).

Primer davanja azila, koji se, istini za volju, završio neuspešno, u prostorijama pod kontrolom Ujedinjenih nacija dogodio se 1992. godine, kada je predsednik Afganistana, Mohamed Nadžibulah, našao utočište u zgradi misije UN u Kabulu. Tu je proveo četiri godine, sve dok u septembru 1996. godine Talibani nisu prodrli u zdanje gde su se Nadžibulah i njegov brat nalazili, nakon čega su obojica ubijeni.<sup>4</sup> Ovaj slučaj nam pokazuje, da, iako se pravilo o nepovredivosti prostorija misija nešto što se načelno poštuje, postoje situacije u kojima uživatelj prava na azil ipak nije bezbedan. Uprkos ovom primeru, smatramo da je eksteritorijalni azil nešto što je po pravilu efikasno sredstvo zaštite života pojedinca koji je uživatelj ovog prava.

4 Više o statusu koji je Nadžibulah imao u prostorijama UN može se naći na sajtu „Guardian“. Dostupno: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2021/sep/27/father-killed-taliban-us-ignored-pleas-daughter-afghan-president>.

Kao još jedan slučaj diplomatskog azila naveli bismo Žulijana Asanža koji je utočište pronašao u zgradi ambasade Ekvadora (države koja je potpisnica ranije spomenute Konvencije o diplomatskom azilu iz Karakasa iz 1954. godine) u Londonu od optužbi za koje ga gone sudovi iz Švedske, a Asanž je u međuvremenu dobio i državljanstvo Ekvadora, što je dodatno zakomplikovalo situaciju (Milisavljević 2023, 96–97). Vlada Ekvadora iznela je sledeće saopštenje u kome se navodi da azil u svim svojim oblicima predstavlja osnovno ljudsko pravo i deluje erga omnes (što znači prema svim državama) – diplomatski azil, teritorijalni azil i pravo da se ne bude izručen, proteran, predan ili premešten su uporedna ljudska prava bez pravljenja nepovoljne razlike zbog rase, boje kože, pola, jezika, religije ili verovanja, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili socijalnog porekla ili drugih razloga (Milisavljević 2023, 96).

U saopštenju ekvadorske vlade ističe se da je pravo na azil ostvareno kada država koja odobrava azil izbeglici ili tražiocu azila smatra da postoji rizik ili bojazan da zaštićena osoba može postati žrtva političkog progona ili optužena za politički delikt, da država koja odobrava azil kvalifikuje razloge za davanje azila, a u slučaju ekstradicije procenjuje postojeće dokaze, kao i da je pravo na azil fundamentalno ljudsko pravo, prema tome ono pripada *ius cogens* normama, odnosno sistemu imperativnih pravnih normi koje su priznate kao takve od strane celokupne međunarodne zajednice i od kojih nije dopušteno nikakvo odstupanje (Milisavljević 2023, 96).

Ekvadorska vlada na kraju navodi da nedostatak međunarodnih konvencija ili unutrašnjeg zakonodavstva država ne može biti opravdanje za zahtevanje za ograničenje, povredu ili lišavanje prava azila (Milisavljević 2023, 96–97). Ovde bismo se složili sa zaključkom iznetim u knjizi koju citiramo, da su navodi iz saopštenja vlade Ekvadora predimenzionirani, kao i da se pravo na diplomatski azil nikako ne može smatrati kogentnim pravilom, kao ni normom koja ima opšte dejstvo (Milisavljević 2023, 97). Ovo treba naročito istaći jer *ius cogens* norme predstavljaju negativne obaveze država, a skoro nikad, osim u nekoliko primera fleksibilnih tumačenja, nametanje obaveze državama da moraju nešto da čine. Diplomatski azil je izuzetak od opšteg pravila, pa zato mora da se tumači restriktivno, a Ujedinjeno Kraljevstvo nije članica navedenih konvencija sa prostora Latinske Amerike kojima se predviđa pružanje diplomatskog azila, pa prema tome ni ne može biti obavezana normama koje proističu iz tih pravnih dokumenata, koje, naravno važe samo za države članice tih multilateralnih ugovora (Milisavljević 2023, 97).

Što se tiče slučaja pristalica bivšeg brazilskog predsednika koji su se sklonili u zgradu jugoslovenske ambasade, ne čudi da je naša država iskoristila priliku da pruži utočište licima progonjenim po političkoj osnovi, dok je novi brazilski režim ispoštovao regionalni običaj koji važi na tom geografskom prostoru i licima koja su se sklonila omogućio neometano napuštanje teritorije, u duhu i po slovu konvencija

koje obavezuju većinu država tog područja. Kada je u pitanju slučaj davanja diplomatskog azila mađarskom kardinalu Jozefu Midcentiju 1956. godine, primećujemo da se tu desilo da je diplomatski azil dat licu, koje bi bilo suočeno sa potencijalnim krivičnim postupkom za političko krivično delo (a u okviru tog postupka je pretilo i izricanje najteže kazne), iako je država koja je dala utočište u zgradi svoje ambasade, na Konvenciju o azilu iz 1928. godine uložila rezervu da ne priznaje institut eksteritorijalnog azila, uprkos prihvatanju tog ugovora od strane većeg broja država na geografskom prostoru Latinske Amerike.

Primećujemo da je institut diplomatskog azila u nekim situacijama zaista delotvorno pravno sredstvo, koje, posmatrajući ga iz prizme načela humanosti, kao jednog od načela prava na azil, ispunjava svoju osnovnu svrhu: spasavanje života licima koja su se u slučaju gubitka vlasti ili represije u svojoj zemlji našla u nemilosti pobjednika. Slučajevi pristalica bivšeg brazilskog predsednika i mađarskog kardinala Midcentija, kao i najskoriji primer Žulijana Asanža potvrđuju našu tačku gledišta. Ipak, slučaj predsednika Avganistana Nadžibulaha pokazuje da diplomatski azil ne može da u svim slučajevima zaštiti progonjena lica, jer postoje grupe koje su spremne da naruše pravila međunarodnog prava kako bi ostvarile represivne ciljeve. Bez obzira na ovaj slučaj, države se uglavnom trude da poštuju norme diplomatskog prava, tako da je uobičajena praksa subjekata međunarodnog prava da se u nepovredivost prostorija izaslanstava i misija ne dira.

## SAVREMENI KONCEPT AZILA

Azil se danas daje samo političkim izbeglicama i počinocima političkih krivičnih dela, a kriterijumi za ocenu političkih krivičnih dela nisu jedinstveni (Avramov, Kreća 1997, 273). Azil se može dati individualno licu koje je bilo prinuđeno da napusti svoju zemlju ili bude izgnano iz nje, a može biti dat i kolektivno grupi koja je u svojoj zemlji izložena progonu na verskoj, rasnoj ili političkoj osnovi (Avramov, Kreća 1997, 273). Novija praksa unosi u pojam azila izvesne izmene u odnosu na klasičnu doktrinu o azilu kao o pravu države, ali suština ove ustanove ostaje ista (Avramov, Kreća 1997, 273). Na osnovu Konvencije o statusu izbeglica države ugovornice preuzele su obavezu da zemlja prvog azila može, iz opravdanih razloga, otkazati gostoprimstvo izbeglici, ali ga ipak ne može vratiti u zemlju gde bi bila dovedena u pitanje njegova sloboda ili život, a što se uzima kao dokaz da je pravo azila preraslo iz prava države u pravo pojedinca, odnosno u ustanovu kojom se može zaštititi čovek kao osnovna ljudska jedinka (Avramov, Kreća 1997, 273). Ipak, država može u svako doba povući odobrenje dato pojedincu bilo u interesu svoje bezbednosti bilo u ekonomskom interesu, pa se tako

država ne može prisiliti da na svojoj teritoriji primi neograničeni broj stranaca ukoliko bi joj to nanelo ne samo političke već i ekonomske teškoće u pogledu zaposlenja, obezbeđenja minimalnih uslova za život i slično, pa iako nema nika-kve sumnje da ustanova azila ima poseban značaj u savremenoj međunarodnoj zajednici, Avramov naglašava da je azil uvek pravo države a ne pravo pojedinca (Avramov, Kreća 1997, 273).

Dakle, davanje azila je ostalo u nadležnosti država, ali je savremeno međuna-rodno pravo postavilo izvesna ograničenja u vezi proterivanja stranaca kako bi se na taj način pružila minimalna zaštita ljudskoj ličnosti (Avramov, Kreća 1997, 273). Postoje i primeri da države ograniče davanje azila, pa su tako SAD 1971. godine usvojile Ugovor protiv nasilja nad stranim funkcionerima, na osnovu koga se kidna-povanje diplomatskih predstavnika i otmice aviona neće tretirati kao politički zloči-ni, pa samim tim ni njihovi izvršioci neće imati pravo na azil (Avramov, Kreća 1997, 273). U Deklaraciji o teritorijalnom azilu usvojenoj 1967. godine od strane General-ne skupštine UN, istaknuto je da pravo azila ne mogu koristiti lica za koja postoji opravdana sumnja da su počinili zločin protiv mira, ratni zločin ili zločin protiv čovečnosti (Avramov, Kreća 1997, 273). Na kraju, ističe se da se azil ne može dati licima koja izvrše neko međunarodno krivično delo (Avramov, Kreća 1997, 273), u šta spada, prema Komisiji Ujedinjenih nacija za međunarodno pravo, zločini agresije, genocid, ratni zločini, zločini protiv čovečnosti, zločini aparthejda, intervencije, kolonijalne dominacije i druge oblike strane dominacije, regrutovanje, korišćenje, finansiranje i obuka plaćenika, međunarodni terorizam, nedozvoljena trgovina nar-kotičnim drogama kao i hotimično teško oštećenje čovekove okoline (Kreća 2020, 648 i 665). Zaključujemo da ona lica koja bi počinila neko od navedenih krivičnih dela ne bi bila podobna da dobiju azil od strane treće države po osnovu krivičnog postupka koji bi se u određenoj državi vodio protiv njih.

Usled brojnih ratova i razvoja nauke i tehnologije broj migratornih kretanja je u porastu u odnosu na ranije godine (Stojanović 2021, 36). Iz ovoga sledi da je savremeno doba donelo nove uzroke migracija (Stojanović 2021, 36). U moderno doba neki od problema sa kojima se suočavaju izbeglice su: države koje podnose neravnomeran teret u pogledu prijema izbeglica, proterivanje sa teritorija brojnih država<sup>5</sup>, trgovina ljudima, prekoračenje upotrebe sile od strane organa bezbednosti država tranzita, boravak u uslovima gde su izloženi mučenju, dugačak postupak azila<sup>6</sup>, problemi pristupa tržištu rada, visokom obrazovanju, slobodno kretanje van

---

5 Kao konkretan primer za probleme sa kojima se suočavaju izbeglice naveli bismo podizanje zido-va na granicama Mađarske, Grčke, SAD itd.

6 Ova lica tokom trajanja postupka uživaju uži krug prava nego što ga uživaju ona lica koja već imaju izbeglički status.

države prijem<sup>7</sup> i postupak traženja azila u diplomatsko – konzularnim predstavništvima u trećim zemljama<sup>8</sup> (Stojanović 2021, 37–40).

Od velikog značaja je Konvencija o statusu izbeglica<sup>9</sup> i Protokol o statusu izbeglica<sup>10</sup> (Hathaway 2012, 178–179). Ova konvencija je od velikog značaja, jer u sebi sadrži definisanje pojma izbeglice, propisivanje prava i obaveza izbeglica koje su države članice dužne da obezbede, ali treba imati na umu da u ovim instrumentima nisu propisali postupak za sticanje izbegličkog statusa iz čega sledi da države same propisuju nacionalnu proceduru za dodeljivanje izbegličkog statusa (Stojanović 2021, 39). Ona ne predviđa pravo na azil, ona pretpostavlja da će države pružiti zaštitu licima usled progona zbog svoje vere, nacionalnosti, rase, političkog mišljenja (Krivokapić, Krstić, Paunović 2021, 166). Problematika je i u tome što se konvencija odnosi na događaje do 1. januara 1951. a geografski na izbeglice iz Evrope (Stojanović 2021, 40).

Protokol je otklonio vremensko i teritorijalno ograničenje. Jedan broj država su, poput Turske, stavile rezervu<sup>11</sup> u vidu geografske klauzule (Stojanović 2021, 40). Član 33 Konvencije izričito predviđa da nijedna država ugovornica neće proterati ili vratiti izbeglicu na teritoriju na kojoj bi njegov život ili sloboda bili ugroženi po osnovu rase, vere, državljanstva, pripadnosti određenoj društvenoj grupi ili političkog mišljenja, odnosno ako se posumnja da bi odnosno lice moglo da bude podvrgnuto torturi (Čučković 2012, 331). Dakle, ovom Konvencijom, kao i Konvencijom protiv torture i drugih surovih, neljudskih i ponižavajućih kazni i postupaka je propisan princip zabrane državama da lice koje se nalazi u njihovoj nadležnosti vrate u državu gde mu pretila opasnost od izlaganja mučenju, nečovečnom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju ili drugim ozbiljnim kršenjima ljudskih prava (Memeti 2024, 222). Dodatan problem je to što jedan broj država i dalje nije obavezan ni konvencijom ni protokolom (Stojanović 2021, 40).

Pored Konvencije o statusu izbeglica i Njujorškog protokola u ovoj tematici su od značaja i standardi ljudskih prava predviđeni univerzalnim međunarodnim ugovorima, Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (PGP), Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Konvencije o

7 U državama gde izbeglicama nije obezbeđena specijalna putna isprava, tražioci tokom procedure azila (na daljinu) podnose zahtev na teritoriji treće države na čijoj teritoriji su smešteni a tek im nakon toga eventualno može biti omogućen pristup željenoj zemlji.

8 Primera radi Mađarska 2020. godine.

9 „Konvencija o izbeglicama“ iz 1951. godine.

10 „Njujorški protokol“ iz 1967. godine.

11 Rezerve su, prema Konvenciji o ugovornom pravu „jednostrana izjava, bez obzira kako je sastavljena ili nazvana, koju daje država prilikom potpisivanja, ratifikovanja, prihvatanja ili odobravanja ugovora ili prilikom pristupanja tom ugovoru kojim želi da isključi ili izmeni pravno dejstvo nekih odredaba ugovora u pogledu njihove primene na tu državu“ (Kreća 2020, 455).

pravima deteta i odredbe Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, odnosno međunarodno običajno pravo (Stojanović 2021, 43). Od značaja prilikom davanja azila je i pravo na zaštitu porodičnog života tražilaca azila. Ovo pravo je doživelo preobražaj (Čučković 2018, 162). Ranije je prevashodno bilo poštovano pravo država da uspostave stroge kriterijume u vršenju migracione politike da bi načelo jedinstva porodice odnelo prevagu (Čučković 2018, 162). Ipak, danas međunarodna tela imaju liberalniji pristup u tumačenju prava izbeglica i tražilaca azila na poštovanje porodičnog života (Čučković 2018, 162).

Savremeniji, odnosno liberalniji pristup tumačenju prava izbeglica i tražilaca azila na poštovanje porodičnog života ocenjujemo pozitivno i smatramo da je naročito važno u postupku davanja azila zaštititi najranjiviju društvenu kategoriju – decu. Prema našem mišljenju, prilikom rešavanja pravnih situacija u postupcima odobravanja azila, lica naročito moraju da vode računa o tome da deca budu posebno zaštićena i da ne budu potencijalno ugrožena kao posledica odluke koju je doneo nadležni organ.

## EKOLOŠKI MIGRANTI

Posebno mestu u raspravi oko toga ko treba i može da dobije zaštitu od strane država predstavljaju „ekološki migranti“. Ovaj pojam relativno je nov, a takođe predstavlja kategoriju lica koja imaju potrebu za specifičnom međunarodnopravnom zaštitom (Zdravković 2019, 27). Zdravorazumski je smatrati da lica ne bi mogla da žive na teritoriji razorenoj zemljotresom ili potopljenoj u okeanu kada globalno zagrevanje podigne nivo mora preko nadmorskih visina pojedinih manjih ostrvskih država. Ipak, prema mišljenju brazilskog Nacionalnog komiteta za izbeglice, ranije spomenute Konvencija iz 1951. kao i Njujorškog protokola iz 1967. godine ne navode ekološke faktore kao uzroke progona<sup>12</sup> (Zdravković 2019, 29). Kao što je poznato da pravo kasni za životom (Stanković 2022, 317), pretpostavićemo da autori u to doba nisu mogli da predvide moderne izazove sa kojima se naša civilizacija suočava, kao što su klimatske promene.

Kao rešenje za ovu kategoriju lica iznećemo mišljenje gde se odbacuje mogućnost proširenja obaveza država na osnovu Konvencije iz 1951. godine (Zdravković 2019, 52). Zdravković predlaže stvaranje sui generis režima zaštite „ekoloških migranata“, što bi bilo praktično urađeno usvajanjem protokola uz Okvirnu konvenciju UN o promeni klime, i taj protokol bi počivao na principu planiranog

---

12 Iako Konvencija o izbeglicama iz 1951. i Njujorška konvencija iz 1967. godine ne navode ekološke faktore kao uzroke progona, po osnovu čega bi tražioci mogli da zahtevaju azil, na izbeglice iz zemljotresom pogođenog Haitija primenjen je sistem komplementarne zaštite.

i kontrolisanog preseljenja, principu trajnog preseljenja, što bi značilo da Zdravković odbacuje ideju davanja azila za ta lica, i principu formiranja kolektivnog sistema zaštite (Zdravković 2019, 52–53). Plansko preseljenje bi značilo organizovani proces premeštanja pojedinaca na novu lokaciju, a u ovom slučaju, najverovatnije van granica njihovih matičnih država (Dawson, Laut 2017, 141). Ova preseljenja mogu biti i dobrovoljna i nedobrovoljna (Dawson, Laut 2017, 141). Ipak, smatramo da bi u slučaju podizanja nivoa mora život na poplavljenim ostrvima bio nemoguć, i da je zato jedino rešenje da svi stanovnici pronađu drugo mesto na kome će biti sigurni.

Ideju o nedavanju azila, već, umesto toga trajnom preseljenju odnosnih lica smatramo mudrim rešenjem, zato što je malo verovatno da bi bio moguć povratak predašnjih stanovnika na, u hipotetičkom slučaju iznetom primeru ostrva koje bi voda, nastala otapanjem leda usled globalnog zagrevanja, ostavila ispod nivoa mora. Tim licima ne bi bila potrebna mera privremene zaštite, već stalan dom. Dobijanje državljanstva neke druge države sprečilo bi da ti pojedinci ostanu državljani države koja ne bi imala teritoriju, ili da čak, u slučaju potpunog nestanka subjekta međunarodnog prava kome su pripadali, ostanu u apatridskom statusu, što bi moglo da ih dovede u položaj da ne mogu da ostvare sva svoja prava.

## UTICAJ PANDEMIJE VIRUSA COVID-19 NA INSTITUCIJU AZILA U EVROPI

Tokom pandemije virusa COVID-19 2020. godine Republika Srbija donela je nekoliko vanrednih propisa koji su se odrazili na pristup teritoriji Republike Srbije i postupku azila izbeglica i tražilaca azila (Kovačević 2020, 25). Svetska zdravstvena organizacija (SZO) je 11. marta 2020. proglasila pandemiju korona virusa nakon čega je tokom narednih nekoliko meseci većina evropskih država uvela niz restriktivnih mera, koje su za posledicu imale ograničenja i odstupanja od ljudskih prava, uključujući i prava koja imaju tražioci azila (Kovačević 2020, 17). Što se tiče Evropske unije, a to je kraći osvrt koji bi, prema našem mišljenju trebalo napraviti zbog toga što je Republika Srbija 2020. godine bila a i sada (2026) je država kandidat za članstvo, 10. marta 2020. godine Evropska komisija izlazi sa saopštenjem kojim se privremeno zabranjuju sva nepotrebna putovanja u Uniju, zbog pandemije (Čučković 2021, 7).

Iz ove mere su eksplicitno isključena lica kojima je bila potrebna međunarodna zaštita, kao i licima koja su morala da pređu granicu iz humanitarnih razloga (Čučković 2021, 7). Države članice su različito reagovala na pandemiju pa su tako Belgija i Holandija zatvorile svoje prihvatne centre, Mađarska i Grčka su privreme-

no suspendovale mogućnost traženja azila, a licima koja su već zatražila to pravo su zabranile ulazak (Čučković 2021, 8). Takođe, na obalama Grčke i Kipra prijavljeni su pushback-ovi, kao najflagrantniji oblici kršenja zabrane vraćanja (Čučković 2021, 8). Suprotno navedenim zemljama, Luksemburg je automatski produžio zaštitu svim licima koja su bila uživaoci prava na azil, dok su Nemačka i Švedska dozvolile da ona lica kojima je potrebna međunarodna zaštita stupe na njihove teritorije i podnesu zahtev za azil (Čučković 2021, 8).

Što se tiče Republike Srbije, prvi slučaj zaraze korona virusom zabeležen je 6. marta 2020. a 15. marta ministar zdravlja doneo je revidiranu Naredbu o zabrani okupljanja na javnim mestima u zatvorenom prostoru (Kovačević 2020, 18). Istog dana, na osnovu člana 200, stava 5 Ustava Republike Srbije, doneta je Odluka o proglašenju vanrednog stanja (Kovačević 2020, 19). Vanredno stanje u Republici Srbiji trajalo je do 6. maja 2020. godine (Kovačević 2020, 19).

Postupak azila nije se sprovodio od 12. marta 2020. godine, kada je bio podnet poslednji zahtev za azil pa sve do druge polovine juna, kada su organizovane prve službene radnje podnošenja zahteva za azil i saslušanja (Kovačević 2020, 7). Najvažniji propisi koji su važili tokom vanrednog stanja bili su: Odluka o proglašenju vanrednog stanja, Uredba o merama za vreme vanrednog stanja, Naredba o ograničenju i zabrani kretanja lica na teritoriji Republike Srbije, Uredba o promeni rokova u upravnim postupcima za vreme vanrednog stanja, Odluka o statusu stranih državljana za vreme vanrednog stanja, Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti itd. (Kovačević 2020, 9–10).

Nadležni organi Republike Srbije počeli su već od februara meseca da sprovode mere pojačane prevencije od korona virusa, od kojih su najznačajnije zdravstveni nadzor<sup>13</sup>, karantin<sup>14</sup> i izolacija<sup>15</sup> (Kovačević 2020, 25). Kretanje po teritoriji Republike Srbije je omogućeno tražiocima azila 14. maja 2020. donošenjem Naredbe o prestanku važenja Naredbe o ograničenju kretanja na prilazima otvorenom prostoru i objektima prihvatnih centara za migrante i azil: dozvoljeno kretanje azilanata i migranata<sup>16</sup>.

---

13 Pod zdravstvenim nadzorom podrazumevamo preglede i epidemiološko ispitivanje osoba koje su bile u kontaktu sa osobom koja je obolela ili kliconošom zarazne bolesti kao i osoba koje su boravile u žarištu zarazne bolesti. Zdravstveni nadzor se, takođe, može vršiti i na graničnom prelazu, i podrazumeva merenje temperature, kao i stavljanje pod zdravstveni nadzor.

14 Pod karantinom se smatra ograničavanje aktivnosti „kontakata“ zdravih osoba koje su bile izložene nekoj zaraženoj osobi tokom vremena zaraznosti virusa. Karantin se sprovodi sa ciljem da se spreči širenje te zarazne bolesti.

15 Pod izolacijom podrazumevamo protivpandemijsku meru izdvajanja inficiranih osoba tokom perioda dok traje period zaraznosti.

16 Naredba o prestanku važenja Naredbe o ograničenju kretanja na prilazima otvorenom prostoru i objektima prihvatnih centara za migrante i azil: Dozvoljeno kretanje azilanata i migranata, „Sl. glasnik RS“, br. 74/2020.

Kako su saslušanja za dodelu azila bivala odložena za po nekoliko meseci, smatramo da je to podnosiocima zahteva stvorilo nelagodu i veliku nesigurnost, jer polazimo od pretpostavke da kako u pravu generalno, tako i u slučaju podnošenja zahteva za azil u nekoj državi, svaki vršilac određenog pravnog posla ima interes i teži ka tome da se njegova pravna stvar reši što je pre moguće, odnosno onom brzinom kojom okolnosti dozvoljavaju, kako bi se razrešila određena pravna situacija i otklonila neizvesnost. Ipak, u kontekstu globalne pandemije koja je pogodila ceo svet i nepoznate a smrtonosne bolesti sa kojom se čovečanstvo suočilo, smatramo da su takve odluke donete u duhu sprečavanja bilo kakvih kontakata i sa ciljem sprečavanja okupljanja ljudi u zatvorenom prostoru.

## ZAKLJUČAK

Nakon analize najvažnijih pojmova vezanih za instituciju azila u prošlosti, kao najvažnijih odredaba vezanih za njega u pravnoj istoriji, postavlja se pitanje kako će u budućnosti izgledati pravo na utočište. Od istorijskog razvoja azila, koji se u stara vremena ogledao u pružanju utočišta progonjenim licima u hramovima, crkvama i na dvorovima vladara, preko savremenih institucionalno ukorenjenih mehanizama, pravo na azil pretrpelo je određene preobražaje. Ti preobražaji bili su uslovljeni Vestfalskim mirom i razvojem modernih država ustanova azila dobila i političku dimenziju. Tada se u državama javila ideja da bi u cilju kažnjavanja krivičnih dela trebalo obezbediti opštu solidarnost pravnih sistema i zajedničku akciju, kao i da interes zahteva da se ne tretiraju svi begunci podjednako, dok bi se azil dao političkim izbeglicama i počiniocima političkih krivičnih dela.

Azil se može dati individualno licu koje je bilo prinuđeno da napusti svoju zemlju ili bude prinudno izgnano iz nje. Takođe, azil može biti dat i kolektivno grupi koja je u svojoj državi izložena progonu na verskoj, rasnoj ili političkoj osnovi. S obzirom na brojne probleme sa kojima se tražioci ovakve vrste zaštite suočavaju (a što je spomenuto u radu, npr. podizanje zidova na granicama Mađarske, Grčke, SAD, trgovina ljudima, prekomerna upotreba sile od strane državnih organa itd.), kao i izazov koji pravnim sistemima predstavlja davanje azila (a pre toga adekvatno diskreciono odlučivanje o tom pitanju, koje, samo po sebi, predstavlja teškoću prilikom donošenja akta od strane nadležnog državnog organa u državi prijema), mišljenje autora je da praksa na žalost više naginje ka pesimističkom epilogu i da bi bilo neophodno preduzeti odlučne korake kako bi se stanje u ovoj oblasti dovelo na zadovoljavajući nivo.

U radu smo uočili da Konvencijom iz 1951. lica koja bi bila označena kao „ekološke izbeglice“ nisu prepoznate kao potencijalni tražioci zaštite. Rešenje koje smo predložili, oslanjajući se na mišljenje drugog autora, smatramo najboljim mogućim, s obzirom na probleme koje bi izazvalo eventualno proširenje obaveza država proisteklih iz Konvencije. Takođe smatramo da bi izloženo rešenje bilo najbolje za izbeglice jer bi im umesto privremene zaštite, koju azil pruža progonjenim ili prote-ranim osobama, licima koja beže sa područja koja su toliko oštećena globalnim zagrevanjem, zemljotresima ili vulkanskim erupcijama da je tu život postao nemoguć, bio omogućen stalan boravak.

Što se tiče institucije diplomatskog azila, zaključili smo da ona može biti pogodna kako bi zaštitila lica od političkog progona, jer smatramo da je malo verovatno da bi države kao racionalna bića dopustile sebi da na prostor diplomatskog predstavnštva dovedu nekog nepolitičkog prestupnika, poput razbojnika ili ubice, dok, sa druge strane, postoji nekoliko primera da su diplomatska predstavnštva štiti-tila disidente i lica koja su bila progonjena zbog određenog mišljenja ili iznetog stava. Ipak, ovaj institut može u određenim situacijama da značajno poremeti odnose između država, pa čak i da dovede do rata između subjekata međunarodnog prava. Kako je ovaj institut regionalnog karaktera, odnosno konvencije obavezuju samo određen broj država Latinske Amerike, tako primećujemo da je u nekim, istina retkim, slučajevima primećena i primena datog instituta i van tog geografskog područja, kao u slučajevima kardinala Jozefa Midcentija koji je 1956. godine zatražio i dobio azil u Američkoj ambasadi u Budimpešti i Žulijana Asanza, koji je utočište dobio u ambasadi Ekvadora u Londonu. Takođe je istaknut i primer davanja azila bivšem predsedniku Avganistana Mohamedu Nadžibulahu i njegovom bratu, koji su nakon četiri godine boravka izvučeni iz zgrade predstavnštva Ujedinjenih nacija, gde im je bilo pruženo utočište, i ubijeni 1996. godine, što smatramo primerom neuspešnog davanja azila licima koja beže od progona.

Na kraju rada, prikazane su norme koje su donesene u Republici Srbiji, a koje se tiču regulisanja ponašanja stanovništva i državnih organa tokom pandemije virusa COVID-19, gde su izdvojene neke od njih koje se tiču lica koja su tražioci azila i postupka pružanja azila, gde je primećeno da saslušanja u okviru postupaka za tražioce azila nisu vršena od sredine marta 2020. pa sve do juna iste godine, pri čemu smo uočili nelagodnost koja bi mogla biti učinjena licima koja traže azil zbog produžavanja neizvesne pravne situacije. Ipak, ove mere smo smatrali opravdanim, s obzirom na globalnu pandemiju virusa, kada se celokupno čovečanstvo borilo sa nepoznatom bolešću i kada je bilo neophodno ograničiti bilo kakva okupljanja ljudi u zatvorenom prostoru.

## LITERATURA

1. Avramov, Smilja, Kreća Milenko. 1997. *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Savremena administracija.
2. Dimitrijević, Vojin. 2015. *Utočište na teritoriji strane države – teritorijalni azil*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
3. Zdravković, Ana. 3/2019. INTERNATIONAL STATUS OF ENVIRONMENTAL MIGRANTS. Beograd: *Eudaimonia, Revija za pravnu, političku i socijalnu teoriju i filozofiju*, Centar za temeljna pravna znanja, Srpsko udruženje za pravnu i socijalnu filozofiju, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu: 27–54.
4. Kovačević, Nikola. 2020. *Uticaj epidemije zarazne bolesti COVID-19 na sistem azila u Republici Srbiji*. Beograd: Centar za istraživanje i razvoj društva IDEAS.
5. Kreća, Milenko. 2020. *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta, Centar za izdavaštvo.
6. Krivokapić, Boris. 2017. *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Institut za uporedno pravo, Poslovni i pravni fakultet Univerziteta „Union – Nikola Tesla“.
7. Krivokapić, Boris, Krstić Ivana, Paunović Milan. 2021. *Međunarodna ljudska prava*. Beograd. Pravni fakultet Univerziteta, Centar za izdavaštvo.
8. Memeti, Ana. 86/2024. Položaj iregularnih migranata u teškom zdravstvenom stanju u Evropskoj uniji. Beograd: Evropsko zakonodavstvo, Institut za međunarodnu politiku i privredu: 217–243.
9. Milisavljević, Bojan. 2023. *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta, Centar za izdavaštvo.
10. Stanković, Nikola. 2022. Evropska služba za spoljnu akciju. Beograd: Evropsko zakonodavstvo, vol. 21, Institut za međunarodnu politiku i privredu: 305–327.
11. Čučković, Bojana. 2/2012. Koncept sigurne treće zemlje, usaglašenost domaćeg prava i prakse sa međunarodnim standardima. Beograd: *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*: 327–349.
12. Čučković, Bojana. 12/2018. Pravo izbeglica i tražilaca azila na poštovanje porodičnog života u međunarodnom pravu – od načela suverenosti ka načelu jedinstva porodice. Beograd: *Pravni život*: 147–164.
13. Čučković, Bojana. 2021. EU ASYLUM SYSTEM IN AND AFTER THE COVID-19 PANDEMIC: DISCLOSING THE WEAKNESSES OF THE CURRENT RULES AND ASSESSING THE PROSPECTS OF THE NEW PACT ON MIGRATION AND ASYLUM. Beograd: istraživanje rađeno za potrebe naučnog projekta „Pandemija. Pravo. Društvo“ podržano od strane Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
14. Dawson, Grant, Laut Rachel. 2017. Human Mobility and Climate Change Transitioning from a Rights-based Approach to an Adaptive Approach. *JOURNAL OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LEGAL INTENATIONAL HUMANITARIAN STUDIES*. 113–201.
15. Guy, S. Goodwin-Gill, Jane McAdam, Emma Dunlop. 2021. *The Refugee in International Law*. Oksford: The Refugee in International Law, Oxford Scholarly Authorities on International Law [OSAIL]



## Borba protiv nasilja nad ženama kroz prizmu socijalne pravde – izazovi u primeni Istanbulske konvencije

Marta Kowaliszyn

UDK 316.624

Univerzitet u Gdanjsku, Pravni fakultet, integrisane studije



0009-0002-0144-6277

### Referenca:

Kowaliszyn, Marta. 1/2026. Combating Violence Against Women Through the Lens of Social Justice – Challenges in Implementing the Istanbul Convention. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 80–91

DOI: 10.51204/IVRS\_26108A

### Ključne reči:

- Pristup temeljen na sposobnostima
- Formalna i supstantivna jednakost
- Istanbulska konvencija
- Pravda kao pravičnost
- Nasilje nad ženama

### Autor za korespodenciju:

Marta Kowaliszyn,  
[mkowaliszyn@outlook.com](mailto:mkowaliszyn@outlook.com)

*Nasilje nad ženama predstavlja sistemsko kršenje ljudskih prava i jedan od osnovnih izazova prilikom ostavljavanja socijalne pravde. Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija) uspostavlja sveobuhvatan okvir zasnovan na prevenciji, zaštiti, krivičnom gonjenju i integrisanim politikama. Uprkos visokim standardima koje postavlja, njena primena i dalje je neujednačena i predmet političkih sporova u više evropskih država. U ovom radu kritički se razmatra primena Konvencije u Poljskoj i Srbiji kroz prizmu socijalne pravde. Oslanjajući se na koncept pravde kao pravičnosti Džona Rolsa i stavove Marte Nussbaum, u radu se tvrdi da formalne pravne garancije nisu dovoljne ukoliko ne postoje stvarni uslovi koji ženama omogućavaju da ostvaruju svoja prava. Nedоследna primena, nedovoljno finansiranje i institucionalni nedostaci održavaju strukturnu nejednakost i podrivaju delotvornu zaštitu.*

## Combating Violence Against Women Through the Lens of Social Justice – Challenges in Implementing the Istanbul Convention

Marta Kowaliszyn

University of Gdańsk, Law Faculty, Long-cycle studies

UDK 316.624



0009-0002-0144-6277

### Cite this article:

Kowaliszyn, Marta. 1/2026. Combating Violence Against Women Through the Lens of Social Justice – Challenges in Implementing the Istanbul Convention. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 80–91

DOI: 10.51204/IVRS\_26108A

### Key words:

- Capabilities Approach
- Formal and Substantive Equality
- Istanbul Convention
- Justice as Fairness
- Violence Against Women

### Author for correspondence:

Marta Kowaliszyn,  
[mkowaliszyn@outlook.com](mailto:mkowaliszyn@outlook.com)

*Violence against women constitutes a systemic violation of human rights and a fundamental challenge to social justice. The Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention) establishes a comprehensive framework based on prevention, protection, prosecution, and integrated policies. Despite its high standards, implementation remains uneven and politically contested in several European states. This paper critically examines the implementation of the Convention in Poland and Serbia through the lens of social justice theory. Drawing on John Rawls' concept of justice as fairness and Martha Nussbaum's capabilities approach, it argues that formal legal guarantees are insufficient without substantive conditions enabling women to exercise their rights. Inconsistent enforcement, inadequate funding, and institutional shortcomings perpetuate structural inequality and undermine genuine protection.*

## 1. INTRODUCTION

Violence against women remains one of the most pervasive human rights violations globally (World Health Organization 2021, 9–12; United Nations 2006, 27–31). It occurs across societies, cultures, and social groups, affecting women regardless of age, education, or economic background. Importantly, this violence is not merely a series of isolated criminal incidents committed by individuals. Rather, it constitutes a structural social problem deeply rooted in unequal power relations, gender norms, and historically entrenched discrimination (MacKinnon 1989, 161–167). It undermines women's dignity, autonomy, and the very possibility of full participation in social and public life (United Nations 2006, 35–38).

In response to this challenge, the international community has developed various legal and policy instruments. The most comprehensive among them is the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention).<sup>1</sup> Adopted in 2011, the Convention goes beyond merely criminalizing acts of violence. It requires states to adopt a holistic approach based on four pillars: prevention of violence, protection and support for victims, prosecution of perpetrators, and coordinated public policies integrating social services, law enforcement, and education (Council of Europe 2011, Arts. 1–7). In this sense, the Istanbul Convention sets a high standard by recognizing that violence against women is not only a criminal justice issue, but also a matter of public health, social equality, and human rights (Council of Europe 2011, Preamble).

However, despite its comprehensive framework, the implementation of the Istanbul Convention has faced significant challenges. In some countries, including Poland and Serbia, the Convention has become the subject of political controversy and cultural debate. Critics often frame it as a threat to national identity or traditional family values, which has slowed, fragmented, or weakened the enforcement of its provisions (Krizsán, Roggeband 2018, 97–102). As a result, many victims still encounter obstacles when seeking help, whether due to insufficient support services, economic dependency, social stigma, or distrust in state institutions (World Health Organization 2021, 54–60).

The purpose of this paper is to critically examine these challenges of implementation in Poland and Serbia. The analysis considers not only the legal frameworks, but also the broader social, cultural, and institutional factors that influence how effectively the Convention is put into practice. To guide this analysis, it employs two theoretical perspectives from social justice theory: John Rawls' concept of justice as fairness and Martha Nussbaum's capabilities approach. Rawls argues that just in-

---

1 Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, CETS No. 210, Istanbul, 11 May 2011.

stitutions must secure equal basic liberties and protect the least advantaged (Rawls 1971, 72–75), while Nussbaum emphasizes that justice requires enabling individuals to exercise central human capabilities, including bodily integrity and control over one's environment (Nussbaum 2011, 33–36). These frameworks allow an assessment of whether state measures truly enable women to live free from violence and to exercise their rights in meaningful ways.

## 2. WHAT IS THE ISTANBUL CONVENTION?

The Istanbul Convention, formally the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, was adopted in 2011 and entered into force in 2014.<sup>2</sup> It is currently the most comprehensive international treaty addressing gender-based violence (Council of Europe 2011, Preamble; Explanatory Report 2011, paras. 1–4). What makes the Convention particularly significant is that it recognizes violence against women not as a private matter or a rare occurrence, but as a widespread and systemic violation of human rights requiring coordinated and proactive state intervention (Council of Europe 2011, Art. 3; Explanatory Report 2011, paras. 37–43).

One of the core strengths of the Convention is that it does not treat violence solely as a criminal issue. Instead, it is built around four interconnected pillars that together create a holistic approach (Council of Europe 2011, Art. 1).

The first pillar is prevention. This involves addressing cultural and social norms that enable violence to persist. The Convention calls for public education campaigns, gender equality training in schools, and awareness programs aimed at challenging harmful stereotypes (Council of Europe 2011, Arts. 12–14). The underlying premise is that reducing violence requires transforming social attitudes that normalize aggression, control, and inequality (Explanatory Report 2011, paras. 86–95).

The second pillar is protection. States are required to ensure that victims have access to immediate and effective support, including shelters, telephone helplines, psychological counseling, legal assistance, and medical care (Council of Europe 2011, Arts. 18–24). Protection is not limited to post-incident intervention; it also entails creating safe and accessible pathways for women to seek help without fear of retaliation or secondary victimization (Explanatory Report 2011, paras. 118–130).

The third pillar is prosecution, which concerns the establishment of effective legal frameworks to hold perpetrators accountable. The Convention requires states to criminalize various forms of violence, including physical, psychological, and sex-

---

2 Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, CETS No. 210, Istanbul, 11 May 2011.

ual violence, stalking, forced marriage, female genital mutilation, and forced sterilization (Council of Europe 2011, Arts. 33–39). It further emphasizes the need for specialized training of police officers, judges, and prosecutors to ensure sensitive and effective handling of cases (Council of Europe 2011, Art. 15).

Finally, the fourth pillar concerns integrated policies. The Convention requires states to adopt comprehensive and coordinated policies involving cooperation among social services, law enforcement, healthcare providers, educational institutions, and civil society organizations (Council of Europe 2011, Art. 7). The Explanatory Report stresses that only a cross-sector approach can ensure consistent and sustainable protection (Explanatory Report 2011, paras. 60–70).

An important feature of the Istanbul Convention is that it explicitly identifies gender inequality as a root cause of violence against women (Council of Europe 2011, Preamble; Art. 6). It recognizes that violence is not merely the result of individual deviant behavior but is linked to historically unequal power relations and structural discrimination (Explanatory Report 2011, paras. 43–52). For this reason, the Convention promotes gender equality as a fundamental precondition for preventing violence (Council of Europe 2011, Art. 12).

In summary, the Istanbul Convention is not simply a legal instrument aimed at punishing perpetrators. It constitutes a comprehensive framework designed to transform social norms, strengthen institutional responsiveness, and ensure that women can live with dignity, autonomy, and safety (Council of Europe 2011, Art. 1; Explanatory Report 2011, paras. 1–4).

### 3. SOCIAL JUSTICE FRAMEWORKS: RAWLS AND NUSSBAUM

To evaluate the effectiveness of the Istanbul Convention, it is helpful to turn to the concept of social justice. Legal reforms alone do not necessarily lead to real equality or meaningful protection. Two influential philosophical frameworks help explain why: John Rawls' concept of justice as fairness and Martha Nussbaum's capabilities approach.

Rawls argues that a just society is one in which basic rights and liberties are not merely formally guaranteed but genuinely accessible to all (Rawls 1971, 3–6). According to Rawls, institutions must be structured so as to secure equal basic liberties and arrange social inequalities in a way that benefits the least advantaged members of society (Rawls 1971, 72–75, 83). When this framework is applied to violence against women, it becomes clear that the mere existence of laws prohibiting violence is insufficient. If women cannot safely report abuse, if shelters are underfunded, or if the justice system fails to respond effectively, then the formal right to protection

does not translate into real security. From a Rawlsian perspective, justice requires active institutional arrangements that remove structural barriers preventing vulnerable individuals from exercising their rights (Rawls 1971, 266–267). Protection, therefore, must be substantive rather than symbolic.

Nussbaum's capabilities approach shifts the focus from institutional design to the lived realities of individuals. She argues that justice requires enabling people to develop and exercise certain central capabilities necessary for a dignified human life (Nussbaum 2011, 18–19). Among these capabilities are bodily integrity, emotional health, practical reason, affiliation, and control over one's environment (Nussbaum 2011, 33–36). Violence against women directly undermines these capabilities by restricting freedom of movement, damaging psychological well-being, and impairing the ability to make independent choices. Furthermore, when women are economically dependent on abusive partners or lack access to support services, their capability to escape violence is severely constrained (Nussbaum 2011, 39–42).

Nussbaum's framework highlights a crucial point: even where rights are formally recognized, justice is not achieved if individuals lack the real opportunity to exercise them (Nussbaum 2011, 25–27). The mere presence of protective legislation does not automatically translate into the capability to live free from violence. Genuine protection requires social, economic, and institutional conditions that enable autonomy.

When Rawls' theory of justice as fairness and Nussbaum's capabilities approach are read together, it becomes clear that combating violence against women is not solely a matter of punishing perpetrators. It is fundamentally a question of whether the state creates conditions that allow women to live in safety and exercise self-determination. Accordingly, the implementation of the Istanbul Convention must be assessed not only in formal legal terms but also in light of whether it expands women's real opportunities to seek help, rebuild their lives, and live without fear.

#### 4. CASE STUDY: POLAND

Poland ratified the Istanbul Convention in 2015, signaling a formal commitment to strengthening the protection of women from violence (Council of Europe 2015). However, the implementation process in Poland has been highly politicized and deeply contested (Krizsán, Roggeband 2018, 97–102). Rather than being treated as a neutral human rights instrument, the Convention has become the focus of broader cultural and ideological conflict, significantly influencing both public perception and practical enforcement (Graff, Korolczuk 2022, 45–51).

A central issue in Poland has been the narrative that the Convention promotes so-called “gender ideology.” Political actors and influential religious institutions have argued that the Convention challenges traditional family structures by questioning culturally prescribed gender roles (Graff, Korolczuk 2022, 53–60). As a result, debates about violence against women have in some instances shifted away from victims’ protection toward symbolic disputes over national identity and morality (Krizsán, Roggeband 2018, 100–104). This politicization has slowed the development of coordinated policies and has contributed to public distrust toward organizations working in the field of gender-based violence (Amnesty International 2022, 12–15).

Because of this ideological resistance, implementation in Poland remains uneven. While legislation formally recognizes domestic violence and provides for restraining orders and intervention measures, support services remain underfunded and insufficient in practice (GREVIO 2021, 18–25). Shelters are unevenly distributed, and many lack stable financing, which undermines long-term assistance (GREVIO 2021, 30–34). Access to psychological support and free legal aid is limited, particularly in rural areas (Human Rights Watch 2020, 22–27).

Concerns also arise regarding the response of law enforcement and the judiciary. Although training programs exist, they are not consistently implemented, and some officials continue to treat domestic violence as a “private family matter” (GREVIO 2021, 41–45). Victims have reported instances of secondary victimization, including discouragement from filing complaints or pressure to reconcile with perpetrators (Human Rights Watch 2020, 30–33). These practices demonstrate how institutional attitudes can undermine legal protections.

Economic dependency further complicates the situation. Many women experiencing violence lack financial independence, especially when they have children or limited employment opportunities (Amnesty International 2022, 18–21). Without adequate housing assistance, childcare support, and long-term social programs, leaving an abusive relationship may lead to poverty or social exclusion. Legal reform alone cannot remove these structural barriers.

When assessed through the lens of social justice theory, the gap between formal and substantive equality becomes evident. On paper, the Polish legal framework guarantees protection. However, where institutional shortcomings and cultural stigma prevent effective access to services, protection remains largely symbolic. From a Rawlsian perspective, institutions fail to sufficiently protect the least advantaged (Rawls 1971, 83). From a capabilities perspective, women’s bodily integrity and autonomy are not fully secured (Nussbaum 2011, 33–36).

In summary, Poland’s experience illustrates that ratification is only an initial step. Without sustained funding, institutional training, and cultural transformation,

the Istanbul Convention cannot fully achieve its objectives. Political and cultural resistance has weakened implementation, leaving many women without effective protection.

## 5. CASE STUDY: SERBIA

Serbia ratified the Istanbul Convention in 2014, committing itself to harmonizing domestic legislation with international standards on violence against women (Council of Europe 2014). Following ratification, Serbia introduced several legal and policy reforms. Notably, it adopted the Law on the Prevention of Domestic Violence in 2016, which established procedures for urgent protective measures, including temporary restraining orders and the removal of perpetrators from the household (GREVIO 2020, 17–20). In addition, Serbia created local coordination and cooperation groups bringing together police, prosecutors, social welfare centers, and healthcare professionals, reflecting the Convention's emphasis on integrated policies (GREVIO 2020, 22–24). On paper, these reforms represent significant progress.

However, the principal challenge in Serbia concerns implementation. Despite a relatively developed legislative framework, many mechanisms suffer from insufficient funding, inconsistent professional training, and uneven application across different regions (GREVIO 2020, 10–12). Victim support services, including shelters and counseling centers, are available in certain municipalities but absent or severely limited in others, particularly in rural areas (OSCE 2019, 28–34). Many service providers operate with unstable financial support and limited staff capacity (GREVIO 2020, 30–33).

Patriarchal norms and entrenched social expectations further complicate effective enforcement. In some communities, domestic violence continues to be perceived as a “private family matter,” discouraging reporting and public intervention (OSCE 2019, 15–18). Victims may fear social stigma, blame, or economic abandonment. Even when violence is reported, institutional responses are sometimes delayed or inconsistent. For example, emergency barring orders may be issued but are not always systematically monitored or effectively enforced (GREVIO 2020, 45–48).

Economic dependency represents an additional structural barrier. Many women lack stable employment and financial independence, particularly when responsible for childcare (OSCE 2019, 36–40). Without adequate access to social housing, long-term financial assistance, and employment opportunities, leaving an abusive relationship may lead to poverty or homelessness. In such circumstances, the formal right to protection exists, but the material conditions necessary to exercise that right remain inadequate.

When analyzed through the lens of social justice theory, these shortcomings reveal deeper institutional challenges. From the perspective of John Rawls, justice requires institutions to secure effective access to basic liberties and to protect the least advantaged members of society (Rawls 1971, 72–75, 83). Where protection is regionally uneven or inconsistently enforced, the institutional structure fails to meet this standard. From the perspective of Martha Nussbaum, violence directly undermines core capabilities such as bodily integrity, emotional well-being, and control over one's environment (Nussbaum 2011, 33–36). If women cannot rely on stable support systems or economic security, their substantive freedom to live without violence remains constrained.

In sum, Serbia illustrates that legislative alignment with the Istanbul Convention does not automatically guarantee effective protection. While notable progress has been achieved at the normative level, persistent gaps in funding, institutional coordination, professional training, and cultural transformation continue to limit substantive equality. Without addressing these structural conditions, the objectives of the Convention cannot be fully realized.

## 6. KEY ISSUE: FORMAL VS SUBSTANTIVE EQUALITY

A central theme emerging from both case studies is the distinction between formal equality and substantive equality. Formal equality refers to the principle that the law treats everyone the same, without explicit discrimination (Fredman 2011, 7–9). On paper, both Poland and Serbia guarantee equal rights, prohibit domestic violence, and provide legal mechanisms intended to protect victims. However, formal equality does not necessarily produce real, lived equality.

Substantive equality, by contrast, focuses on whether individuals actually possess the practical ability to exercise their rights (Fredman 2011, 14–18). When women face economic dependency, cultural stigma, or institutional indifference, legal rights may exist in theory but remain inaccessible in practice. A woman may formally have the legal right to leave an abusive partner, yet without access to shelters, affordable housing, childcare, or stable income, that option is not realistically available. Similarly, if police and courts treat domestic violence as a private matter rather than a serious criminal offense, victims may be discouraged or blamed when seeking help. In such situations, the law's promise of protection becomes largely symbolic rather than effective.

This gap between formal and substantive equality is precisely what both John Rawls and Martha Nussbaum help to illuminate. Rawls argues that justice requires not only equal formal liberties but institutional arrangements that ensure fair equal-

ity of opportunity and protect the least advantaged members of society (Rawls 1971, 72–75, 83). If structural barriers prevent women from accessing support services or effective remedies, then justice has not been realized in a substantive sense.

Nussbaum's capabilities approach further emphasizes that justice must be evaluated in terms of what individuals are actually able to be and do (Nussbaum 2011, 18–19). Violence and the absence of effective support undermine core human capabilities, including bodily integrity, emotional well-being, and control over one's environment (Nussbaum 2011, 33–36). Without the real opportunity to escape violence, rebuild stability, and exercise independent choice, the conditions necessary for a dignified human life are not met.

Therefore, implementing the Istanbul Convention cannot be reduced to legislative reform alone. It requires transforming the material and cultural conditions that shape women's everyday lives. Adequate funding for support services, consistent and sensitive institutional responses, and the rejection of social norms that tolerate violence are necessary to bridge the gap between formal and substantive equality. Only under such conditions can legal equality translate into genuine safety and freedom.

## 7. CONCLUSION

To conclude, violence against women is not merely an individual tragedy but a systemic problem rooted in unequal power relations, discriminatory cultural norms, and institutional shortcomings (Council of Europe 2011, Preamble; Explanatory Report 2011, paras. 43–52). The Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence offers one of the most comprehensive international frameworks for addressing this issue, as it connects criminalization with prevention, victim protection, coordinated policies, and broader structural change (Council of Europe 2011, Art. 1, Arts. 7–14).

However, as the examples of Poland and Serbia demonstrate, the existence of a legal framework does not automatically guarantee effective implementation. In Poland, ideological resistance and political polarization have limited the development of stable and coordinated support systems and have weakened institutional trust (GREVIO 2021, 12–18). In Serbia, although legislative reforms align closely with Convention standards, gaps in funding, regional disparities in service provision, and weaknesses in enforcement continue to hinder effective protection (GREVIO 2020, 30–33, 45–48).

In both cases, a clear gap emerges between formal equality, which exists at the level of legal norms, and substantive equality, which depends on practical access,

institutional responsiveness, and lived social conditions (Fredman 2011, 14–18). From the perspective of John Rawls, justice requires institutional arrangements that effectively protect the most vulnerable and secure real access to basic liberties (Rawls 1971, 72–75, 83). From the perspective of Martha Nussbaum, justice demands that individuals possess the genuine capability to live with dignity, bodily integrity, and autonomy (Nussbaum 2011, 33–36). When women cannot safely report violence, access shelters, or achieve economic independence, these principles remain unrealized.

Therefore, implementing the Istanbul Convention is not solely a legal obligation arising from international commitments; it is also a normative demand grounded in principles of social justice. Effective implementation requires sustained political will, adequate financial resources, institutional training, cultural transformation, and the empowerment of women as rights-bearing individuals (Council of Europe 2011, Art. 7; Explanatory Report 2011, paras. 60–70). Only by addressing structural barriers alongside societal attitudes can states move toward substantive equality and ensure that all women are able to live free from violence.

## REFERENCES

1. Amnesty International. 2022. *Poland: Women's Rights under Threat*. London: Amnesty International.
2. Council of Europe. 2011. *Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence*. CETS No. 210. Strasbourg: Council of Europe.
3. Council of Europe. 2011. *Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence*. Strasbourg: Council of Europe. Council of Europe. 2014. *Chart of Signatures and Ratifications of the Istanbul Convention*. Strasbourg: Council of Europe.
4. Council of Europe. 2015. *Chart of Signatures and Ratifications of Treaty 210: Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence*. Strasbourg: Council Of Europe.
5. Fredman, Sandra. 2011. *Discrimination Law*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.
6. Graff, Agnieszka, Elżbieta Korolczuk. 2022. *Anti-Gender Politics in the Populist Moment*. London: Routledge.
7. GREVIO. 2020. *Baseline Evaluation Report on Legislative and Other Measures Giving Effect to the Provisions of the Istanbul Convention (Serbia)*. Strasbourg: Council of Europe.
8. GREVIO. 2021. *Baseline Evaluation Report on Legislative and Other Measures Giving Effect to the Provisions of the Istanbul Convention (Poland)*. Strasbourg: Council of Europe.

9. Human Rights Watch. 2020. *"I Felt Like the State Was Failing Me": Domestic Violence in Poland*. New York: Human Rights Watch.
10. Krizsán, Andrea, Conny Roggeband. 2018. "The Politicization of Gender Equality in Central and Eastern Europe." *Gender and Politics* 14: 90–112.
11. MacKinnon, Catharine A. 1989. *Toward a Feminist Theory of the State*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
12. Nussbaum, Martha C. 2011. *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
13. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). 2019. *Well-being and Safety of Women: Serbia Results Report*. Vienna.
14. Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
15. United Nations. 2006. *In-Depth Study on All Forms of Violence against Women*. New York: United Nations.
16. World Health Organization. 2021. *Violence against Women Prevalence Estimates, 2018*. Geneva: World Health Organization.

## Exploring the Concept of Social Justice within Blockchain Technology

Tamara Tasić

Faculty of Law, University Union, Belgrade

UDK 321.7: 004.4:33



0009-0006-0563-4522

### Cite this article:

Tasić, Tamara. 1/2026. Istraživanje koncepta socijalne pravde u okviru blokčejn tehnologije. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 92–114  
DOI: 10.51204/IVRS\_26107A

### Key words:

- Blockchain Technology
- Social Equality
- Social Justice
- Social Good
- Social Revolution

### Author for correspondence:

Tamara Tasić,  
[tamaratasiclawyer@gmail.com](mailto:tamaratasiclawyer@gmail.com)

*Blockchain is a relatively new technology for managing and storing data that consists of a chain of interconnected blocks. Each block contains a certain number of transactions or pieces of information that are immutable and transparent to all network participants. Blockchain has brought many positive advancements to the market, including enhanced data ownership security, transparency, and trust through its advanced structure. In addition to its primary function of enabling fast, secure transactions between legal entities, blockchain has recently emerged as a potential tool for advancing social justice. This paper aims to analyse the impact of blockchain technology on social relations and to identify its connection with the concepts of social distribution and equality. This study aims to determine whether this innovative technology can spark a new social revolution, identify the motivations behind its adoption, and assess whether its implementation aligns with the principles of social justice.*

## Istraživanje koncepta socijalne pravde u okviru blokčejn tehnologije

Tamara Tasić

Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu

UDK 321.7: 004.4:33



0009-0006-0563-4522

### Referenca:

Tasić, Tamara. 1/2026. Istraživanje koncepta socijalne pravde u okviru blokčejn tehnologije. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 92–114

DOI: 10.51204/IVRS\_26107A

### Ključne reči:

- Blokčejn tehnologija
- Društvena jednakost
- Društvena pravda
- Društveno dobro
- Društvena revolucija

### Autor za korespodenciju:

Tamara Tasić,  
[tamaratasiclawyer@gmail.com](mailto:tamaratasiclawyer@gmail.com)

*Blokčejn je relativno nova tehnologija za vođenje i čuvanje podataka koja se sastoji iz lanca blokova koji su međusobno povezani. Svaki blok sadrži određen broj transakcija ili informacija, koje su nepromenljive i transparentne svim umreženim učesnicima. Blokčejn je doneo mnogo toga dobrog na tržištu uključujući sigurnije vlasništvo nad podacima, transparentnost i poverenje kroz svoju naprednu strukturu. Pored svoje primarne funkcije, da doprinosi brzim i sigurnim transakcijama između pravnih subjekata, blokčejn se u novije vreme pojavljuje kao instrument postizanja društvene pravde. Cilj ovog rada je analiza uticaja blokčejn tehnologije na odnose u društvu kao i identifikovanje odnosa blokčejna sa pojmom društvene raspodele i jednakosti. U ovom radu smo pokušali da odgovorimo na pitanje da li ova inovativna tehnologija može da pokrene novu društvenu revoluciju, koji su motivi upotrebe blokčejna, te da li iza njegove primene postoje vrednosti socijalne pravde i kako se to može unaprediti.*

## 1. POJAM I ZNAČAJ BLOKČEJN TEHNOLOGIJE

Blokčejn tehnologija (*blockchain technology*) relativno je novijeg datuma i njena pojava datira od 2008. godine, kada je do sada anonimni stvaralac po nadimku Satoši (Satoshi) izmislio pojam Bitkoina (*Bitcoin*). U početku je to bila samo još jedna kreacija finansijskog tržišta u pokušaju da se uvede sistem koji bi omogućio efikasnije transakcije, ali se kasnije počela pokazivati delotvornom u raznim oblastima društvenog života poput finansija, uprave, intelektualne svojine, ugovornih odnosa i slično.

Blokčejn se može definisati kao sistem za skladištenje podataka bez potrebe za poverenjem i potpuno decentralizovan model, raspodeljen među svim učesnicima koji se nazivaju čvorovi (*nodes*). Blokčejn je dizajniran tako da čuva nepromenljive informacije od trenutka kada se podaci upišu u lanac, i stoga predstavlja decentralizovanu, distribuiranu i nepromenljivu bazu podataka, u kojoj su podaci logički strukturisani kao niz manjih blokova (Knirsch, Unterweger, Engel 2019, 2).

Posmatrajući dalje blokčejn tehnologiju možemo se osvrnuti na još nekoliko zanimljivih činjenica. Prvo, svi blokovi su međusobno povezani heš (*hash*) funkcijom, a prvi blok se naziva *genesis* i on nema svog prethodnika. Blokčejn je poznat po nekoliko karakteristika koje ga čine jedinstvenom strukturom na tržištu – decentralizovanost, nepromenljivost, skalabilnost i transparentnost. Decentralizovna priroda blokčejna podrazumeva da se ceo sistem ne oslanja samo na jednu instituciju (centralnu banku), već je poverenje podeljeno između svih učesnika. Nepromenljivost podrazumeva da se podaci kada se jednom upišu i potvrde trajno čuvaju u sistemu, te promene nisu moguće. Skalabilnost blokčejna podrazumeva sposobnost tehnologije da brzo i efikasno obradi podatke uprkos broju učesnika i transakcija. Naposljetku, transparentnost podrazumeva da su svi podaci javno dostupni, te svi učesnici u transakciji imaju uvid u zabeležene podatke (Knirsch, Unterweger, Engel 2019, 2–3).

Pojam blokčejn tehnologije je kompleksan i njegova struktura je doista intrigantna. U ovom radu, mi se nećemo baviti tim pojedinostima, već ćemo pokušati da sagledamo blokčejn tehnologiju iz potpuno drugog ugla. Primetno je da uticaj blokčejna na finansijsku sferu privlači značajnu pažnju, međutim relativno je manje istraživanja posvećeno njegovoj primeni u društvenoj oblasti (Semenzin 2023, 1). Postavlja se pitanje koje su društvene vrednosti koje pokreću primenu blokčejna i kako se definiše pojam društvenog dobra u okviru ove tehnologije. Ovo kompleksno, a donekle suštinsko pitanje ima veliki značaj za čitavo društvo kao i za budući razvoj samog sistema.

Predmet ovog rada je društvena uloga blokčejna i njegov uticaj na vrednosti društvene pravde, u vidu postizanja veće društvene jednakosti i pravedne raspodele.

Ideja ovog rada je da se bavi, ne samo društvenim vrednostima blokčejna, nego pitanjem da li ova inovativna tehnologija može da pokrene novu društvenu revoluciju. Neka od pitanja koja su značajna za ovo istraživanje tiču se pobuda upotrebe blokčejna u društvu, nivo njegove primene u skladu sa vrednostima socijalne pravde, i kako se to može poboljšati u praksi.

## 2. ODNOS BLOKČEJN TEHNOLOGIJE I VREDNOSTI SOCIJALNE PRAVDE

Definisanje pojma socijalne pravde bio je izazov i za najveće sociologe 19. i 20. veka poput Kelzena (Kelsen), Radbruha (Radbruch), i Erliha (Erllich). Tako ovaj poslednji ističe da je pravda moć koju društvo vrši nad umovima ljudi, te društvena sila koja ima za cilj da utiče na nesebične osobe koje su odgovorne za stvaranje i primenu prava. Da li je ona dovoljno moćna da to učini uvek je upitno. Kao rezultat toga, pravo se može ili ne mora poklapati sa pravdom. Drugim rečima, postoji moguća i možda poželjna, ali ne i nužna ili neizbežna, veza između prava i pravde. Iz ovoga sledi da je Erlih prilično neutralan u pogledu definisanja pojma pravde (Van Klink 2006, 261). S druge strane, Kelzen ističe da njegovu čistu teoriju prava treba razlikovati od filozofije pravde. Dok je čista teorija prava nauka, pravda je iracionalni ideal i vrednosna presuda, određena emotivnim faktorima i stoga subjektivnog karaktera (Cohen 1981, 148). Tu je i Radbruch koji ističe da pravda znači ispravnost, naročito u vezi sa zakonom (Radbruch 1932, 76). Iz ovoga se vidi da se prilično lutalo u definisanju pravde te se ona povezivala sa moći, vrednosnim elementom, i sa zakonskom ispravnošću.

Sada kada smo definisali šta se podrazumeva pod pojmom pravde a u kontekstu velikih umova pravne nauke i sociologije, potrebno je da stavimo socijalnu pravdu u kontekst tehnologije, i da damo odgovor na pitanje da li je moguće ostvariti vrednosti društvene pravde u takvom sklopu. Blokčejn tehnologija se ne uklapa ni u jednu navedenu definiciju pravde, štaviše ovaj pojam je prilično inkompatibilan sa pojmom pravde. Blokčejn je u svojoj suštini tehnologija, te on nije nikakva moć niti društvena sila, već tvorevina ljudskog uma koja ima za cilj više praktične nego socijalne motive. Stvaraoci ove tehnologije imali su u vidu pre svega ideju da unaprede finansijsko tržište i da ga učine efikasnijim, te oni verovatno nisu razmišljali kako ceo sistem može doprineti društvu u pogledu ostvarivanja većeg nivoa pravde i društvene jednakosti. Može se čak reći da je stvaralac blokčejna propustio da upodobi ceo sistem društvenim vrednostima. Dalje, blokčejn nije ništa iracionalno ili subjektivno, on je realna tvorevina koja donosi mnogo benefita čitavom čovečanstvu, posebno u oblasti finansijskog tržišta. Naposljetku, blokčejn je prvobitno bio

potpuno neregulisan, međutim do današnjeg dana većina država evropskog kontinenta<sup>1</sup> su usvojile zakone koje se tiču digitalne imovine pa se može reći da je ova tehnologija zakonski uređena, i stoga ispravna.

Kao što smo videli, društvena pravda u kontekstu blokčejn tehnologije teoretski ne egzistira, te se njeno uvažavanje kao pojma vidi samo u tome što je zakonski regulisana. Konkretno društvene vrednosti i način njihovog egzistiranja u okviru blokčejn tehnologije mi ne možemo olako uočiti i precizirati, te je potrebna detaljna analiza ovog fenomena kako bi se utvrdila njihova interkonekcija.

Iako je osnovni motiv kreiranja blokčejn tehnologije duboko prožet političkim i komercijalnim interesima, u teoriji se sve češće nailazi na autore koji se zalažu za ostvarivanje društvenog dobra kroz ovaj sistem. Smatra se da blokčejn može imati kolektivno pozitivni uticaj, te uticati na različite oblasti društvenog života. Evropska Unija (EU) je već prepoznala sposobnost ove tehnologije da obilkuje društvene odnose, te je Komisija još u decembru 2017. godine, pokrenula program Evropske nagrade za inovacije<sup>2</sup> (2025), tražeći skalabilna, efikasna i visokouticajna decentralizovana rešenja za stvaranje socijalnih inovacija zasnovanih na distribuiranom javnom registru podataka (DLT)<sup>3</sup>. Zagovornici ostvarivanja pravične raspodele putem blokčejna, aktivni su širom sveta. Tako, Svetski ekonomski forum (2016) prenosi izjavu peruanskog ekonomiste i predsednika Instituta za slobodu i demokratiju, Hernanda de Sota (Hernando de Soto) koji smatra da se ova tehnologija može koristiti kao bi se zabeležilo vlasništvo na parceli zemlje, i prava koja se na nju odnose, tako da se nosiocu prava ona ne mogu osporiti.<sup>4</sup> Tu se već vidi spremnost da se kroz ovu tehnologiju ostvari veći nivo društvene jednakosti i pravedne raspodele, a kroz jednake uslove za sve.

Blokčejn tehnologija ima i implikacije na ekonomiju, jer po prvi put umesto da verujemo vladama i velikim kompanijama, možemo imati poverenje u mrežu podataka.<sup>5</sup> Doprinos za društvo je ogroman te ova platforma otvara nove mogućnosti

1 Na nivou Evropske Unije, digitalna imovina je regulisana MiCA aktom, dok su mnoge države nečlanice preduzele korake ka usvajanju zakona, uključujući i Republiku Srbiju. Kada je pitanju svetski nivo, procenat zemalja koje su regulisale oblast digitalne imovine je značajno manji, pogotovu na području Afrike i Azije. Kada su u pitanju SAD, ne postoji poseban zakon o digitalnoj imovini, već se regulacija sprovodi kroz niz drugih finansijskih i poreskih propisa.

2 Originalan naziv inicijative je *Horizon Prize for Blockchains for Social Good*.

3 Pun naziv je *Distributed Ledger Technology*.

4 On smatra da bi univerzalna svojinska prava mogla da postave temelje za novi okvir globalne pravde, ekonomskog rasta, prosperiteta i mira. U ovom novom sistemu, prava se ne štite oružjem, policijom ili naoružanim stražarima, već tehnologijom, te se ta tehnologija smatra novim načinom konstituisanja socijalne pravde u društvu.

5 Ovde je bitno istaći da kod blokčejn tehnologije nema ličnog poverenja kao u tradicionalnim ugovornim odnosima, već da je sistem poverenja zasnovan na distribuisanom konsenzusu kojim se svaki blok verifikuje od strane ostalih učesnika u lancu transakcija. Time možemo zaključiti

za organizaciju društva (Tapscott, Tapscott 2016, 45) a samim tim povećava verovatnoću za ostvarivanje socijalne pravde. Smatramo da blokčejn ima veliki značaj u današnjem svetu, i da je je njegov doprinos očigledan u različitim sferama društvenog života uključujući ekonomiju ali i tehnološke inovacije. Potencijal blokčejna je evidentan, te njega ne smemo posmatrati jednostrano, jer je to tehnologija stvorena da prevaziđe barijere i otkloni ograničenja u pogledu toga šta je moguće, šta ispravno a šta dostupno. Zbog toga verujemo da blokčejn ne samo menja svet i društvo, već vodi ka društvenoj revoluciji koja diktira i nove vrednosti i vrednosne stavove i oblikuje ih u nešto što postaje dostupno svima i pod jednakim uslovima.

U literaturi se takođe ističe da upotreba bilo koje tehnologije takođe mora da se sagleda u odnosu na uključenost i raznolikost, kada je reč o polu, starosti, etničkoj pripadnosti, geografskom poreklu, obrazovanju i drugim nejednakostima u društvenom i kulturnom svetu. Tvrdnje o egalitarnom i meritokratskom izjednačavanju uslova retko se poklapaju sa stvarnim izjednačavanjem pristupnih mogućnosti (Nascimento, Polvora 2016, 932) za sve učesnike na tržištu.

Takođe možemo primetiti zastupanja ideje o otvaranju tehnologija ka društvu, te o aktivnom učešću zajednica i građana, ne samo u smislu uključivanja njihovog znanja već njihovo angažovanje u osmišljavanju tehnologije u skladu sa novim paradigmama koje podrazumevaju integraciju svih aktera (Nascimento, Polvora 2013, 36).

Ako svedemo definiciju blokčejna na jednostavan pojam, tada možemo reći da je ova tehnologija zapravo niz programskih kodova i podataka. Ili drugim rečima, možemo reći da se blokčejn sastoji iz niza simbola koje računari mogu da čitaju (Reijers, Coeckelbergh 2016, 107). Međutim, kako ističe Lesig (2006, 53), ovaj kod ima značajnu ljudsku, a zapravo i društveno-institucionalnu dimenziju. Kriptografski kod sličan je ljudski stvorenom zakonu, jer može da obezbedi poverljivost i identifikaciju na sličan način kao i zakon. Ovo stanovište je veoma interesantno ali i ispravno, jer kreator koda je čovek, razumno biće koje nastoji da kreira proizvod koji će služiti čovečanstvu. Ovim se približavamo ideji o tome da blokčejn funkcioniše kao zakon, a zakonska ispravnost je osnovna ideja Radbruhove društvene pravde. Čini nam se da je ova definicija i najbliža pravdi u današnjem smislu te reči, kao i vrednostima kojima se pravdom žele postići. Radbruhovo shvatanje pravde prožeto je legitimnošću i idejom da pravda ne može biti suprotna slovu zakona, otuda smatramo da takva definicija odgovara vrednosnim očekivanjima i stremljenju ka socijalnoj pravdi u jednom organizovanom društvu.

Na ovo se nadovezuje i Džon Serl (2010, 13) čija ontološka teorija društvene stvarnosti objašnjava sličnost između zakona i programskog koda, ukazujući

---

da postojanje odnosa poverenja nije preduslov za ulazak u blokčejn transakciju (videti Dabetić, Mirković 2022, 65).

na njegovo lingvističko poreklo. On tvrdi da svi ljudski stvoreni fenomeni imaju lingvističku osnovu. Poreklo određenih veštačkih fenomena, koje naziva institucionalnim činjenicama, može se pratiti do lingvističkih entiteta koje naziva deklarcijama statusne funkcije (*status function declarations*). Ovim stanovištem se može i objasniti proces stvaranja blokova u lancu, te način na koji oni dobijaju kredibilnost u čitavom blokčejn sistemu. Ako jedan učesnik u lancu transakcija potvrdi tačnost prethodnih transakcija, on se time slaže da ta transakcija bude upisana u blok (to je, prema Serlu, statusna deklaracija). Samom činjenicom što se subjekti u tom sistemu slože lingvističkim izrazom, doduše u digitalnom okruženju, znači da reč kreira novu stvarnost (Searle 2006, 69) i pruža učesniku novi skup prava i obaveza.<sup>6</sup>

Da blokčejn može doprineti većem nivou socijalne pravde i društvenom dobru veruju i drugi teoretičari. Veruje se da blokčejn može značajno promeniti način na koji se društveno dobro može unaprediti, te da se ovom tehnologijom mogu rešavati globalni izazovi poput održivosti, finansijske isključenosti i humanitarni problemi (Kewell, Adams, Parry 2017, 429).

Nesporno je da blokčejn može doprineti društvenom dobru, ali pitanje je da li se to uistinu i dešava u trenutnim tržišnim okvirima, te da li kreatori inovativnih rešenja umeju da prepoznaju društveni značaj i kontekst stvaranja određenih rešenja. U nastavku rada pokušavamo da odgovorimo na pitanje da li se blokčejn tehnologija kreće u pravom smeru, u smislu postizanja većeg nivoa socijalne pravde i društvene raspodele, te kako možemo doprineti njenom „društvenom“ razvoju.

### 3. DA LI BLOKČEJN DOPRINOSI SOCIJALNOJ PRAVDI I SOCIJALNOM DOBRU

Budući da smo već definisali pojam socijalne pravde, sada možemo da se osvrnemo na pojam društvenog dobra. Naime, društveno dobro u širem smislu označava usluge ili proizvode koji unapređuju ljudsko blagostanje u velikom obimu. To može uključivati pristup zdravstvenim uslugama i obrazovnim programima, kao i jednakost i građanska prava. Tu je i levičarska teorija koja pojam „društveno dobro“ definiše kao praksu ili akciju koja koristi kolektivu. Društveno u ovom smislu označava odgovornost prema kolektivu i vrednosti solidarnosti i saradnje (Semenzin 2023, 3).

S obzirom na to da društveno dobro odražava kolektivnu težnju, ono takođe koegzistira sa pojmom zajedničkog dobra, koji se odnosi na prevazilaženje privatnih i političkih interesa kako bi se postigli kolektivni ciljevi (Beerbohm, Davis 2017,

<sup>6</sup> Ovde je bitno istaći da je osnovna logika u blokčejn mehanizmu takva da su učesnici transakcija naterani da se ponašaju kako se zahteva pametnim ugovorima jer se drugačija ponašanja neće verifikovati niti će biti prepoznata od algoritma (videti Joksimović, Manić 2023, 112).

1). U tom smislu, pojam zajedničkog dobra ne bi trebalo da favorizuje interese ili vrednosti nekih članova društva u odnosu na druge, i trebalo bi da bude slobodan od spoljnog uticaja, poput ekonomske i političke moći. Zajedničko dobro je usko povezano sa pojmom pravde, posebno u smislu distributivne pravde (Rawls 1971, 217), i široko se raspravlja u literaturi o društvenoj pravdi.

Nansi Frejzer (Fraser 2009, 36) takođe ima zanimljivo stanovište. Ona tvrdi da su nepravda i pravda istorijski povezani pojmovi koji zahtevaju razumevanje šta je nejednako, ko je nejednak i kako je nejednakost ugrađena u različite institucije. Frejzer tvrdi da valjana teorija pravde treba da prepozna međusobnu povezanost „šta“, „ko“ i „kako“ pravde, jer sva ova pitanja utiču na sposobnost društvenih aktera da jednako i smisleno učestvuju u društvu.

Društvena pravda se konceptualizuje kroz tri različita pojma: priznavanje, distribucija i reprezentacija (Fraser 2019, 10). Frejzer takođe tvrdi da društvo ne teži ukidanju društvene hijerarhije, a da se zahtevi za jednakost sve više fokusiraju na diverzifikaciju i osnaživanje manjina kako bi se popeli na društvenu lestvicu (Fraser 2019, 14). Ona veruje da je ova perspektiva obmanjujuća jer zanemaruje prirodne društvene, političke i ekonomske nejednakosti s kojima se pojedinci suočavaju. Posledično, tradicionalna definicija „društvenog dobra“ koje obuhvata društvenu pravdu i redistribuciju ne važi u svakom slučaju.

Čini se da je Frejzer primetila ispravno da se pojam društvenog dobra primenjuje pogrešno ili shvata pogrešno, u smislu favorizovanja manjina, iako to nije primarna svrha ovog pojma. Takav pristup očigledno vodi mnogim propustima te sve češće dolazi do zanemarivanja vrednosti socijalne pravde. Na blokčejn sceni dešava se slična situacija gde se tehnologija koristi za rešavanje pitanja društvene nejednakosti. Ovde treba biti uzdržan jer tehnologija nije nužno uvek dobra stvar koja vodi društvenom dobru. To najbolje primećuje Morozov (2013, 1) koji uvodi pojam solucionizma i postavlja ključna pitanja. Šta ako tehnologija nije odgovor na sve što nas muči? Šta ako se oslanjamo na određene podatke, a da ne razumemo njihova ograničenja? Šta ako više podataka (*big data*) ne znači nužno i bolje podatke?

Mosko (2004, 62) takođe primećuje opasnost digitalne revolucije. Prema njegovom mišljenju novi oblici informacionih tehnologija (*IT*) obećavaju da će stvoriti bogatstvo, proširiti pristup informacijama, a samim tim i moći na demokratski način, kao i da će podsticati zajedništvo među svojim korisnicima. Međutim, čovečanstvo je uvidelo negativne strane informacione revolucije kao i digitalni jaz (odnosno, nejednakosti u pristupu *IT*-u) i pretnji privatnosti, od kojih nijedno ne spada u pitanja pravde i morala.

Sada kad smo videli teorijska shvatanja u pogledu doprinosa blokčejna vrednostima socijalne pravde i društvenog dobra, pravi je trenutak da se osvrnemo na praktične slučajeve primene ove tehnologije, te da vidimo da li ona usitinu koristi društvu.

Blokčejn naročito dominira finansijskim tržištem, iz čega proizlazi pitanje kako ova tehnologija može doprineti povećanju nivoa socijalne pravde. Prema izvoru Svetskog ekonomskog foruma (2024), 1.4 milijardi ljudi i dalje ne poseduje bankarski račun. Glavni razlozi za ovakvo stanje stvari su ne samo logističke već i socijalne prirode. Najpre, treba naglasiti da je većini ljudi iz ove grupe otežan pristup finansijskim institucijama, te neretko oni nemaju sredstva za otvaranje i vođenje istog. Tu su i socijalni razlozi poput oslanjanja na druge članove porodice koji poseduje račun. Međutim, takođe je zabeleženo da dve trećine tih odraslih osoba bez bankovnih računa poseduju mobilni telefon. Korišćenje kriptovaluta (*cryptocurrency*) i blokčejn tehnologije putem takvih uređaja može pomoći u prevazilaženju pomenu-tih logističkih, finansijskih i socijalnih prepreka.

Blokčejn tehnologija upravo se bavi uklanjanjem posrednika i centralne banke koji su ranije bili potrebni, i stoga ima karakteristike koje bi mogle privući pojedince koji nemaju poverenja u finansijske institucije da se više otvore prema korišćenju kriptovaluta (Ellul, Pace 2019, 2). Ovo je ispravno gledište u pogledu dostupnosti, ali kasnije ćemo videti da i ovo rešenje nije idealno u svakom pojedinačnom slučaju.

Blokčejn takođe može da poboljša lanac snabdevanja, te da dovede do veće pravne sigurnosti. Kada kupujemo proizvode, obično verujemo da su u lancu snabdevanja korišćeni fer i etički procesi, među različitim učesnicima tog lanca.<sup>7</sup> Tokom poslednjih decenija, vlade, tela za standardizaciju, nevladine organizacije i druge institucije radile su na uvođenju procedura i standarda koji bi obezbedili veću transparentnost i poverenje u pogledu pravednosti procesa. Međutim, takvi procesi često uključuju povremene kontrole što i dalje ostavlja prostor za zloupotrebe jer se proverava samo uzorak te dobavljači mogu pomešati licencirane i nelicencirane proizvode. Rešenje zasnovano na blokčejnu moglo bi omogućiti da svaki učesnik u lancu snabdevanja unese i/ili verifikuje posao koji je obavio i materijale koje je koristio. Time bi se obezbedio nepromenljiv trag svakog procesa i materijala korišćenog u proizvodnji (Ellul, Pace 2019, 4).

Tu je i sistem državne uprave koji se značajno može unaprediti putem blokčejna. Na osnovu izveštaja svetskih organizacija, može se приметiti da je korupcija

7 U sprovedenoj studiji u gradu Kolvezi (Kolwezi), pokazano je da ljudi koji žive u naselju koje je pretvoreno u zanatski rudnik kobalta, imaju znatno više nivoa kobalta u urinu i krvi u poređenju sa ljudima koji žive u obližnjem kontrolnom području. Razlike su bile najizraženije kod dece, kod koje je takođe pronađen dokaz o oštećenju DNK izazvanom oksidativnim stresom usled izloženosti (tj. oštećenje DNK povezano sa prisustvom kobalta). Poznato je da je kobalt neopodan za brojne savremene primene, te da se više od 50% svetske proizvodnje kobalta koristi za punjive baterije koje se nalaze u pametnim telefonima, laptop računarima i električnim vozilima (videti Nkulu *et al.* 2018, 2).

široko pristupa u sektorima povezanim sa državom poput javnih nabavki i glasanja. Izveštaj Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (2014) o stranom podmićivanju pruža dodatne dokaze da su javne nabavke pogodne za korupciju. Ovaj izveštaj prenosi da je više od polovine slučajeva stranog podmićivanja nastalo s ciljem dobijanja ugovora o javnoj nabavci a u oblasti ekstraktivne industrije (rudarstvo i vađenje sirovina), građevinarstvo, transport i skladištenje, te informacione i komunikacione tehnologije.

Računarski sistemi mogli bi da pomognu u takvim situacijama tako što bi omogućili efikasnije procese i uveli mehanizme za smanjenje mogućnosti manipulacije. Međutim, dok god tim sistemima upravljaju, poseduju ili održavaju centralizovani entiteti, ostaje prostor za mešanje. Često se sprovode nezavisne revizije sistema kako bi se pružila određena sigurnost, ali zbog njihove centralizovane prirode, potpuna garancija nije moguća – a čak i ako bi sistem bio dokazano nepromenljiv, javnost bi i dalje mogla da sumnja u njega zbog koncentracije moći (Ellul, Pace 2019, 4).

Naposletku možemo se osvrnuti na oblast humanitarne pomoći, koja je najpogodnija za negovanje principa socijalne pravde, i pravičnu distribuciju sredstava. Ovo je još jedna oblast gde može doći do učestalih malverzacija, te se primena digitalne tehnologije nameće kao logično rešenje. U humanitarnoj pomoći blokčejn omogućava kreiranje sigurnog zapisa o transakcijama putem pametnih ugovora<sup>8</sup>, čime se obezbeđuje da pomoć stigne do predviđenih korisnika bez rizika od korupcije ili lošeg upravljanja. Ovo povećava transparentnost te uliva poverenje i donatorima i korisnicima pomoći. Blokčejn može da kreira decentralizovane sisteme identiteta, nudeći sigurne i proverljive identifikacione podatke. Ovo je naročito važno u humanitarnim krizama, gde može da omogući efikasnu distribuciju pomoći osobama bez formalne dokumentacije zbog raseljenja ili katastrofe (Adediran *et al.* 2024, 1204).

Iz navedenih praktičnih primera možemo zaključiti da blokčejn ima širok spektar primene u stvarnom životu, te da kroz pravilnu i doslednu primenu, on može dovesti do uspostavljanja svojevrsnog nivoa socijalne pravde te voditi društvo u potpuno novom smeru razvoja i pokrenuti društvenu revoluciju zasnovanu na pravičnijoj raspodeli. Pitanje je samo koja su ograničenja primene ove tehnologije, i koje su prepreke još uvek prisutne, a koje onemogućavaju ostvarivanje njenog punog potencijala. Upravo ćemo se tom temom baviti u nastavku izlaganja.

---

8 Bitno je istaći da su blokčejn i pametni ugovori zasebne tehnologije koje su međusobno povezane. Pametni ugovori su zasnovani na blokčejn tehnologiji i oni automatski realizuju obligaciju u skladu sa sporazumom ugovornih strana (videti: Cvetković 2021, 13).

#### 4. NEDOSTACI U PRIMENI BLOKČEJNA KOJI VODE NUŽNOJ NEJEDNAKOSTI

Blokčejn nesumnjivo doprinosi društvu i vodi ga u sigurniji pravac ka postizanju većeg nivoa osećaja kolektiviteta i distribucije. Uprkos ogromnom potencijalu, ova tehnologija još uvek nailazi na prepreke koje devalviraju njen praktični značaj i učinak na tržištu.

Prva prepreka je nedostatak svesti i znanja o blokčejnu. Ovo se može smatrati i najvećim nedostatkom jer učesnici na tržištu ostaju neinformisani o tehnologiji koja im može olakšati poslovanje. Postavlja se pitanje kako društvo može biti svesno potencijalnih benefita neke tehnologije ukoliko ono nije informisano da ta tehnologija uopšte postoji. Štaviše čak da je društvo i svesno postojanja blokčejna, veoma je verovatno da je takva svest na veoma niskom nivou što nije dovoljno da pojedinac uopšte bude zainteresovan da istraži potencijal takve tehnologije, a kamoli da je primenjuje u svakodnevnom životu. Čini se da je upravo ograničena informisanost u društvu i najveća prepreka ka primeni blokčejn tehnologije. Tu je i strah od tehnologije i nedovoljna sigurnost da ona može doneti benefite pojedincu a samim tim delovati u skladu sa postulatima socijalne pravde. Jedna studija je pokazala da se kompanije sve češće suočavaju sa skeptičnosti korisnika u pogledu mogućnosti da blokčejn ostvari društveno korisne ciljeve. Jedan od ispitanika objasnio je da je sarađivao sa korisnicima kojima je morao objasniti o čemu se radi, a potom i razotkriti i lažne mitove u vezi sa samim sistemom (Sansone *et al.* 2023, 2189). Jasno je da se ovakve situacije mogu rešiti samo povećanjem edukacije u oblasti tehnologije i saradnjom sa relevantnim organizacijama i naučnim institucijama. Postojanje svesti o benefitima blokčejna je i preduslov za njegovu primenu koja će voditi ostvarenju društvenog dobra i jednake raspodele.

U blokčejn sistemu, transakcije verifikuju članovi mreže (čvorovi) u procesu poznatom kao rudarenje (*mining*). Ovaj distribuirani proces koji pokreću članovi mreže obavlja funkciju centralizovanog poverljivog posrednika. Učesnici mreže međusobno se takmiče koristeći računarsku snagu u procesu poznatom kao dokaz o radu (*proof-of-work*), kako bi otprilike svakih 10 minuta verifikovali blok transakcija. Validnost transakcija se utvrđuje većinskim konsenzusom članova mreže, a član koji prvi uspešno verifikuje blok nagrađuje se novostvorenom Bitcoin valutom (Adams, Kewell, Parry 2017, 132). Sistem rudarenja je veoma skup i neodrživ što su mnogi autori već sugerisali.<sup>9</sup>

9 Tako je poznato da se trenutno oko milijardu vati energije (1 gigavat u sekundi) troši na globalnom nivou kako bi se proizveo važeći dokaz o radu (*proof-of-work*) za Bitcoin. Cene električne energije se razlikuju širom sveta i zavise od brojnih faktora, ali se procenjuje da ovakva količina potrošene energije košta približno 50.000 dolara po satu (videti Aste 2016, 1).

U ovome je još jedna prepreka za društveno korisnu primenu blokčejna jer nedostaju parametri za merenje društvenog i ekološkog uticaja ove tehnologije. To može voditi ka tome da kompanije koje primenjuju ovo rešenje ne koriste sredstva kojima bi pokazala zainteresovanim stranama društveni uticaj koji proističe iz upotrebe ovih sistema. Ova prepreka takođe proizlazi iz činjenice da zainteresovane strane možda ne razumeju pravu vrednost blokčejna u poređenju sa drugim tehnologijama za društveno dobro. U vezi sa ovim problemom, trenutno je u toku i diskusija o stvarnoj potrošnji energije primenom blokčejna, i da li je potrošena energija u srazmeri sa koristi koje društvo dobija. Bez jasnog pregleda o potrošnji energije ove tehnologije, njena implementacija je veilki izazov (Sansone *et al.* 2023, 2190).

Sledeća dilema tiče se poverenja u čitav sistem, jer se ova tehnologija označava kao tehnologija kojoj ne treba poverenje (*trustless*). Tu nastaje novi problem jer implementacija svake tehnologije zahteva izvestan nivo poverenja korisnika u proizvođača robe i usluga.

Umesto poverenja u konvencionalne institucije, u blokčejn sistemima pojedinci poveravaju autoritet algoritmima koji pružaju informacije i usmeravaju radnje sistema (Lustig 2015, 2). Ovde se postavlja pitanje da li se poverenje može u potpunosti zameniti algoritmom, ili ipak ostaje potreba za nekom predstavničkom organizacijom koja bi podržavala i održavala taj algoritam (Parry, Collomosse 2021, 3). Jasno je da je algoritam nešto nedodirljivo, apstraktno što običnom laiku nije pojmljivo. Nepoznato je kako taj algoritam funkcioniše, ko određuje pravila njegovog delovanja, i da li se tom sistemu može verovati. Otuda i nepoverenje koje može nastati u blokčejn jer nije poznato po kojim kriterijumima sam sistem egzistira, te njegov rezultat može biti istovremeno koristan ali i nepovoljan po pojedinca pa i čitavo društvo. To vodi ka pravnoj nesigurnosti a samim tim i nedovoljnom nivou ostvarenja socijalne pravde u jednom društvu.

Sledeći problem je u privatnosti podataka. Decentralizovana priroda blokčejna može predstavljati način za postizanje veće privatnosti, jer omogućava pojedincima veću kontrolu nad time ko ima pristup njihovim ličnim podacima. Iako se DLT često predstavlja kao tehnologija koja čuva privatnost, ona je i dalje ranjiva na hakerske napade, a pojedinci ostaju anonimni sve dok se ne uspostavi veza između njihovog identiteta i adrese kriptovčanika (Parry, Collomosse 2021, 4).

Opšta uredba EU o zaštiti podataka o ličnosti (GDPR) postavlja osnovne principe zaštite i obrade podataka, tretirajući privatnost kao ljudsko pravo koje mora biti zaštićeno bez obzira na ekonomske posledice. Na osnovu člana 17. GDPR, pojedinac ima pravo da bude zaboravljen. Ako bi se, u okviru DLT-a, otkrio identitet nekog pojedinca koji bi potom zahtevao da bude „zaboravljen“, to bi moglo predstavljati egzistencijalnu pretnju za sam blokčejn. Naime, „zaboravljanje“ bi moglo zahtevati izmenu ili brisanje podataka, čime bi se narušila osnovna načela DLT tehnologije, pa

čak i dovelo do potrebe za brisanjem svih transakcija — ukoliko je to uopšte moguće (Parry, Collomosse 2021, 4). Iz ovog primera vidimo da blokčejn tehnologija nije u saglasnosti sa važećim principima *GDRP*-a, te je njihovo pomirenje moguće samo kroz pronalaženje alternativnih rešenja. Ovde se možemo zapitati kako tehnologija koja nije u skladu sa važećom direktivom može doprineti socijalnoj pravdi i pravičnosti u jednom društvu. Ako pravdu shvatimo u Radbruhovom smislu zakonske ispravnosti, onda se ovde očigledno primećuje nedoslednost. Štaviše ovde se ta pravda više manifestuje u vidu Elihove „moći koje društvo vrši nad umovima drugih.“

Naposletku dolazimo do pitanje tržišta samog blokčejna i Bitkoina kao i ostalih virtualnih valuta. Iz same prirode ovih finansijskih instrumenta proizlazi da je njihova vrednost promenljiva. Tržište je podložno promenama različitog oblika uključujući političke i ekonomske činioce, a sve to utiče na digitalni novac koji gubi vrednost iz časa u čas. Takav sistem nije dizajniran da stvori poverenje među korisnicima, te da uspostavi nivo socijalne pravde koji bi bio očekivan u jednom uređenom društvu. Uostalom kako možemo znati šta je dobro za društvo ukoliko nemamo jasnu granicu šta se smatra „društvenim dobrom“ u digitalnoj ekonomiji (Parry, Collomosse 2021, 4–5).

Blokčejn tehnologija se suočava i sa drugim problemima poput nedovoljne regulisanosti što takođe vodi mogućim zloupotrebama poput pranja novca kriptovalutama i korišćenje iste kako bi se legalizovala imovina stečena krivičnim delom (Jovanić 2020, 406).

Iz svega navedenog jasno je da blokčejn tehnologiji nedostaje mnogo u svom pokušaju da postane promoter društvene pravde i pravičnosti. Prvi koraci ka takvoj društvenoj revoluciji se naziru, ali oni su još uvek na samom početku, te je potrebno mnogo rada, usklađivanja divergentnih stavova i definisanja okvira u kome ova tehnologija koristi društvu onako kako bi to jedno razumno i organizovano društvo očekivalo.

## 5. ULOGA BLOKČEJNA U OSTVARIVANJU SOCIJALNE PRAVDE U DOMAĆEM ZAKONODAVSTVU

U pravu Republike Srbije, blokčejn tehnologija i virtualne valute dobili su pravni okvir usvajanjem Zakona o digitalnoj imovini, koji je stupio na snagu 29. decembra 2020. godine, a počeo da se primenjuje 29. juna 2021. godine. Zakon uvodi pojam digitalne ili virtualne imovine pod kojom podrazumeva digitalni zapis vrednosti koji se može digitalno kupovati, prodavati, razmenjivati ili prenositi i koji se može koristiti kao sredstvo razmene ili u svrhu ulaganja. U čl. 2, st. 1 Zakona ističe se da digitalna imovina ne uključuje digitalne zapise valuta koje su zakonsko sred-

stvo plaćanja i drugu finansijsku imovinu koja je uređena drugim zakonima, osim kada je drugačije uređeno zakonom.<sup>10</sup>

U načelima samog Zakona ne pominje se ništa o ostvarivanju socijalne pravde i jednake distribucije, već je akcenat na efikasnosti, ekonomičnosti, i digitalizaciji samog postupka. Time je u prvi plan stavljen interes privrednog sektora kojem je cilj upotreba digitalnih tehnologija poput blokčejna radi unapređenja efikasnosti u pružanju usluga, smanjenja troškova, i pojednostavljenja postupka. Međutim, ovde nedostaje uzimanje u obzir korisnika i načelo savesnosti i poštenja prilikom pružanja takvih usluga, što Zakon doduše pominje na drugom mestu. U čl. 76 Zakona ističe se da pri pružanju usluga korisnicima digitalne imovine, pružalac usluga je dužan da stavlja interese korisnika ispred sopstvenih interesa i da posluje pravično, pošteno i profesionalno, u skladu sa najboljim interesima korisnika poštujući zakonska načela. Ovim je zakonodavac uveo interes korisnika kao preovlađujući nad interesima pružaoca usluga insistirajući na načelu pravičnosti. Time vidimo da Zakon pokušava da dotakne polje društvene pravde, nastojeći da korisnicima usluga digitalne imovine osigura pravičan tretman.<sup>11</sup>

Međutim, već u narednom članu Zakon<sup>12</sup> kaže da pružalac usluga povezanih s digitalnom imovinom je dužan da, kada drži digitalnu imovinu korisnika, ustanovi adekvatne postupke i mehanizme za zaštitu prava korisnika, ali se postavlja pitanje šta se dešava ako pružalac usluge to ne učini, što je u praksi veoma moguće.

Zakon dalje uvodi mere nadzora nad pružaocima usluga, kako bi osigurao zaštitu korisnika, uključujući preporuke, opomene, mere za otklanjanje nepravilnosti, i novčane kazne. Međutim s obzirom na nivo digitalne svesti korisnika i ograničenu primenu ovog Zakona od strane nadzornog organa, nije jasno da li bi nadzorni organ štitio interese korisnika u svakom pojedinačnom slučaju, ili bi prioritet bio na veće malverzacije koje za posledicu imaju novčanu kaznu ili krivičnu sankciju. Jasno je da je interes zakonodavca na sprečavanju velikih zloupotreba, te interesi korisnika lako mogu ostati zanemareni. Ukoliko je jedina mera opomena ili nalog za otklanjanje nepravilnosti<sup>13</sup>, onda se time teško može ostvariti socijalna pravda u jednom društvu, a naročito korisnika digitalnih usluga.

---

10 Kao što se ističe u uvodnom članu, cilj Zakona o digitalnoj imovini je uređivanje oblasti izdavanja digitalne imovine i sekundarno trgovanje digitalnom imovinom u Republici Srbiji, pružanje usluga povezanih s digitalnom imovinom, založno i fiducijarno pravo na digitalnoj imovini, nadležnost Komisije za hartije od vrednosti i nadzor nad primenom samog zakona.

11 Dalje u čl. 76, st. 2 Zakon ističe da sve informacije, uključujući i marketinške, koje pružalac usluga povezanih s digitalnom imovinom upućuje svojim korisnicima ili potencijalnim korisnicima, moraju biti istinite, jasne i ne smeju obmanjivati te korisnike, a marketinški materijal mora biti označen kao takav.

12 Čl. 77, st. 1.

13 Čl. 134, st. 1 i čl. 135, st. 1, tač. 3.

Kao što smo videli, domaći Zakon o digitalnoj imovini stavlja interese tržišta ispred interesa korisnika, što je razumljivo imajući u vidu potrebu za olakšanim i efikasnijim postupcima posebno u javnoj upravi. Poslednjih nekoliko godina, Vlada Republike Srbije i Kancelarija za informacione tehnologije i eUpravu (ITE) sprovode intenzivne aktivnosti radi unapređenja i digitalizacije javne uprave. Ipak, istraživanje NALED-a (2022), pokazalo je da većina jedinica lokalne samouprave (JLS) zaostaje za ovim procesom zbog nedostatka stručnog kadra, neadekvatne infrastrukture i ograničenih finansijskih sredstava.<sup>14</sup> Na osnovu ovoga jasno se može zaključiti da je Republika Srbija još uvek daleko, ne samo u procesu digitalizacije, već i u primeni Zakona koja bi vodila zaštiti korisnika digitalne imovine. To ukazuje da svest o uspostavljanju socijalne pravde još uvek nije na adekvatnom nivou, te je potrebna saradnja sa obrazovnim i naučnim institucijama kako bi se ova oblast u nekom trenutku dotakla.

Na ovom mestu je značajno ukazati na povezanost između Zakona o digitalnoj imovini, blokčejn tehnologije i javne uprave. Dok je blokčejn osnova koja omogućava egzistenciju digitalne imovine i virtualnih tokena, Zakon o digitalnoj imovini je pravni okvir kojim se reguliše upotreba i pojam digitalne imovine. Iz toga sledi da Zakon ne reguliše blokčejn tehnologiju, već ekonomske i pravne odnose koji se zasnivaju na toj tehnologiji. Javna uprava ima ulogu regulatora i njen zadatak je da donese i sprovede Zakon o digitalnoj imovini, kao i da vrši nadzor nad primenom relevantnih propisa. Organi javne uprave mogu i koristiti ovu naprednu tehnologiju u svom poslovanju kako bi postigli visok nivo efikasnosti posebno u postupcima gde se očekuje veći nivo pravne sigurnosti poput vođenja javnih evidencija, registra podataka, javnih nabavka, i slično.

Ministarstvo uprave i lokalne samouprave je donelo Studiju o izvodljivosti upotrebe blokčejna u radu javne uprave u Republici Srbiji (2019). Reč je o detaljnoj analizi reforme sistema državne uprave u cilju održivog razvoja zemlje kroz primenu tehnoloških dostignuća.<sup>15</sup> Iz same Studije može se videti da se kao snaga blokčejn tehnologije prepoznaju operativna efikasnost, niži troškovi, i sigurna enkripcija, dok se kao jedna od mogućnosti vidi sticanje političkog poverenja. Dobrobit korisnika i vrednosti socijalne pravde su i ovom dokumentu netaknuti, te nije dato nikakvo obrazloženje da li bi ova tehnologija koristila i samom društvu. Štaviše

14 S tim u vezi, ITE i NALED su pokrenuli projekat „eUprava za sve“, uz podršku UNDP-a a u cilju pružanja stručne i tehničke podrške lokalnim samoupravama u procesu digitalne transformacije, kroz terenske posete i jačanje digitalne infrastrukture.

15 U Studiji se dalje ističe da blokčejn tehnologija sadrži tehnike šifrovanja poput kreiranja blokova i blok-hešova, koji identifikuju blokove i spajaju ih u lance, što osigurava da su lični podaci trajno zaštićeni. Ova Studija donosi razradu svega što predstavlja prednost prelaska na ovakav pristup rada, analizirajući troškove uvođenja tehnologije u najvažnijim oblastima i nudi procenu koristi i uštedu koje Republika Srbija može da ostvari.

govori se o tome da bi društvo ovu tehnologiju moglo videti kao pretnju, a usled kulture nepoverenja. Time se vidi da Studija prepoznaje problem, ali ona se osvrće samo na pretnje primene tehnologije u vladinoj politici, a ne pretnjama po ostvarivanje pravičnih interesa u društvu. Studija ne dotiče pitanje da li bi ova tehnologija doprinela većem nivou pravičnosti, jednakosti u društvu, te većem nivou socijalne pravde. Čini se da je to moglo biti deo analize kao potencijalna „mogućnost“ ove tehnologije, na kojoj treba raditi u saradnji sa naučnim institucijama.

Iako je jasno da državne institucije prepoznaju značaj primene blokčejna u jačanju tržišta inovativnim rešenjima, nedostaju jasni pokazatelji kako blokčejn može doprineti napretku jednog društva u smislu postizanja ne samo većeg nivoa društvene pravde, već i osnaživanju celokupne privrede i organizacionih struktura u jednoj državi. Uzmimo, na primer, pristup resursima kao jednom od osnovnih dimenzija socijalne pravde. Da bi blokčejn tehnologija doprinela povećanju socijalne pravde potrebno je da većem broju ljudi bude omogućen pristup resursima nego što bi to realno bio slučaj u odsustvu ove tehnologije. Međutim i to nije jedino merilo doprinosa blokčejna u jednom društvu, već je potrebno i da se troškovi, a samim tim i prosečno vreme pristupa ovim sredstvima, smanje. Međutim, ako ova inovativna tehnologija samo produbi jaz u jednom društvu usled nedovoljnog nivoa informisanosti i digitalne pismenosti korisnika, jasno je da je njen pozitivni uticaj na socijalnu pravdu obesmišljen.

Nesporno je da blokčejn tehnologija može da doprinese miru, pravdi, i snažnim institucijama a zahvaljujući transparentnosti digitalne knjige i dostupnosti sredstava na svim nivoima (transakcije pojedinaca, domaće i međunarodne trgovine). Uprkos svim prednostima i mogućnostima, primena blokčejn tehnologije zahteva tehničke resurse, sigurnosne mere i edukaciju kako bi se postigla uspešna integracija (Vićentijević 2023, 7) u svim oblastima društvenog života, a samim tim i svojevrsan nivo socijalne pravde.

## 6. BLOKČEJN I SOCIJALNA PRAVDA U PRAVU EU I NA SVETSKOM NIVOU

Na nivou EU, blokčejn i digitalna imovina su regulisani aktom *Markets in Crypto-Assets Regulation (MiCA)*. Uredba uspostavlja jedinstvena pravila za izdavaoce kripto imovine koji do sada nisu bili regulisani drugim propisima EU o finansijskim uslugama, kao i za pružaoce usluga povezanih sa kripto imovinom.<sup>16</sup>

---

16 Pravila *MiCA* takođe obuhvataju zahteve u pogledu transparentnosti i obelodanjivanja informacija prilikom izdavanja, javne ponude i uvrštavanja kripto-imovine na platforme za trgovanje; odobravanje i nadzor pružalaca usluga kripto-imovine i izdavalaca tokena koji su vezani za

Poput domaćeg Zakona o digitalnoj imovini, *MiCA* uvodi obavezu poštenog, pravičnog i profesionalnog postupanja, u najboljem interesu vlasnika digitalne imovine.<sup>17</sup> Tu je i načelo jednakog tretmana, kao i uspostavljanja jasne procedure za rešavanje pritužbi od strane vlasnika digitalne imovine. Time se htelo uspostaviti minimum garancije socijalne pravde i jednakosti u društvu, ali primena je ponovo u rukama država članica. Sam propis nije idealan, jer uprkos definisanju osnovnih pojmova u vezi sa digitalnom imovinom, propušta da uredi novija dostignuća finansijskog tržišta poput *DeFi* i *NFT*-a. Time se postavlja pitanje da li dokument koji ima ovakve propuste može uopšte da da smernice u vezi sa ostvarivanjem socijalne pravde u društvu.

Kao zajednički problem na nivou država članica EU ističe se nedostatak jedinstvenog regulatornog tela koje bi povećalo efikasnost regulacije kriptovaluta u EU. Takvo regulatorno telo bi imalo ovlašćenja za nadzor i kontrolu transakcija sa kriptoinovinom jer sama raspodela funkcija nadzora i regulacije na više nespecijalizovanih nadzornih tela smanjuje efikasnost (Benson *et al.* 2024, 54). Stvaranje takvog regulatornog tela takođe bi doprinelo većem nivou socijalne inkluzije i pravičnosti u samom postupku.

Kao još jedan nedostatak regulativa država članica ističe se nekoherentno zakonodavstvo, budući da većina zemalja na nacionalnom nivou nema propise koji pokrivaju sve aspekte kripto ekosistema. Nedostatak globalno usaglašenih pravila za regulisanje tržišta dovodi do dodatnih rizika za sve učesnike, uključujući i državu, jer se povećava rizik zloupotrebe digitalne imovine u nezakonite svrhe (Benson *et al.* 2024, 55). Slično ističu i drugi autori, naglašavajući da je regulatorima glavni zadatak pronaći pravi balans između ciljeva inovacija, kao što je šira primena digitalne imovine, i potrebe da se adresiraju rizici koji proističu iz novih aktivnosti na tržištu (Divissenko 2023, 673), a koji mogu pogoditi društvene interese, i načela jednake distribucije i pravičnosti.

Dok je *MiCA* unifikovala propise na nivou EU, čini se da je na svetskom nivou uložena veći napor ka ostvarivanju socijalne pravde i pravičnosti. Tako su pokrenuti mnogi projekti koji menjaju živote korisnika na osnovu blokčejn tehnologije, omogućavajući jednak pristup i pravičnu distribuciju. Tipičan primer za to su Ujedinjene Nacije (*UN*) koje su objavile Izveštaj Zajedničke inspekciskje jedinice (Dumitriu 2020, 1–78), u kojem su dale detaljan pregled primene blokčejn tehnologije u okviru njenih organizacija. Prema navedenom izveštaju, 10 organizacija je u trenutku

imovinu, kao i elektronskih novčanih tokena; način rada, organizaciju i upravljanje izdavalaca i pružalaca usluga; zaštitu vlasnika i klijenata pružalaca usluga; i mere za sprečavanje trgovanja na osnovu poverljivih informacija, nezakonitog otkrivanja takvih informacija i manipulacije tržištem (videti Eur Lex 2023).

17 Ova obaveza je predviđena čl. 27, st. 1, kao i čl. 66, st. 1 *MiCA*.

pripreme dokumenta već implementirala ovu rastuću tehnologiju u svom poslovanju.<sup>18</sup> Izveštaj takođe navodi da druge organizacije razmatraju moguću upotrebu blokčejn aplikacija u budućnosti, uključujući Sekretarijat UN i Svetsku zdravstvenu organizaciju (WHO). Kao primer pilot projekta navode se „*Building Blocks*“, u humanitarnom sektoru koji koristi blokčejn kako bi novčane transfere učinio bržim, jeftinijim i sigurnijim.<sup>19</sup> Ovim se koristi oblast humanitarne pomoći kako bi se promovisale ne samo inovativne pobude, već ideje socijalne pravde i jednake distribucije gde UN očigledno daju dobar primer.

Još jedan od adekvatnih primera upotrebe blokčejn tehnologije može se videti u okviru Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP). Naime, kancelarija UNDP-a u Ekvadoru koristila je ovu tehnologiju za praćenje robe (kakao), od mesta porekla do prodaje u obliku čokoladnih tabli. Takođe je kreiran digitalni token za čokoladnu tablu sa pripadajućom novčanom vrednošću. Svaki token mogao se iskoristiti za popust pri sledećoj kupovini potrošača ili vratiti originalnom farmeru za reinvestiranje u proizvodni proces (Dumitriu 2020, 8). Ovakvim rešenjem ponovo se propagiraju ne samo ciljevi efikasnosti i transparentnosti, nego socijalne inkluzije i pravičnosti kroz dodatne benefite koje ovakvi programi donose.

Na nivou EU, blokčejn tehnologija se posmatra u kontekstu drugih rastućih tehnologija poput veštačke inteligencije. Evropska komisija posebno podstiče razvijanje javno-privatnog partnerstva u ovim oblastima kao i ulaganje u inovativna rešenja poput blokčejna (Prlja, Gasmi, Korać 2021, 104). Države članice EU nastoje da omoguće grantove i zajmove za mala i srednja preduzeća, a radi podsticanja inovativnih rešenja.

Do današnjeg dana broj inovativnih rešenja u vezi sa primenom digitalne tehnologije je značajno porastao i obuhvata različite oblasti društvenog života poput zdravstva, obrazovanja<sup>20</sup>, ekologije, održivog razvoja<sup>21</sup>, radnih odnosa, i mnoge

18 Navode se različite organizacije poput Entiteta za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN-Women), Organizacije za hranu i poljoprivredu (FAO), Međunarodna telekomunikaciona unija (ITU), Međunarodni računarski centar (UNICC), Zajednički penzioni fond UN zaposlenih (UNJSPF), Program UN za ljudska naselja (UN-Habitat), Kancelarija UN za informacione i komunikacione tehnologije (UN-OICT), i slično.

19 Projekat takođe stvara neutralan prostor koji je 100% u vlasništvu i pod vođstvom članova, što omogućava različitim humanitarnim organizacijama koordinaciju određivanja i isporuke pomoći pod zajedničkim identifikatorima. U vreme sastavljanja izveštaja, projekat je služio 822.000 izbeglica u Jordanu i Bangladešu.

20 Tako blokčejn može doprineti obrazovanom sektoru tako što osigurava verodostojnost diploma i sertifikata, upravlja evidencijama, poboljšava pristup obrazovanju, smanjuje troškove i podstiče mogućnosti za celoživotno učenje.

21 Tipičan primer je *SDG Blockchain Accelerator* – inicijativa u kojoj se blokčejn tehnologija koristi za razvijanje, testiranje i proširivanje inovativnih rešenja kako bi se ubrzalo ostvarenje ciljeva održivog razvoja.

druge. Očigledno je da upotreba blokčejn tehnologije može doprineti efikasnosti i sigurnosti u društvenom životu, ali njen doprinos društvenom dobru i socijalnoj pravdi je upitan i treba se utvrđivati u svakom konkretnom slučaju.

Ovde bismo mogli da se prisetimo Berijeve filiozofije (Brian Barry), koji kaže da su osnovni moralni principi socijalna pravda i jednakost prilika. Jednakost prilika znači da svi ljudi treba da budu jednaki ili približno jednaki u pravima, prilikama i resursima koje poseduju, osim u meri u kojoj nejednakosti nastaju kroz dobrovoljne izbore (Barry 2005, 39). On dalje ističe da pravična država mora oporezivati prihode i bogatstvo boljestojećih članova društva i preusmeravati te resurse siromašnijim članovima kako bi se ostvarila i održala približna jednakost u prilikama i resursima unutar jedne zajednice. Pored toga, obrazovne i zdravstvene usluge trebalo bi da budu dostupne svim članovima društva, kako bi se održala jednakost u pristupu ovim dobrima (Barry 2005, 5). Čini se da je ovo primenjivo i danas u društvenim okvirima, jer koja je svrha blokčejn inovacija ukoliko usluge nisu dostupne svima. Na primer, zašto bi država stvarala digitalni (blokčejn) zdravstveni sistem ukoliko on nije dostupan svima, štaviše ukoliko bi samo pojedinci imali pristup istim. Isto važi i za ostale oblasti društvenog života.

Kada se razmatra kako blokčejn može biti korišćen za dobro, njegova povezanost sa stvaranjem nove vrednosti postaje centralni element promene, zanemarujući sve probleme koje trenutni ekonomski sistem izaziva u smislu globalne nejednakosti i društvene isključenosti. U tom smislu, pogodnosti blokčejna se pretežno vide kao način da se „radi dobro“ rešavanjem dugotrajnih prepreka profitabilnosti i hvatanja vrednosti (Walport 2016, 54). Neki autori čak tvrde da tehnologija može da poništi istoriju i demokratiju u jednom društvu<sup>22</sup>, što je radikalna tvrdnja, ali donekle smisljena ako pođemo od toga da digitalne valute i decentralizovani svet nadmašuju bankarski, centralizovani ekosistem.

U kontekstu pojma socijalne pravde, neophodno je utvrditi kako se blokčejn primenjuje na društveno dobro. Potrebne su višestruke studije slučaja u različitim zemljama kako bi se objasnilo i razumelo kako različite ekonomije, zakonodavstva i kulture mogu uticati na društvena preduzeća primenom blokčejna (Sansone 2023, 2190) i kakav doprinos takva rešenja mogu imati u društvu, a u smislu postizanja većeg nivoa socijalne pravde.

22 Ideali prosvetiteljstva u demokratskoj vladavini izgleda da su iscrpljeni. Kontinuirani tok naučnih otkrića podrija mnoge temelje tvrdnje o ljudskoj racionalnosti i mogućnosti savršenstva, dok eksponencijalne tehnološke promene i eksplozivna globalna demografija nadmašuju kapacitet demokratskih institucija da efikasno vladaju, a na kraju i samu njihovu legitimnost. Ono što je nekada zahtevalo autoritet centralne banke ili suverene vlasti sada se može postići putem otvorenih, distribuiranih kriptu-algoritama. Nacionalne granice, tradicionalni pravni režimi i ljudska intervencija postaju sve manje relevantni (videti Clippinger, Bollier 2014).

## 7. ZAKLJUČAK

Fenomen socijalne pravde i društvenog dobra u blokčejn tehnologiji jos uvek nije u potpunosti prepoznat kako u društvenim krugovima tako i na regulatornom nivou. Tehnologija sve više napreduje, pa tako i potreba državnih organa i institucija da reaguju i preduzmu odgovarajuće reforme sistema kako bi se on upodobio društvu i inovacijama na tržištu. Problem je sveprisutan, kako u Republici Srbiji, tako i na nivou EU, ali se na svetskom nivou pravi značajan pomak ka ciljevima ostvarivanja društvene pravde i jednake raspodele, te jednakog pristupa za sve.

U novije vreme teorija govori o tome da blokčejn može da se upotrebi u cilju društvenog dobra, ali potrebno je biti oprezan jer uvek može poći u drugom pravcu, te tehnologija ne mora uvek doneti dobrobit jednom društvu. Prvi korak je prepoznavanje samog potencijala blokčejna i digitalnih tehnologija i analiza implementiranih rešenja i njihovog doprinosa očuvanju mira i pravde u jednom društvu. Tek na osnovu redovnog praćenja i sprovođenja studija slučajeva, analiza učinka na osnovu iskustva korisnika, konsultacija zakonodavca, naučnih institucija, i tržišnih učesnika biće moguće prepoznati, a samim tim i povećati nivo socijalne pravde u jednom društvu kroz konkretne mere.

Naposletku, društvene grupe i pojedinci ne bi smeli da uzimaju stvar u svoje ruke i da traže pravednije rešenje putem digitalnih tehnologija i blokčejna. Socijalna pravda i pravičnost, te jednaka distribucija ne mogu se postići jednostrano, već u saradnji sa zakonodavcem i svim društvenim akterima, a u cilju postizanja zajedničkog dobra i vrednosti, te stvaranja prosperitetne digitalne ekonomije.

## LITERATURA

1. Adams, Richard, Beth Kewell, Glenn Parry. 2017. Blockchain for Good? Digital Ledger Technology and Sustainable Development Goals. 127–140. *Handbook of Sustainability and Social Science Research* (ed. Walter Leal Filho, Robert W. Marans, John Callewaert). Cham: Springer International Publishing AG.
2. Adediran, Foluke Eyitayo, Beatrice Adedayo Okunade, Rosita Ebere Daraojimba, Ololade Elizabeth Adewusi, Bukola A. Odulaja, Justice Chika Igbokwe. 2024. Blockchain for Social Good: A Review of Applications in Humanitarian Aid and Social Initiatives. *International Journal of Science and Research Archive* 11(01): 1203–1216.
3. Aste, Tomaso. 2016. The Fair Cost of Bitcoin Proof of Work. [https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=2801048](https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2801048), poslednji pristup 11. oktobra 2025.
4. Beerbohm, Eric, Ryan Davis. 2017. The Common Good: A Buck-Passing Account. *Journal of Political Philosophy* 25: 60–79.

5. Benson, Vladlena, Bogdan Adamyk, Anitha Chinnaswamy, Oksana Adamyk. 2024. Harmonising Cryptocurrency Regulation in Europe: Opportunities for Preventing Illicit Transactions. *European Journal of Law and Economics* 57: 37–61.
6. Berry, Brian. 2005. *Why Social Justice Matters*. Cambridge: Polity Press.
7. Clippinger, John H., David Bollier. 2014. *From Bitcoin to Burning Man and Beyond: The Quest for Identity and Autonomy in a Digital Society*. Boston: The Institute for Institutional Innovation by Data-Driven Design—ID3.
8. Cohen, Henry. 2/1981. Kelsen's Pure Theory of Law. *The Catholic Lawyer* 26: 147–157.
9. Cvetković, Predrag. 2021. Blokčejn kao metod rešavanja hold-up problema. 9–22. U: *Revija Kopaoničke Škole Privrednog Prava*, (ur. Jelena Perović Vujačić). Beograd: Kopaonička škola prirodnog prava.
10. Dabetić Stojišić, Jelena, Predrag Mirković. 2022. Ugovaranje i ugovorno pravo u digitalnom društvu. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu.
11. Divissenko, Nikita. 2023. Regulation of Crypto-assets in the EU: Future-proofing the Regulation of Innovation in Digital Finance. 665–687. *Future-proof Regulation and Enforcement for the Digitalised Age* (ed. Gavin Robinson, Sybe de Vries, Bram Duivenvoorde). Rome: University of Rome "La Sapienza".
12. Dumitriu, Petru. 2020. Blockchain Applications in the United Nations System: Towards a State of Readiness. <https://docs.un.org/en/JIU/REP/2020/7>, poslednji pristup 11. oktobra 2025.
13. Ellul, Joshua, Gordon J. Pace. 2019. Blockchain and the Common Good Reimagined. *Vatican City State*: 1–11.
14. European Innovation Council. 2017. Blockchains for Social Good. [https://eic.ec.europa.eu/blockchains-social-good\\_en](https://eic.ec.europa.eu/blockchains-social-good_en), poslednji pristup 11. oktobra 2025.
15. Fraser, Nancy. 2009. *Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. New York: Columbia University Press.
16. Fraser, Nancy. 2019. *The Old Is Dying and the New Cannot Be Born: From Progressive Neoliberalism to Trump and Beyond*. Brooklyn, NY, U.S.: Verso Books.
17. Joksimović, Ljubinka, Slavica Manić. 2023. Da li Blokčejn Tehnologija Uvodi Nov Mehaniizam Koordinacije i Upravljanja Ekonomskim Aktivnostima? 103–124. U: *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije* (ur. Petar Veselinović, Nemanja Lojanica). Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
18. Jovanić, Tatjana. 2021. Kriptovalute kao novi izazov zaštite potrošača. 396–427. U: *Zaštita kolektivnih interesa potrošača* (ur. Katarina Ivančević). Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union.
19. Kewell, Beth, Richard Adams, Glenn Parry. 2017. Blockchain for Good? *Strategic Change* 26(5): 429–437.
20. Knirsch, Fabian, Andreas Unterweger, Dominik Engel. 2019. Implementing a Blockchain from Scratch: Why, How, and What we Learned. *EURASIP Journal on Information Security* 2019: 1–14.
21. Lessig, Lawrence. 2006. *Code*. New York: Basic Books.

22. Lustig, Caitlin. 2015. Algorithmic Authority: The Case of Bitcoin. 48th Hawaii International Conference on System Sciences: 743–752.
23. Morozov, Evgeny. 2013. To Save Everything, Click Here: The Folly of Technological Solutionism. New York: Public Affairs.
24. Mosco, Vincent. 2004. The Digital Sublime: Myth, Power, and Cyberspace. Massachusetts Institute of Technology. Massachusetts, London: The MIT Press.
25. NALED. 2025. eUprava za sve. <https://naled.rs/projekti-euprava-za-sve-10931>, poslednji pristup 11. oktobra 2025.
26. Nascimento, Susana, Alexandre Pólvara. 4/2013. Opening Up Technologies to the Social: Between Interdisciplinarity and Citizen Participation. *Desing Issues* 29: 31–40.
27. Nkulu, Célestin Banza Lubaba, Lidia Casas, Vincent Haufroid, Thierry De Putter, Nelly D. Saenen, Tony Kayembe-Kitenge, Paul Musa Obadia, Daniel Kyanika Wa Mukoma, Jean-Marie Lunda Ilunga, Tim S. Nawrot, Oscar Luboya Numbi, Erik Smolders, Benoit Nemery. 9/2018. Sustainability of Artisanal Mining of Cobalt in DR Congo. *Nature Sustainability* 1: 495–504.
28. OECD. 2014. OECD Foreign Bribery Report. [https://www.oecd.org/en/publications/2014/12/oecd-foreign-bribery-report\\_g1g4d808.html](https://www.oecd.org/en/publications/2014/12/oecd-foreign-bribery-report_g1g4d808.html), poslednji pristup 10. oktobra 2025.
29. Parry, Glenn, John Collomosse. 2021. Perspectives on “Good” in Blockchain for Good. *Frontiers in Blockchain* 3: 1–5.
30. Prlja, Dragan, Gordana Gasmi, Vanja Korać. 2021. Veštačka Inteligencija u Pravnom Sistemu EU. Beograd: Institut za uporedno pravo.
31. Radbruch, Gustav. 1932. Legal Philosophy. 43–224. In: The Legal Philosophies of Lask, Radbruch, and Dabin, (ed. Jerome Hall, Edmond H. Cahn, Lon L. Fuller, George W. Goble, Edward A. Hogan, Josef L. Kunz, Edwin W. Patterson, Harold G. Reuschlein, Max Rheinstein). Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
32. Rawls, John. 1999. A Theory of Justice. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
33. Reijers, Wessel, Mark Coeckelbergh. 2016. The Blockchain as a Narrative Technology: Investigating the Social Ontology and Normative Configurations of Cryptocurrencies. *Philosophy & Technology* 31: 103–130.
34. Sansone, Giuliano, Flavio Santalucia, Davide Viglialoro, Paolo Landoni. 2022. Blockchain for Social Good and Stakeholder Engagement: Evidence From a Case Study. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 30(5), 2182–2193.
35. Searle, John R. 1/2006. Social Ontology: Some Basic Principles. *Anthropological Theory* 6: 12–29.
36. Searle, John R. 2010. Making the Social World: The Structure of Human Civilization. Oxford: Oxford University Press.
37. Semenzin, Silvia. 2/2023. ‘Blockchain for good’: Exploring the notion of social good inside the blockchain scene. *Big Data & Society* 10: 1–14.

38. Studija o izvodljivosti upotrebe blokčejna u radu javne uprave u Republici Srbiji. 2019. <https://mduls.gov.rs/wp-content/uploads/Blockchain-studija-NIA.pdf>, poslednji pristup 5. novembra 2025.
39. Tapscott, Don, Alex Tapscott. 2016. *How the Technology Behind Bitcoin is Changing Money, Business, and the World*. New York: Penguin Random House LLC.
40. Van Klink, Bart. 2006. Facts and Norms. The Unfinished Debate between Eugen Ehrlich and Hans Kelsen. 239–282. In: *Living Law: Rediscovering Eugen Ehrlich* (ed. Marc Hertogh), Oxford: Hart Publishing.
41. Vićentijević, Kosana. 2023. Primena Blockchain Računovodstva na Operacionalizaciju SDGs u Privrednim Subjektima. 351–367. U: *Računovodstveno/revizorska Profesija u Funkciji Implementacije Ciljeva Održivog Razvoja* (ur. Vladislav Karadžić, Ivana Bobičić). Podgorica: Institut sertifikovanih računovođa Crne Gore.
42. Walport, Mark. 2016. *Distributed Ledger Technology: Beyond Blockchain*. London: Government Office for Science.
43. World Economic Forum. 2016. Could blockchain technology help the world's poor? <https://www.weforum.org/stories/2016/03/could-blockchain-technology-help-the-worlds-poor/>, poslednji pristup 10. oktobra 2025.
44. World Economic Forum. 2024. Why is financial inclusion the key to a thriving digital economy? <https://www.weforum.org/stories/2024/07/why-financial-inclusion-is-the-key-to-a-thriving-digital-economy/>, poslednji pristup 10. oktobra 2025.

## IZVORI PRAVA

1. EUR-Lex. 2023. European crypto-assets regulation (MiCA). <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/european-crypto-assets-regulation-mica.html>, poslednji pristup 11. oktobra 2025.



## Social Justice in the Context of Globalization and Neoliberal Capitalism: Analysis of the Condition of Working Class in Region of Southern Serbia

Ognjen S. Milenković

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Department of Sociology

UDK 316.323:349.2



0009-0000-9743-6465

### Cite this article:

Milenković S., Ognjen. 1/2026. Društvena pravda u kontekstu globalizacije i neoliberalnog kapitalizma: analiza položaja fabričkih radnika sa juga Srbije. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 116–137

DOI: 10.51204/IVRS\_26105A

### Key words:

- Social Justice
- Inequality
- Capitalism
- Globalization
- Neoliberalism

### Author for correspondence:

Ognjen S. Milenković,

[photondragonpaladin@gmail.com](mailto:photondragonpaladin@gmail.com)

*Social (in)justice is heavily conflated with (in) equality. Considering that the world is pretty much completely globalized at this point, at the same time, the influence of globalization and neoliberalism must be taken into consideration. Inside nation-states, systemic and structural contradictions of globalized neoliberal capitalism are manifested. Certain social groups are discriminated against and maltreated on multiple grounds given their social identities. The paper aims to mark and analyze these tendencies in Serbia by looking into situations where worker's rights have been violated. The author first lays out a brief historical overview of some changes that have occurred at the world-system level, which is followed by inquiry into some philosophical and sociological aspects of social (in)justice. Then, concrete situations where workers' rights have been violated in the region of Southern Serbia are analyzed using local news reports as source. The conclusion is marked by discussion about previously laid-out data.*

## Društvena pravda u kontekstu globalizacije i neoliberalnog kapitalizma: analiza položaja fabričkih radnika sa juga Srbije

Ognjen S. Milenković

UDK 316.323:349.2

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za sociologiju



0009-0000-9743-6465

### Referenca:

Milenković S., Ognjen. 1/2026. Društvena pravda u kontekstu globalizacije i neoliberalnog kapitalizma: analiza položaja fabričkih radnika sa juga Srbije. *Eudaimonia – Journal of Legal, Political and Social Theory and Philosophy* 10: 116–137

DOI: 10.51204/IVRS\_26105A

### Ključne reči:

- Društvena pravda
- Nejednakost
- Kapitalizam
- Globalizacija
- Neoliberalizam

### Autor za korespodenciju:

Ognjen S. Milenković,  
[photondragonpaladin@gmail.com](mailto:photondragonpaladin@gmail.com)

*Društvena (ne)pravda je neodvojiva od pitanja (ne)jednakosti, a s obzirom na činjenicu da je svet uveliko globalizovan, isto tako se moraju u obzir uzeti i uticaj globalizacije i neoliberalizma. Unutar granica nacionalnih država se manifestuju njihove sistemske i strukturne protivrečnosti i osobine. Pojedine društvene kategorije su diskriminisane i stoga zlostavljane na više osnova s obzirom na kompleksnost njihovih društvenih identiteta. Rad je usmeren ka mapiranju i analiziranju ovih tendencija u Srbiji kroz analizu konkretnih slučajeva kršenja radničkih prava. Prvi deo rada kontekstualizuje potonje podatke izlažući promene na svetsko-sistemskom planu od sedamdesetih godina prošlog veka do danas. Drugi deo rada je posvećen teorijskom obrazlaganju filozofske i praktične povezanosti pojmova (ne)jednakost i (ne)pravda. U trećem delu se analiziraju slučajevi kršenja radničkih prava kroz primere fabrika i preduzeća sa juga Srbije. Glavni izvor predstavlja lokalna dnevna štampa. Četvrti, zaključni deo, zao kružen je diskusijom o onome što je u tekstu prethodno izloženo.*

## 1. UVOD: ISTORIJSKI OSVRT NA GLOBALNE PROMENE

Teško je preceniti značaj koji je pad Berlinskog zida imao za promenu epohalne svesti čovečanstva (Kuljić 2002, 16–19) koja je prethodila uspostavljanju novog poretka<sup>1</sup> iako su temelji neoliberalne varijante kapitalizma udareni još sedamdesetih godina prošlog veka. Pored socijalizma, bilo je neophodno srušiti ili barem pokazati državu blagostanja što je učinjeno paradigmatiskim promenama u tadašnjoj ekonomiji. Grupa intelektualaca okupljena oko američkog ekonomiste i nobelovca Milтона Fridmana, polazeći od pretpostavke da svaki vid mešanja države u tržišne ishode znači sigurnu propast tržišta (ili „put u ropstvo“ kako je to njegov savremenik i istomišljenik Fridrih fon Hajek nazvao) je nastojala da najpre opovrgne filozofski i heuristički značaj marksističkih, i – ponajviše – kejnzijanskih paradigmi u ekonomiji (Klein 2007, 53; Harvey 2007, 20; Moulrier-Boutang 2011, 14). Retroaktivno su se razlozi za ovakav preokret nalazili u političkim, društvenim ili privrednim okolnostima (poput nezaposlenosti ili krize akumulacije kapitala), premda neki autori poput Lika Boltanskog i Iv Šapelo sumnjaju u verodostojnost ovakvih narativa (Boltanski, Chiapello 2007, xxxix; Nedović 2005, 294; Harvey 2007, 14).

Protekcionizam<sup>2</sup> je takođe doveden u pitanje kao još jedan vid (nedozvoljenog, potencijalno destruktivnog) mešanja države u tržišne ishode, te početkom ovog milenijuma možemo pročitati radove pojedinih autora poput Brusa Stouksa koji sa podsmehom odbacuje bilo kakvu diskusiju na temu protekcionizma u vreme do tad neviđenog privrednog rasta, napominjući pritom da su i EU i SAD na putu da u potpunosti neutrališu tarifne linije kojih svakako ima sve manje. Budući da je privreda već uveliko globalizovana, nepraktično je uvoditi bilo kakve protekcioniističke politike (Stokes 1999, 90–96). Koliko god Stouks sa današnjeg stanovišta zvučao preterano optimističnim ili čak arogantnim, njegovi argumenti nisu sasvim neutemeljeni budući da se početkom ovog stoleća sklapa sve veći broj trgoviskih sporazuma i da se otvaraju nove zone slobodne trgovine što za posledicu ima i povećanje međuzavisnosti učesnika na globalnom tržištu (Radonjić 2002, 177; Radonjić 2004, 169). Širenje globalne trgovinske mreže je trebalo da omogući još veći privredni rast nego proteklih decenija.

Naliče neoliberalnog kapitalizma, ipak, predstavljaju privredne krize i nejednakosti (Turek 2017, 50). Kriza 2008. godine je pokazala da uprkos nadanjima državne granice još uvek bitno određuju gde, samim tim i ko, će trpeti negativne posledice nesmetanog širenja tržišne logike (Radonjić & Zec 2013, 5). Čak i SAD i

1 Neki autori bi čak rekli – restauracije starog poretka (Kuljić 2002, 18).

2 Grubo uzev, protekcionizam predstavlja doktrinu ili skup mera koje imaju za cilj zaštitu domaće privrede u odnosu na konkurente iz inostranstva kroz visoke carine ili primenom nekih drugih mera (Vuletić 2004, 46).

države centralne i zapadne Evrope koje su do krize bezbrižno uživale status neprikosnovenog hegmona su sada morale da se uhvate u koštac sa problemima poput onih sa bankarskim sistemom oštećenim usled špekulativnih aktivnosti koje su krizi prethodile. Međutim, špekulativne aktivnosti i osionost bankara su zanemareni, a rastuća nezaposlenost je viđena kao „mala žrtva“, neizbežna na duge staze (Ioannou & Charalambous 2024, 140). Poslednja, za sad, velika kriza se dogodila za vreme pandemije kovida (Radonjić 2024, 96) i nemoguće je na ovom mestu obuhvatiti čitav spektar promena, prvenstveno negativnih, koje je donela, pored velikog broja umrlih od same zaraze. Ipak, ono što je za ovaj rad bitno je to da su za vreme pandemije već postojeće nejednakosti i nepravde izbile ponovo u prvi plan (Bradaš, Reljanović & Sekulović 2020, 48–51; Holst, Fessler, Niehoff 2021, 47–48; Vladisavljević et al. 2022, 58–59)

Prethodno izlaganje istorije neoliberalizma i savremene globalizacije služilo je mapiranju i ilustraciji jedne promene, a to je promena temelja na kojima se kapitalizam *opravdava* (Boltanski, Chiapello 2007, 4). U odnosu na raniji period došlo je do izmene shvatanja kako će se (društvena) pravda postići. Dok je kapitalizam pre neoliberalnog zaokreta kao „malu žrtvu“ tretirao profite korporacija kako bi građani, posebno onih sa nižih stupnjeva društvene lestvice bili ekonomski i politički osigurani, danas se, u skladu sa neoliberalnom logikom tržišta, ili kako to Lik Boltanski i Iv Šapelo nazivaju pravilima „tržišnog polisa“ (Boltanski, Chiapello 2007, 23; Kuljić 2018, 275), „malom žrtvom“ smatraju najniži slojevi društva, pod pretpostavkom da ne treba kočiti progres garantovan od strane korporacija, preduzeća i pojedinaca uspeh na tržištu samo kako bi se položaj najnižih slojeva popravio.

### 1.1 Kontekstualizacija društvene (ne)pravde: u senci neoliberalizma i globalizacije

Društvena pravda predstavlja stanje u okviru jednog globalnog društvenog sistema koje se temelji i opravdava nekom idejom o poželjnom društvu, odnosno utopiji. Pitanje društvene pravde, odnosno ko, koliko i šta dobija učestvujući u procesu reprodukcije društvenog života je neodvojivo od pojma *klase*, s kojim ruku pod ruku ide u poslednjih bezmalo pola veka aktuelan pojam *globalizacije*. Podruštvljeno shvatanje pravde nije nova pojava. Promišljanja filozofa poput Aristotela su pravdu dovodili u pitanje kroz pojam (ne)jednakosti. Društvena osnova pravde danas je posebno aktuelna. Pravda nije subjektivni kvalitet ili osobina, već pitanje političkog sistema<sup>3</sup> (König, Richter 2008, 10; Eichenhofer 2005, 10). Nemački pravnik Eberhart Ajhenhofer čak tvrdi da pravda radi u službi jednakosti (Eichenhofer 2005, 210). Ne treba posebno naglašavati da je preduslov demokratije pravna

---

3    Moglo bi se na ovom mestu dodati: i društvene strukture, koja je sa njim tesno povezana.

jednakost (Eicherhofer 2005, 210). U zavisnosti od toga kako definišemo poželjno društvo, tako ćemo definisati i društvenu pravdu, koja inače teško da se može definisati kroz srodne pojmove iz pravnih nauka poput pravdoljubivosti, pravičnosti ili pravednosti (Kuljić 2018, 276). Već spomenuto urušavanje države blagostanja i socijalizma je imalo uticaja i na naše poimanje (ne)pravde i (ne)jednakosti, koje se danas uglavnom vezuju za jednakost šansi i ravnopravnosti identiteta<sup>4</sup> (Kuljić 2018, 280). Još jedan od aspekata promene epohalne svesti leži u rasparčavanju društva na pojedince odnosno atomizaciji istog, što Ajhenhofer ilustruje rečenicom Margaret Tačer „There is no such thing as a society“ iliti „Ne postoji nešto tako poput društva“ (Eichenhofer 2005, 214).

Ljudska prava, kao i shvatanje društvene pravde, kakve znamo danas su čeljad Zapada. Razvoj debata o pravdi i posledično o pravima je povezan sa ekonomskim položajem društva i države o kojoj je reč, budući da su iste proizišle iz okolnosti pobuna, revolucija i društvenih nemira koji su nastajali iz potrebe za sigurnijim i kvalitetnijim životom koji nije jeftin (zdravstvena zaštita, pomoć za nezaposlene, itd.; Račić 2012, 546). Teoretski gledano, ovo znači da se demokratija i jednakost u jednom društvu razvijaju po uzoru na druga, ekonomski i politički složenija (neki bi rekli – razvijenija ili čak modernija). Ili čak da zavise direktno od njihovog uticaja. Iako nije isključena ni danas, postojanje međunarodnih institucija znači da „tvrda“ sila u vidu vojske i prisile oružjem nije više jedini način da ideje i prakse s jednog kraja sveta dođu i ustale se na drugom. Naravno, prosto kopiranje propisa i ideja od drugih društava nije samo po sebi dovoljan uslov efikasnosti, zbog kojih su mnoga postsocijalistička društva, pa i srpsko, upala u zamku gde se propisi uvode čisto kako bi se ispunila obaveza koju nameću međunarodne i/ili nadnacionalne organizacije poput EU radi članstva u njima, dok se u praksi ista ne poštuju (Marinković 2016, 215). Istovremeno, kao što će se videti na docnijim primerima, državni aparat se povlači pred navalom preko potrebnog stranog kapitala, za kog bi neki autori čak rekli da ide ruku pod ruku sa međunarodnim institucijama (Lazić 2005, 78), tako da se niži slojevi stanovništva, koji su se među prvima istorijski borili za svoja, ljudska prava, sada nalaze između Scile i Haribde – s jedne strane kapitala koji za njih ne mari, s druge strane državnog aparata, koji je takođe nezainteresovan za njihov položaj.

Privredne i političke krize predstavljaju, ipak, najekstremniji i stoga najupečatljiviji vid kapitalističkih protivrečnosti, a ni njegova svakodnevica nije ništa manje haotična i riskantna. Države o kojima je do sada bilo reči predstavljaju zemlje

4 Slično Kuljiću, smatram da je latentna funkcija ovakvog retoričkog, čak i kognitivnog preokreta, u tome da se neoliberalni proces proizvodnje ne dovodi u pitanje. Ipak, za razliku od njega pitanja identiteta ne smatram za puko „odvlačenje pažnje“, jer su identitetske, ili preciznije – statusne – grupe, važne, kao što nam svakodnevica pokazuje.

globalnog centra, prema teoriji svetskog sistema<sup>5</sup>. Gore navedeno ispitivanje Radonjića i Zeca pokazuje da nepovoljniji položaj imaju uglavnom zemlje poluperiferije. Ipak, i jedni i drugi, a posebno ovi prvi, su u stanju da sistemske probleme prebrode zahvaljujući činjenici da eksploatišu rad i kapital perifernih zemalja. Zato je i neophodno okrenuti se narativima koji otklanjaju prepreke u vidu državnog intervencionizma kako bi kapital nesmetano mogao da se kreće, a zemlje periferije, poput Srbije<sup>6</sup>, predstavljaju odlično mesto za takve aktivnosti. Na prvi pogled deluje kao da će obe strane biti na dobitku, međutim, ekonomska teorija, čak i liberalna, nas uči da je pretpostavka ovakvog ishoda njihov (relativno) identičan odnos snaga (Mankju 2005, 63).

U nastavku rada biće analizirana društvena (ne)pravda prema radničkoj klasi u Srbiji, a razlozi za njeno opstajanje se mogu naći u tri podoblasti: 1) privrednoj, koja podrazumeva odnos (transnacionalne) privredne elite, (stranih) preduzetnika i menadžera prema radnicima, 2) političkoj, koja podrazumeva odnos države i domaćih političke elite prema radničkoj klasi, što podrazumeva istovremeno i odsustvo njihove reakcije kada dođe do otvorenog kršenja radnog prava i 3) kulturnoj, koja podrazumeva odnos javnosti prema radnicima (Isailović 2022), ali koja neće zbog obima ovog rada biti detaljnije analizirana. Pažnja će biti usmerena na prva dva nivoa koja su u velikoj meri komplementarna.

Razlozi kršenja radničkih prava i posledičnog neostvarenja društvene pravde u Srbiji, mapirani ovim radom, su: 1a) tržišni način opravdavanja društvenih odnosa i reprodukcije društvenog života (Boltanski, Chiapello 2007, 37) koji se manifestuje i na nivou diskursa (na primer, kada preduzeće otpusti velik broj radnika bez prethodnog upozorenja, kada otpuštaju trudne radnice, itd., pravdaju se narativima o efikasnom poslovanju i nužnosti onoga što su učinili); 1b) politička svoje odluke ili odsustvo istih takođe pravda tržišnim diskursom, tvrdeći da će se privreda razvijati

5 Teorija svetskog sistema (*world system theory*) predstavlja kritički odgovor njenog kreatora Immanuela Volerstina (Immanuel Wallerstein) na teorije modernizacije, prema kojima sva društva moraju da se razvijaju u skladu sa kapitalističkom logikom i da pre ili kasnije dođu na stadijum na kom se nalaze razvijene zemlje Zapada. Nasuprot njima, teorije zavisnosti, koje su bile jedan od Volerstinovih uzora, tvrde da se Zapad razvijao na račun kolonija iz kojih su crpljene sirovine i robovska radna snaga (Pešić 2025, 189). Volerstin dopunjuje ovo stanovište analitički i istorijski deleći svet na centar, kog čine bogate svetske sile koje predstavljaju „kontrolni toranj“ kapitalizma, periferiju, koju čine eksploatisane države, najčešće na prostoru Afrike, Azije ili Južne Amerike i poluperiferiju čijim se postojanjem osigurava sistemska ravnoteža budući da ona apsorbuje sporadične društveno-političke potrese u periferiji (Mandić 2015, 81–84).

6 U svojoj analizi položaja Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu, Stefan Mandić je zaključio da se Srbija može svrstati u poluperiferijsku zemlju, doduše sa malim potencijalom za promenu svog položaja (Mandić 2015, 99). S druge strane, pojedini autori prvu polovinu ovog priveda stavljaju u zagradu ukazujući na to da jedina stvar koju pouzdano možemo tvrditi ta da Srbija nije zemlja centra. Budući da se u ovu polemiku ne može šire upuštati ovde, za potrebe napisa tretiraću Srbiju kao periferijsku zemlju, što će biti detaljnije obrazloženo analizom konkretnih slučajeva.

na dugi rok uprkos žrtvama koje je neophodno podneti na kratke staze, a latentna funkcija ovakvih narativa je idejno pravdanje nejednakog odnosa siromašne, periferne zemlje sa zemljama centra i poluperiferije (Mandić 2015, 87), kao i pravdanje loših odluka (npr. neracionalnog subvencionisanja) ili odsustva reakcije političke elite; 2) u praksi, to znači da se postojeći zakoni koji štite ne samo prava radnika, već i prava žena i pripadnika drugih nacionalnosti ne poštuju (Bukvić 2016; Stojilković 2019: 234–235; Pantelić 2024; Canić Milanović 2024), dok u drugim slučajevima 2b) zakoni ili ne postoje ili ih je potrebno dopuniti tako da odgovaraju realnom stanju (što se vidi na primeru platformskih radnika, Jašarević, Obradović 2021, 42). U oba slučaja, posledice postoje na nivou svakodnevice radnika. Naposljetku, 3) šira javnost ne pruža podršku radnicima kada konačno počnu da delaju, ali kao što je rečeno, odnos javnosti i radništva se neće analizirati u radu.

## 2. POJMOVNI OKVIR

Pre nego što pređemo na konkretnu analizu, neophodno je definisati ključne pojmove ovog rada. Najpre, pojam kapitalizma, koji predstavlja u *oblik reprodukcije društvenog života i koji*, po definiciji koju pruža sociolog Mladen Lazić, *posедује tri ključne osobine: 1) ekonomske odnose reguliše tržište; 2) interesi društvenih grupa se predstavljaju i ostvaruju posredstvom političkih stranaka ili partija i 3) društveni odnosi se legitimišu preko relativno slobodne javne artikulacije interesa dominantne, vladajuće grupe koji se prikazuju kao opšti interesi* (Lazić, Pešić 2019, 187). Globalizacija se za potrebe ovog rada, definiše kao *proces umrežavanja lokalnih grupacija i individualnih aktera na svetskom nivou sa propratnim političkim, privrednim i kulturnim posledicama*.

Klasa je, s druge strane, s obzirom na svoju komplikovanu istoriju i debate o njenoj prirodi, elementima, itd. (Lazić 2011, 18–24), složeniji pojam koji se takođe za potrebe ovog rada definiše kao *grupna i/ili individualna pozicija na lestvici društvene hijerarhije određena istovremenim uticajem funkcije u okviru društvene podele rada, načina i stila života i specifične kulture*. Klasa nije jedini obrazac hijerarhijskog ustrojenja jednog društva, već se preklapa, kao što ćemo i kasnije videti, sa mnogim drugim karakteristikama, poput rodne, seksualne, etničke, nacionalne ili generacijske pripadnosti. Ipak, u sociološkim istraživanjima, kako bi se očuvala autentičnost iste kao nauke, primat se daje klasi (Lazić 2011, 43), s obzirom i na zaostavštinu klasika kao što su Maks Veber (Max Weber), Karl Marks (Karl Marx), Pjer Burdije (Pierre Bourdieu) i drugi. U ovom radu se bavimo radničkom klasom u koju spadaju kvalifikovani, polukvalifikovani i nekvalifikovani manuelni radnici, ali i platformski i prekarni radnici. Svaka klasa poseduje određen *delatni potencijal*, odnosno mo-

gućnost da svojim kolektivnim delanjem utiče na događaje u okviru jednog (društvenog) sistema i koji zavisi od količine dostupnih resursa i stepena grupne svesti o vlastitim interesima (Stanojević, Vukelić 2014, 127; Lazić, Poleti 2014, 147–148; Lazić 2014, 252), kao i različite elite koje zauzimaju najviše institucionalne položaje u okviru jednog društva i koje mogu poticati iz različitih osnovnih klasa i slojeva.

U radničku klasu, osim navedenih grupa zanimanja ubrajamo i prekarne radnike iliti prekarijat i platformske radnike. Prekarijat predstavlja sloj radničke klase kog karakteriše nesigurnost radnog mesta uz upitnost ostalih uslova rada (Marković 2018, 216–217; Marković 2020, 110; Marković 2025, 18), dok platformski radnici (*digital work, digital economy, platform economy*) čine sloj radničke klase čiji je odnos sa poslodavcem posredovan internet-platformama ili aplikacijama pomoću kojih mušterije potražuju dobra ili usluge na daljinu, poput usluga dostave hrane ili prevoza (Jašarević & Obradović 2021, 49). Oba fenomena su relativno novijeg datuma i njihovo raspoznavanje od strane sociologije i srodnih nauka u okviru njihovog pojmovnog aparata predstavlja njegovu značajnu dopunu, kao i otvaranje novih pitanja vezanih za položaj radničke klase. Jašarević i Obradović napominju da platformski radnici često nisu raspoznati od strane pravnog sistema i stoga nemaju status zaposlenih kao ni pravnu zaštitu (Jašarević & Obradović 2021, 50–51), dok Aleksandra Marković napominje da je prekarijat u Srbiji sloj koji zbog svog specifičnog položaja nije u stanju da menja postojeći poredak (Marković 2025, 44).

### 3. METODOLOGIJA

Valja imati u vidu, pre nego što se pređe na analizu konkretnih slučajeva u Srbiji, nekoliko metodoloških napomena koje se tiču sekundarnih izvora na kojima se temelji ovaj rad. Izvori koji se koriste su vesti sa novinskih portala sa juga Srbije dominantno lokalnog karaktera (*Južne Vesti*), uz par izuzetaka koji se mogu svrstati u mejnstrim medije koje ideološki naginju ka prozapadnom liberalizmu (*Nova, N1*) ili manjih portala sa upadljivom levom ideološkom obojenošću (*Mašina*). Tendenciozno se naginjalo ka manjim, lokalnim portalima i medijima, budući da se kretalo od pretpostavke da su, s obzirom na svoj karakter, potencijalno pouzdaniji kao izvor. Na određenim mestima se koriste i podaci koje su omogućile neke nevladine organizacije (A11 – Inicijativa za ekonomska i socijalna prava). Ovde se mora napomenuti da analiza koja sledi nije nužno reprezentativnog, koliko eksplorativnog karaktera, te je treba uzeti iz tog razloga sa izvesnom rezervom.

Takođe, nije od odmet pojasniti i još neke metodološke odluke. Analiza je ograničena u geografskom smislu na područje Južne Srbije. Primarni razlog leži u epistemološkom rezu kojim bi se na sistematičniji način mogao opisati i razumeti

položaj radničke klase u Srbiji. Izuzetak predstavlja fabrika „Linglong“ iz Zrenjanina (Mašina 2022; Radivojević 2024) koju je valjalo spomenuti i analizirati kao primer koji je dugo privlačio pažnju javnog mnjenja, odnosno pridat mu je određen značaj od strane istog. Osim epistemološkog reza, Jug Srbije je značajan i zbog toga što se na toj teritoriji u vreme SFRJ nalazila postrojenja i fabrike nezanemarljivog uticaja (Novaković 2017, 126). Danas, umesto njih aktuelne su na istoj teritoriji fabrike i postrojenja kojima rukovode strane firme („Aptiv“, „Beneton“, „Džonson elektrik“, „Jura“, „Elrad“). Stoga se na toj teritoriji najbolje mogu uočiti, deset godina nakon završetka tranzicije i konsolidacije kapitalizma u Srbiji, karakteristike globalizovanog, neoliberalnog kapitalizma i njegov uticaj na ostvarivanje društvene pravde u jednoj zemlji globalne periferije.

#### 4. ANALIZA STANJA U SRBIJI: RADNIČKA KLASA, PREKARIJAT I DRUŠTVENA (NE)PRAVDA

##### 4.1 Pregled dosadašnjih istraživanja društvenog položaja radničke klase u Srbiji

Kada je u pitanju Srbija, nakon perioda stabilnosti socijalizma, bez obzira na njegove unutrašnje probleme, praćenog haotičnom blokiranom transformacijom devedesetih godina prošlog veka, za vreme kog su ipak udareni temelji promena koje će uslediti, usledio je period odblokirane transformacije tokom kog su se polako, ali sigurno, učvršćivali novi obrasci reprodukcije društvenog života, a paralelno sa njima i mesto Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu. Taj proces je bio dobrim delom i „potpomognut“ (finansijskim, političkim, itd.) intervencijama spolja, s obzirom na ograničene kapacitete Srbije koji su posledica kako socijalističke statičnosti, tako i privredne devastacije devedesetih (Lazić 2016, 221). Agens promene su predstavljali, pored novoformirane političke i ekonomske elite koja je dobrim delom predstavljala rasparčanu reinkarnaciju kolektivno-vlasničke klase iz socijalizma, stručnjaci i srednja klasa odakle se ovi prvi najčešće i regrutuju (Lazić 2011, 138)<sup>7</sup>. Kao što Slobodan Cvejić pokazuje u svom istraživanju iz 2006. godine, u odnosu na sva druga postsocijalistička društva gde je nekadašnja vladajuća nomenklatura spuštena sa svoje elitne pozicije, u Srbiji je ista pružala otpor promenama

7 Upečatljiva karakteristika tranzicije (kojoj Zoran Stojiljković dodaje prefiks „pseudo-“) je haotičnost nastala kao posledica borbe nad političkim monopolom. Po Stojiljkovićevom mišljenju, sistem u Srbiji tog vremena (možda čak i ovaj sadašnji) se može bez ustručavanja opisati Veberovim pojmom političkog kapitalizma (Stojiljković 2019, 232–233) koji je netolerantan prema pobunama bilo kakvog tipa od strane potčinjenih klasa zbog čega je (sistematsko?) držanje radnika i drugih subservilnih klasa i slojeva bilo nužno kako bi se sistem održao i konsolidovao u narednom periodu.

– čak četvrtina ispitanih pripadnika najvišeg sloja u Cvejićevom istraživanju potiče iz slojeva bivše socijalističke nomenklature (Cvejić 2006, 112). S druge strane, niži slojevi teško da su osetili bilo kakav boljitak. Osim što su osiromašili devedesetih godina, promena novog sistema je za njih značila smanjenu društvenu pokretljivost (Cvejić 2006, 70; Lazić 2011, 138; Lazić 2020, 294) i pad materijalnog položaja (Lazić 2011, 157). U odnosu na manuelne radnike koje izučavamo, samo su seljaci gore prošli što se tiče slojne reprodukcije, odnosno, kako Cvejić naglašava, postoje visoke barijere između najviših i srednjih, i posebno najnižih, društvenih slojeva (Cvejić 2006, 112). Što se tiče konkretno Srbije u doba socijalizma, Cvejić se suzdržava od zaključivanja, dodajući, ipak, kako postoje „naznake klasne razdvojenosti“ koje su „pre svega vezane za prenaplašenu razdvojenost srednje klase (pre svega dela stručnjaka) i jasnu izolovanost niže klase (pre svega nižeg manuelnog i poljoprivrednog sloja)“ (Cvejić 2006, 70; podvukao O. M.).

Budući da je na početku oslobođene transformacije nakon rušenja Miloševića BDP bio na niskom nivou, svaki rast ma koliko bio minoran se mogao koristiti od strane novih vlasti kao dokaz o uspešnosti njihovog načina vođenja države, čime su se lako problemi nejednakosti gurali pod tepih. Merenje prosečnih zarada, koje predstavljaju drugu stranu medalje ovih praksi, je u metodološkom pogledu sklonostim promenama koje uglavnom podrazumevaju da oni zaposleni „na crno“, dakle oni sa najnižim prihodima ili čak oni koji mesecima nisu primili plate, ne budu uključeni u statistiku (Novaković 2017, 93–94). Ulje na vatru je dolio dolazak stranih preduzeća, koji sam po sebi, u nekim idealnim okolnostima ne bi trebao biti problematičan. Subvencijama je država nastojala da pokrene i potom unapredi zaostaluu privredu, tako što će privući strana preduzeća, a sam njihov dolazak je predstavljen kao velik uspeh tranzicije Srbije na globalnom tržištu. Po mišljenju nekih autora, neoliberalna ideologija i obećanje blagostanja kog će tranzicija i privatizacija neumitno doneti je jedan od uzroka statusne konfuzije i akutnog nedostatka klasne svesti radničke klase<sup>8</sup> (Novaković 2017, 210). „Neukroćenost i divljaštvo“ srpskog kapitalizma oslikava i podatak da je Srbija jedna od retkih postsocijalističkih država koja nije zakonski stala u odbranu malih akcionara (Novaković 2017, 212), čime se monopolističke tendencije samo pogoršavaju. Zaključujući svoju istorijsku analizu radničkih štrajkova u Srbiji, Nada Novaković sumorno beleži da manuelni radnici teško da mogu da se suprotstave novoj kapitalističkoj klasi (Novaković 2017, 292) koje god nacionalnosti ona bila.

Sa prelaskom na nov način reprodukcije društvenog života, iz socijalizma u kapitalizam, došlo je i do promene na planu radnog prava. S obzirom na to da je

---

8 Kuriozitet je da klasna svest radništva čak i u socijalizmu, prema ranijim istraživanjima Mladena Lazića, ali i drugih onovremenih sociologa, nije bila na nekom zavidnom nivou (Lazić 2011, 203–211).

pridruživanje Srbije EU još uvek bilo percipirano glavni (i iznad svega dostižan) cilj, zakonodavci su se ugledali na zemlje članice i na njihovo Komunitarno pravo. Novi talas promena, međutim, nastupa i pod uticajem globalizacije i globalnih sukoba sa azijskim privrednim gigantima, što je značilo i deregulaciju i liberalizaciju u oblasti radnog prava (Jašarević & Obradović 2021, 36). Brze promene na globalnom/transnacionalnom planu u kombinaciji sa institucionalnom mlitavošću u Srbiji su doprineli tome da velik broj predloženih propisa u protekle dve decenije ne bude primenjen u praksi, dok su drugi propisi primenjivani *ad hoc* (Jašarević & Obradović 2021, 41). Poseban problem na koji Jašarević i Obradović ukazuju je *neusklađenost* propisa. Štaviše, pojam „radni odnos“, kako autori dalje navode – nije definisan u zakonu iako se obilato koristi, kao ni pojam „zaposlen“ (Jašarević & Obradović 2021, 42), te pojedini problemi na radnom mestu ostaju „ispod radara“, a s obzirom na selektivnu statističku metodologiju kojom se RZS služi prilikom računanja bitnih privrednih indikatora, poput obima zaposlenosti, BDP, potrošačke korpe, itd., radnička klasa postaje dvostruko nevidljiva.

Pandemija kovida je takođe predstavljala period velikih izazova. Radnici su zbog promena u lancima snabdevanja uzrokovanim sveopštim zatvaranjem i drugih poremećaja u privredi na svoje otvoreno nezadovoljstvo počeli masovno dobiti otkaze, bez bilo kakvog objašnjenja, a budući da mnogi nisu bili prijavljeni u Nacionalnoj službi za zapošljavanje teško je utvrditi tačan broj onih koji su proglašeni tehnološkim viškovima, kao ni tačan broj poslodavaca koji su se okretali „alternativnim strategijama“ poput smanjenja plata, uparivanja radnika (*pairing-off*), itd. Upravo zbog toga što mnogi nisu bili prijavljeni već su radili „na crno“ ili su radili *part-time* im je pristup finansijskoj pomoći za nezaposlene bio onemogućen nakon što su dobili otkaze (Bradaš, Reljanović & Sekulović 2020, 48). Zanimljivo je da su i mladi upošljeni preko studentskih službi za zapošljavanje i omladinskih zadruga takođe imali isti problem (Bradaš, Reljanović & Sekulović 2020, 51). Drugi podaci, međutim, tvrde da su promene u radnim uslovima i zaposlenosti za vreme pandemije kovida bile osetne, ali da je negativnih posledica bilo malo, barem u prvih godinu dana pandemije, uglavnom po uzlužni sektor (Vladisavljević et al. 2022, 58–59). Po svemu sudeći, postoji izvesno neslaganje u pogledu podataka koji govore o različitim aspektima položaja radničke klase u Srbiji za vreme pandemije kovida. Nedostaju informacije o broju zaraženih u odnosu na klasnu pripadnost, premda nam mogu, uz određene ograde, kao primer poslužiti istraživanja u okviru jedne druge, premda bitno drugačije države – Nemačke, gde su zabeležene razlike u broju zaraženih u zavisnosti od toga kojoj klasi/sloju pripadaju<sup>9</sup>.

<sup>9</sup> U Nemačkoj, dakle zemlji globalnog centra, niži slojevi, poput proizvodnih (odnosno manuelnih) radnika pa čak i deo službeničkih slojeva su bili izloženiji riziku od zaraze kovidom u odnosu na one sa viših stupnjeva društvene lestvice, pored toga što su bili opterećeni poslom. Autori

## 4.2 Analiza položaja radničke klase u Srbiji na primeru Južne Srbije

Svakodnevnica teško da se može zanemariti kada govorimo o društvenoj (ne) pravdi. Radnici južnokorejske fabrike „Jura“ („*Yura Coproration*“) su prema brojnim izjavama koje se mogu naći u medijima morali da rade u pretoplim prostorijama, gde je temperatura prelazila i preko 32 stepena Celzijusa, pod budnim okom osionih menadžera koji su se starali da radnici rade doslovno pognutih glava i bez bilo kakvog razgovora sa drugima. Pridev „osion“ nije upotrebljen samo radi naglašavanja ili kao ukras – menadžeri su, ako je verovati navodima medija, zaista takvi, sudeći, između ostalog, po slučaju koji se dogodio 2024. godine kada je jedan od menadžera gađao dve radnice stolicama, nakon čega su njih dve završile u bolnici zbog posledica stresa. Menadžer je, ipak, ubrzo dobio otkaz (Stojiljković 2019, 236; Pantelić 2024; Canić Milanović 2024). Drugi vidovi kršenja radničkih i čak ljudskih prava, međutim, su se završavala drugačije. „Jura“ je i ranije izazvala negativnu reakciju javnosti kada su mediji pre skoro deceniju otkrili da radnici ove fabrike nose pelene kako bi što manje išli u toalet, koji je inače bio maltene tehnički neupotrebljiv. Kako je tad pisao list „Danas“, prenoseći reči predsednika sindikata „Sloga“, neke radnike su, štaviše, tukli šipkama (Bukvić 2016). Situacija je još teža za radnice. Najpre, zato što u slučaju trudnoće sleduje siguran otkaz, pod objašnjenjem da je to neophodno učiniti „zbog smanjenog obima prodaje“, a potom zato što su radnice trpele konstantno seksualno zlostavljanje i mobing (Bukvić 2016).

Ipak, distanca između radničke klase i drugih u Srbiji se može videti po tome što je jedan deo građana osuđivao radnike zato što su pristali da rade u takvim uslovima, pitajući se zašto se nisu pobunili, budući da imaju brojčanu prednost (Isailović 2022). Pobune jeste bilo, zapravo više pobuna u vidu manjih ili većih štrajkova, obustava rada, itd. (Mašina 2024; Novaković 2024). Daleko od toga da je, istorijski gledano, radnička klasa uvek bila samo pasivni reziduum spram promena koje su nastupale, posebno nakon ekonomske krize 2008. godine zbog koje se Srbija dodano zaduživala u cilju krpljenja rupa u privredi, što je imalo uticaja i na sveže privatizovana preduzeća. 2007. i 2008. godine je za Dan rada organizovan velik broj radničkih protesta na kojima je učestvovalo i do 50000 ljudi. Jedan od zahteva, pored mnogih koji su se ticali neisplaćenih nadnica, prava na topli obrok, penzije, itd., je bio da se načini revizija posledica privatizacije (Stojiljković 2019, 234). Upečatljiv slučaj se dogodio 2011. godine kada su radnici niške firme „Nitex“

---

navode da je „preživljavanje pandemije na radnom mestu klasno fragmentisano“ i da je posebno pogađalo „ljude koji rade sa ljudima“ (Holst, Fessler, Niehoff 2021, 47–48). Naravno, istraživanje treba uzeti sa rezervom, jer je ipak reč o državi koja bi se, prema već ustanovljenom teorijskom okviru (fusnota 5 ovog rada), smatrala delom globalnog centra (Mandić 2015, 99).

pretili da će skočiti sa fabričkog krova ukoliko država ne reši probleme koji su se prelili i na njih, a sličan slučaj se dogodio i marta dve godine ranije kada su radnici, takođe niške, „Zastave“, koja je nešto docnije transformisana u gore pomenutu „Juru“, iz protesta legli na železničke šine (Stojiljković 2019, 234). Zapravo, stiče se utisak (prevashodno na osnovu pomenutog Stojiljkovićevog napisa) da problem leži i u nezainteresovanosti javnog mnjenja za njihove probleme: štrajkovi radnika nisu nailazili na odjek izvan fabrika (Stojiljković 2019, 234–235). Na osnovu do sad izloženih novinskih izvora o načinu poslovanja kompanije „Jura“ koja predstavlja tek jednu od mnogih u Srbiji i koja je za ovaj rad odabrana kao primer upravo zato što je bila u centru pažnje javnosti jedno vreme, preduzeću je na prvom mestu bitan profit, nakon toga reputacija, zbog čega se prijave radnika o mobingu ignorišu i istovremeno kontrolišu kako ne bi dospele do javnog mnjenja. Inspekcija, prilično mrska direktorima preduzeća, retko dolazi, po rečima radnika, a čak i kad dođe ne uradi ništa što bi njima bilo od koristi ili gledano na pravnom ili čak moralnom planu ispravno (Isailović 2022; Stojiljković 2019, 235). Iako zakonski propisi postoje, oni se nisu poštovali. Izostao je bilo kakav odgovor države, odnosno političke elite, ali zašto? O tome će biti reči u petom odeljku. Pre toga je potrebno uokviriti položaj radničke klase osvrtno na položaj platformskih i prekarnih radnika.

U odeljku posvećenom pojmovnoj aparaturi, spomenuti su i platformski radnici, čiji je odnos sa poslodavcem posredovan internet-platformama ili aplikacijama pomoću kojih mušterije potražuju dobra ili usluge na daljinu, poput usluga dostave hrane ili prevoza (Jašarević & Obradović 2021, 49). Kako bi se dobila potpunija slika o položaju radničke klase u Srbiji, valjalo bi i njima posvetiti određenu pažnju. Pravno gledano, kako Jašarević i Obradović navode, platformski radnici su potencijalno u još većem problemu budući da nemaju status zaposlenih, stoga nemaju nikakvu pravnu zaštitu, što je direktna posledica modela rada ovih preduzeća, koja inače spadaju u transnacionalna i koja uporno izmiču ionako tromim domicilnim zakonskim propisima, ubirući pritom velike profite<sup>10</sup>. Navedena dvojica autora kao početak rešavanja ovog problema pominju modernizovanje pojma poslodavca, odnosno njegovo zakonsko ažuriranje kako bi se i novonastale društvene kategorije zakonom obuhvatile (Jašarević & Obradović 2021, 50–51).

Posebno kontroverzna tema kada se govori o radnicima, ali i o pojedinim slojevima srednje klase koji siromaše, tiče se prekarnosti i prekarijata, odnosno društvenog sloja kog karakteriše nesigurnost radnog mesta uz upitnost ostalih uslova rada (Marković 2018: 216–217). Mada su debate na temu upotrebljivosti pojma prekari-

10 Loši uslovi rada i eksploatacija su doprineli formiranju društvenog pokreta platformskih radnika u Evropi i Severnoj Americi. Aktuelne su u ovom kontekstu i debate o njihovim karakteristikama, tj. da li platformski radnici spadaju u tzv. „lažne“ (samo)zaposlene (dakle u neku varijantu sitnih privatnika; O. M.) ili u radničku klasu (Jašarević & Obradović 2021, 50).

jat razvijene (Marković 2020, 18), konsenzus predstavlja zapažanje da se usled ot-  
klanjanja mehanizama države blagostanja, u ovom slučaju sigurnog, najčešće doži-  
votnog zaposlenja sa svim beneficijama i osiguranjima, povećava broj ljudi koji rade  
za nadnice ispod minimalne, vezani za svoja radna mesta i poslodavce ugovorima<sup>11</sup>.  
Klasa se ovde preklapa sa nacionalnom pripadnošću, jer poslove neretko obavljaju  
migranti sprovedu čijeg položaja država ne pokazuje interesovanje, zbog čega je ovde i  
više nego upotrebljiv pojam „nepripadajućih građana“ (eng. *denizens*) odnosno gra-  
đana koji imaju znatno ograničenja prava u odnosu na druge stanovnike (Marković  
2018, 222–223). Najpoznatiji slučaj koji se uklapa u ovu kategorizaciju predstavlja  
slučaj kineske kompanije guma „Linglong“ iz Zrenjanina koja je privukla pažnju  
medija pre nekoliko godina nakon što su slučajevi kršenja ljudskih prava vijetnam-  
skih radnika koji su došli da rade kod njih za male, neisplaćene, nadnice isplivali  
na površinu<sup>12</sup> (Radivojević 2024), da bi se naposljetku zbog sumnji na trgovinu lju-  
dima umešale čak i Ujedinjene nacije (Mašina 2022). Prekarizacija kao proces je  
kontroverzna zato što prekarijat predstavlja kategoriju bez potencijala za društvenu  
promenu, što njihov položaj čini lošijim (Marković 2025, 44).

Ukoliko kapitalu više nije isplativo iz ovog ili onog razloga da posluje na ne-  
kom mestu, jednostavno će ga napustiti, ostavljajući, ako ne opustelu životnu sre-  
dinu, onda horde radnika bez posla, poput fabrike elektronskih sklopova „Elrad“  
sa pogonom u Vlasotincu koja je ukupno otpustila 144 stalno zaposlena radnika u  
poslednjih nekoliko godina, najpre 23 u avgustu 2022. godine, potom 71 radnika  
tri meseca docnije, a potom još 50 u oktobru 2025. godine. Iako se nisu slagali sa  
ovom odlukom, radnici su odlučili da igraju po pravilima nadređenih prevashodno  
kako ne bi ostali bez otpremnina koje su im obećane. „Elrad“ se pravdao javnosti i  
medijima kako usled „dodatnog pogoršanja ekonomske situacije koja je prvashodno  
posledica smanjenja porudžbina i drugih globalnih ekonomskih tokova“ mora da

11 Istraživanja prekarnosti u Srbiji iz 2012. i 2018. godine pokazuju da su riziku od prekarnosti  
najviše izložene žene, mladi, zaposleni u privatnom sektoru, neformalno zaposleni kao, oni koji  
rade povremene ili dodatne poslove kao i pripadnici nižih društvenih stratuma. Poboljšanja rad-  
nih uslova u navedenom periodu se tiču pre svega redovnosti plata i uplaćivanja doprinosa, dok  
su svi ostali problemi – neplaćen prekovremeni rad, uskraćivanje bolovanja i godišnjih odmora,  
zabrane sindikalnog organizovanja, seksualno uznemiravanje i omalovažavanje na radnom me-  
stu – ostali nerešeni (Marković 2019).

12 Osim što su radili za niske nadnice koje im nisu ni bile naposljetku isplaćene, vijetnamski radnici  
su morali da spavaju u barakama u kojima nije odrađena adekvatna termoizolacija, a hrana koju  
su im služili je bila toliko lošeg kvaliteta da su naposljetku, ako je verovati navedenim izvorima,  
počeli da postavljaju zamke kako bi lovili okolnu divljač. Bilo kakav vid otpora je onemogućen  
kako nezainteresovanošću i neprijateljskim stavom menadžera i direktora preduzeća, tako i za-  
branama štrajkova. Lokalne vlasti su pokušale da zataškaju slučaj, između ostalog i potonjim  
sprečavanjem prilaska aktivista i novinara novom boravištu radnika upotrebom fizičko-tehnič-  
kog obezbeđenja. Radnici su kasnije kolektivno dobili otkaze, a zahtevi za boravišne dozvole su  
im odbijeni (Radivojević 2024), što je samo konsolidovalo njihov status nepripadajućih građana.

„smanji proizvodne kapacitete“. Zanimljivo je da je 2022. godine ovo preduzeće, koje se može s razlogom okarakterisati kao transnacionalno, otvoreno demantovalo „ne-osnovane glasine“ da svoju proizvodnju premešta u države sa jeftinom radnom snagom poput Meksika i Filipina (Rešetka 2022; Marinković 2025). Južnokorejska „Jura“ o kojoj je već bilo reči je u februaru ove godine otpustila deo radnika zbog pada prodaje, a slična je situacija i sa „Aptivom“, „Benetonom“ i „Džonson elektrikom“ (Canić Milanović 2025a; Canić Milanović 2025b). Najsvježiji slučaj se dogodio krajem oktobra ove godine u Vranju gde je tamošnja fabrika tekstila „Kentaur Balkans“ bez bilo kakvog objašnjenja ili prethodnog upozorenja stavila katanac na fabriku i otpustila između 250 i 300 radnika (Beta 2025; Radovanović 2025). U pitanju je dansko preduzeće koje je neposredno pri osnivanju subvencionisano sa više od 900.000 evra državnog novca, dok su radnici radili za minimalac (Dejanović 2021), što očigledno predstavlja neracionalnu alokaciju resursa na duge staze, na stranu što je još jedan od primera eksploatacije radnika i veza domicilne političke i ekonomske elite, o čemu će se prodiskutovati uskoro. Za sad je teško, međutim, naći objašnjenje zašto uopšte dolazi do *en masse* zatvaranja fabrika širom Srbije, premda ima smisla tražiti isto na globalnom, odnosno transnacionalnom planu (nacionalne države u kojima se ljudska i građanska prava krše još intenzivnije i beskrupuloznije nego ovde), naravno, ne zapostavljajući trenutni kontekst koji podrazumeva krizu političkog sistema u Srbiji. Izvesno je da najveću cenu plaćaju oni sa dna društvene hijerarhije.

## 5. DELATNI POTENCIJAL RADNIČKE KLASJE U ODNOSU NA POLITIČKU ELITU

Iznenadujuće je saznanje da radnici ipak nisu, toliko letargični koliko se mislilo isprva u skladu sa teorijskim okvirom, što je dobra stvar. Ipak, zašto radnički bunt nije urodio plodom? Da li je posredi problem neke strukturalno determinisane osobine na koju oni nemaju uticaja i koje nisu svesni ili možda treba drugačije pristupiti ovom problemu? Učestalost štrajkova čak i u doba konsolidacije kapitalizma i ubrzane transformacije govori o njihovoj, uslovno rečeno, kolektivnoj refleksivnosti. Ukoliko se vratimo natrag istraživanjima iz već navedenih zbornika i kolekcija, dolazimo do pojma delatnog potencijala, koji se najjednostavnije može definisati kao sposobnost određenih društvenih grupa da se organizuju i delaju na političkom planu u cilju ostvarenja svojih specifičnih interesa. Drugim rečima, koliko su šanse pojedinih društvenih grupa, klasa i slojeva, da doprinesu nekoj društvenoj promeni. Prema rezultatima najpouzdanijih istraživanja koja su dostupna na ovu temu, ubedljivo najveći delatni potencijal imaju pripadnici političke elite, odnosno politički rukovodioci (Poleti, Lazić, Vukelić 2016, 215), upadljivo veći i od ekonomske elite

(Stanojević, Vukelić 2014, 163). Sve ostale klase i slojevi praktično nemaju nikakvih šansi da nešto promene. Drugim rečima, iskustva svakodnevice se poklapaju u nekim ključnim tačkama sa empirijskim istraživanjima.

U trenutku pisanja ovog rada, u javnom diskursu još uvek su aktuelni politički sukobi, započeti studentskim blokadama i protestima, kao i građanskim protestima i drugim vidovima građanske neposlušnosti<sup>13</sup>. Premda je, s obzirom na ove događaje, problematičan stav da sve druge klase i slojevi sem političke elite nemaju dovoljno izražen delatni potencijal, nije daleko od istine kada se sučeli sa prethodno izloženim člancima i podacima. Štrajkovi, iako česti i neretko brutalni, su imali parcijalan karakter i pre se javljali kao odgovor na konkretne situacije, poput smanjenja plata, pogoršanja radnih uslova, itd. Istovremeno, politički rukovodioci, s obzirom na to da su deo političke elite i da samim tim poseduju najveću svest o svojim interesima, imaju pristup organizacionim, ali i nezanemarljivim ekonomskim resursima jer stupaju u svojevrstu simbiozu sa ekonomskom elitom, o čemu je već bilo reči u prethodnim redovima (Lazić, Poleti 2014, 162–163; Lazić 2014: 252), te mogu lako da slegnu ramenima i zažmure na oba oka pred očiglednim kršenjem radničkih prava. Kao što Mladen Lazić i Jelena Pešić ilustruju, „državna dominacija nad javnim prostorom i dalje ne omogućava jednakost šansi za predstavljanje različitih interesa (barem u privatnim medijima i na društvenim mrežama)“ (Lazić, Pešić 2019, 188), a slična razmatranja se mogu naći i kod Zorana Stojiljkovića koji dominaciju političkog u Srbiji nad drugim aspektima društvenog života, uključiv i privredni, naziva po ugledu na Maksa Vebera (Max Weber) „političkim kapitalizmom“ kog karakteriše stalna borba za prevlast (Stojiljković 2019, 232–233). Rečju, ekonomska elita svoju moć dobrim delom crpi iz *veza* sa političkom elitom zbog čega može da se ponaša kako želi, ignorišući očita kršenja ljudskih prava, čime politička dodatno potpomaže, svesno ili nesvesno, stranom kapitalu.

Prethodni pasus naglasak stavlja na *vezu* privredne elite sa političkom. Međutim, šta je sa političkom elitom i državom po sebi? Ukoliko je delatni potencijal političke elite na tako visokom nivou, zašto nisu reagovali na kršenje radničkih prava, ne samo domicilnog stanovništva, već i radnika druge nacionalnosti? Ako je delatni

13 1. novembra 2024. godine se u Novom Sadu urušila nadstrešnica na glavnoj železničkoj stanici, usmrтивši tom prilikom na licu mesta petnaestoro ljudi, dok je još jedna žrtva podlegla povredama dve nedelje docnije. Građani i studenti su ubrzo izašli na ulice kako bi odali poštu žrtvama, istovremeno zahtevajući odgovornost političke elite. Protesti su bili praćeni i brojnim incidentima prilikom kojih su pojedini građani, za koje se *post hoc* saznalo da imaju veze sa vladajućom partijom SNS ili su čak njeni funkcioneri, napadali učesnike. Ubrzo i studenti ulaze u blokade svojih matičnih fakulteta, najpre u znak podrške napadnutim studentima Fakulteta dramskih umetnosti u Beogradu 22. novembra iste godine, a potom se studentske blokade zahvataju celu Srbiju, da bi do kraja decembra svi fakulteti državnih univerziteta bili blokirani. Blokade će trajati sve do početka 2026. godine i odvijace se naporedo sa građanskim protestima širom Srbije kao i drugim vidovima građanske neposlušnosti.

potencijal radnika nepostojeć, uprkos njihovim izlivima nezadovoljstva, poštovanje već donetih zakonskih propisa ga neće samo po sebi povećati. Štaviše, političkoj eliti bi išao na ruku zato što bi mogla sebe predstaviti javnosti u dobrom svetlu, što bi im išlo na ruku u potonjoj političkoj borbi. Zašto je izostao nužan odgovor države, odnosno političke elite? Inspekcija koja retko dolazi, spomenuta u drugom delu četvrtog odeljka, je tek jedan od mnogih korektivnih mehanizama kojim država (i politička elita koja je na njenom čelu) može i mora upotrebiti kada dođe do kršenja prava građana na njenoj teritoriji. Jedan od potencijalnih odgovora je već naglašavan u uvodnim odeljcima, a to je pravdanje društvenih odnosa i postojećeg sistema tržištem (Boltanski, Chiapello 2007, 38) koje se javlja u vidu selektivno protekcionističkih narativa sa kojima politička elita istupa pred javnost tvrdeći da istovremeno nastoji da zaštiti svoje građane od svih neprijatnosti, ma kakve one bile, i da učini društvo i državu konkurentnijom na tržištu. U praksi, međutim, primat se daje drugom, pre svega stranim preduzećima, dok zaštita vlastitih građana, u ovom slučaju radničke klase, ostaje samo na nivou (medijskog) diskursa (Lazić 2016, 229; Lazić, Pešić 2019, 188). Kao što tvrde teoretičari zavisnosti (Pešić 2025, 185–189), periferne zemlje moraju da se prilagode interesima zemalja centra (i neretko poluperiferije) zato što su između ostalog i na tržišnom planu u inferiornom položaju i zato što nemaju šta drugo da ponude sem vlastitih sirovina i radne snage<sup>14</sup>.

Mladen Lazić, međutim, zaokružujući nalaze istraživanja političke elite, dodaje kako je ona izuzetno fragmentisana zato što pri svakoj značajnijoj promeni njene strukture, nova elita apsorbuje nezanemarljiv deo stare, koja se razlikuje i po ideološkim i životnim stavovima i po njihovoj čvrstini. Zbog toga, politička elita u Srbiji nema jasan plan i pravac u kom bi delala zbog čega značajni problemi, poput kršenja radničkih prava u ovom slučaju, ostaju nerešena (Lazić 2016, 229–230). Država je slaba zato što je njena politička elita slaba, a slaba je zato što je fragmentisana<sup>15</sup>. Samim tim postoji i veći prostor za (ne)posredan pritisak od strane zemalja centra i poluperiferije (fusnota 14 ovog rada), što se ogleda i u činjenici da su prava vijetnamskih radnika kršili kineski poslodavci u slučaju fabrike „Linglong“ (Mašina 2022; Radivojević 2024). U pitanju je paradoksalna situacija gde je politička elita nadmoćna u odnosu na sve druge grupe, ali nije u stanju da se izbori sa kršenjem prava tih grupa na čijem se čelu nalazi.

Postavlja se pitanje naposljetku kako rešiti ove probleme. Zakonski propisi koji se tiču prava radnika postoje, premda se moraju dopuniti i izmeniti tako da obuhvataju i novonastale platformske radnike, moraju da se na prvom mestu

14 Nije na odmet spomenuti u kontekstu nejednake privredne razmene i konkurentnosti da, sa staništa teorije svetskog sistema, periferiju karakteriše upravo slaba država (Mandić 2015: 83).

15 Ovo takođe može biti objašnjenje zašto se naporedo sa pravima radnika krše i prava žena i drugih nacionalnosti, uprkos tome što politička elita, barem prema rezultatima dosad obavljenih istraživanja, nije patrijarhalna niti ksenofobična (Lazić 2016; Lazić, Pešić 2019; Lazić 2020).

sprovode i poštuju i da se njihovo kršenje sankcioniše, što se ne čini, kao što je gore izloženo. Mogućnost samostalnog radničkog organizovanja i samoupravljanja (poput onog koje je nastalo u Argentini i to u trenutku krize 2008. godine; za više na tu temu pogledati Petrović, Cvejić 2014, 261–262; Petrović 2022, 319–333) teško da je moguće, s obzirom na mizeran delatni potencijal radnika i njihovu rasparčanost. S razlogom se neko može zapitati da li je onda rešenje u promeni političkog sistema, ukoliko se već radnici ne mogu ojačati. Slobodan Antonić (Antonić, 2025) je već ranije pisao o potrebi za novim izbornim sistemom, smatrajući da bi se ovom promenom mogli rešiti i problemi nepravednih nejednakosti koje uticaj stranog kapitala pogoršava, ako mu već nije uzrok. Pitanje je, međutim, kako rešiti problem rasparčanosti i posledične slabosti političke elite spram transnacionalnih aktera.

## 6. ZAKLJUČAK

O društvenoj (ne)pravdi se ne može govoriti ukoliko je odvojimo od pojma nejednakosti, koji je danas neodvojiv od neoliberalizma i globalizacije. Nacionalne države i dešavanja u njima predstavljaju tek vrh ledenog brega, premda se u njima najbolje uočavaju na nivou svakodnevnog života systemske i strukturne protivrečnosti i osobine neoliberalnog globalizovanog kapitalizma. Ne samo što se prava (na prvom mestu u ovom radu) radničke klase krše na zakonskom planu, već usled konstelacije systemskih i institucionalnih činilaca, oni nisu u stanju da se izbore za ista, barem trenutno. Klasa je povezana i sa nacionalnom pripadnošću i rodom, zbog čega pojedincima postaje još teže u ovoj društvenoj borbi. Ukoliko je radnik žena, seksualno uznemiravanje i omalovažanje na radnom mestu će biti uobičajeni, a trudnoća će značiti otkaz, uprkos medijskim narativima o padu nataliteta. Ukoliko je radnik migrant, zlostavljaoce ga kapitalisti koji drže preduzeća u kojima radi, premda je iste nacionalne pripadnosti, kao i domicilni kapitalisti, dok je politička elita nezainteresovana spram njihovog položaja i položaja drugih radnika. Metodološki neopouzdana statistički podaci čine radnike, i niže klase i slojeve uopšte, nevidljivim, kao i pravni sistem, što se pokazalo primerom radnog prava koje iz nekog razloga nije definisalo elementarne pojmove poput „zaposlenosti“ ili čak „radnog odnosa“. Društvena nevidljivost, pre svega ona tendenciozna pred pripadnicima domicilne političke elite, znači da ideal društvene pravde ne može biti uopšte zadovoljen, ni teoretski ni praktično, zbog čega se ne može postići ni demokratija u Srbiji. Ipak, sa svetlije tačke gledišta, istraživanje je pokazalo i da radnici, bez obzira na nizak delatni potencijal nisu uopšte pasivna, letargična klasa, već da se bore za svoj položaj i dobrobit, onoliko koliko su u mogućnosti.

## LITERATURA:

1. Antić, Slobodan. 2025. *Srbiji je potrebna promena izbornog sistema*. Novi Standard. <https://standard.rs/2024/12/29/srbiji-je-potrebna-promena-izbornog-sistema/>, poslednji pristup 26. 12. 2025.
2. Beta, 2025. *Fabrika Kentaur Balkans u Vranju radnike obavestila o gašenju proizvodnje nepotpisanim papirom*. <https://beta.rs/content/233305-fabrika-kentaur-balkans-u-vranju-radnike-obavestila-o-gasenju-proizvodnje-nepotpisanim-papirom>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
3. Bogdanović, Nevena. 2024. *Radnici leskovačke Yure štrajkuju zbog plata, toplog obroka i toaleta*. Radio Slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.org/a/yura-leskovac-srbija-radnici-strajk-fabrika-plate/32992007.html>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
4. Boltanski, Luc, Chiapello, Eve. 2007. *The New Spirit of Capitalism*. London, New York: Verso.
5. Bukvić, Ljiljana. 2016. *Ne daju im da idu u toalet, teraju ih da nose pelene*. Danas. <https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/ne-daju-im-da-idu-u-toalet-teraju-ih-da-nose-pelene/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
6. Bradaš, Sarita, Reljanović, Mario, & Sekulović, Ivan. 2020. *The impact of the COVID-19 epidemic on the position and rights of workers in Serbia: With particular reference to frontline and informal economy workers and multiply affected worker categories*. Center for Democracy Foundation & United Nations Serbia.
7. Canić Milanović, Jelena. 2024. *Incident u leskovačkoj „Juri“: Menadžer gađao radnice stolicom, dve završile u bolnici*. Južne Vesti. <https://www.juznevesti.com/hronika/incident-u-leskovackoj-juri-menadzer-gadjao-radnice-stolicom-dve-završile-u-bolnici/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
8. Canić Milovanović, Jelena. 2025a. *Nakon „Jure“ i „Aptiv“ u Leskovcu nudi sporazumne otkaze zaposlenima*. Južne Vesti. <https://www.juznevesti.com/drustvo/nakon-jure-i-aktiv-u-leskovcu-nudi-sporazumne-otkaze-zaposlenima/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
9. Canić Milovanović, Jelena. 2025b. *Odbornik Stanković: Posle „Benetona“ pljušte otkazi i u „Džonson elektriку“*. Južne Vesti. <https://www.juznevesti.com/ekonomija/odbornik-stankovic-posle-benetona-pljuse-otkazi-i-u-dzonson-elektriku/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
10. Cvejić, Slobodan. 2006. *Korak u mestu: Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: Čigoja štampa.
11. Cvejić, Slobodan, Petrović, Irena. 2014. *Očuvanje zaposlenosti putem radničkog samoupravljanja – slučaj oporavljenih preduzeća u Argentini*. *Sociologija*, 56 (3): 239–264.
12. Dejanović, Milica. 2021. *„Kentaur“ dobija iz budžeta Srbije skoro milion evra, plata radnika ne manja od minimalca*. Južne Vesti. <https://www.juznevesti.com/ekonomija/kentaur-dobija-iz-budzeta-srbije-skoro-milion-evra-plata-radnika-ne-manja-od-minimalca/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
13. Eichenhofer, Eberhard. 2005. *Sozialrecht und soziale Gerechtigkeit*. *Juristen Zeitung*, 60 (5): 209–216.

14. Jašarević, Senad, Obradović, Goran. 2021. Aktualnost radnog prava Srbije i novi izazovi. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 60 (92): 35–57.
15. Harvey, David. 2007. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
16. Holst, Hajo, Fessler, Agnes, Niehoff, Steffen. 2021. Arbeiten in der Pandemie – Klassenungleichheiten und fragmentierte Corona-Erfahrungen. In: Ludwig, Carmen, Simon, Hendrik, Wagner, Alexander (Hrsg.): *Entgrenzte Arbeit, (un-)begrenzte Solidarität? – Bedingungen und Strategien gewerkschaftlichen Handelns im flexiblen Kapitalismus*. 34–51. Auflage: Münster.
17. Ioannou, Gregoris, Charalambous, Giorgos. 2024. Critical Junctures, Ideological Continuity and Change in Western Europe: Comparing the Pandemic and the Global Financial Crises. *Global Society* 39 (2): 130–157.
18. Isailović, Miljana. 2022. *Fabrika iz pakla u kojoj radnici nose pelene i padaju u nesvest zbog vrućine*. Nova. <https://nova.rs/vesti/biznis/fabrika-iz-pakla-u-kojoj-radnici-nose-pelene-i-padaju-u-nesvest-zbog-vrucine/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
19. Klein, Naomi. 2007. *Shock Doctrine*. Metropolitan Books. Henry Holt and Company. New York.
20. König, Helmut, Richter, Emanuel. 2008. Gerechtigkeit in Europa: Einleitung. In: König, Helmut, Richter, Emanuel, & Schielke, Sabine. (Eds.). *Gerechtigkeit in Europa: Transnationale Dimensionen einer normativen Grundfrage*. 9–22. transcript Verlag.
21. Kuljić, Todor. 2002. *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
22. Kuljić, Todor. 2018. *Prognani pojmovi – Neoliberalna pojmovna revizija u misli o društvu*. Beograd: Clio.
23. Lazić, Mladen. 2005. *Promene i otpori: Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
24. Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
25. Lazić, Mladen. 2014. Kakav kapitalizam, kakva kapitalistička klasa?. U: Lazić, Mladen. (ur.). *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. 241–253. Beograd: Institut za Sociološka Istraživanja. Čigoja Štampa.
26. Lazić, Mladen. 2016. Konsolidacija novih klasnih odnosa u Srbiji: konsolidacija kapitalističke elite. U: Lazić, Mladen. (ur.). *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. 219–242. Beograd: Filozofski fakultet. Institut za Sociološka Istraživanja.
27. Lazić, Mladen, Pešić, Jelena. 2019. Stabilizacija kapitalističkog poretka u Srbiji i prihvatanje liberalnih vrednosnih orijentacija. 187–214. U: Lazić, Mladen, Cvejić, Slobodan (ur.). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Institut za Sociološka Istraživanja.
28. Lazić, Mladen. 2020. Social Stratification Changes in Serbia. An Introduction. *Comparative Southeast European Studies*, 68 (3): 291–302.
29. Lazić, Selen, Poleti, Dunja. 2014. Subjektivni činioci delatnog potencijala ekonomske elite. U: Lazić, Mladen. (ur.). *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije*

- kapitalističkog poretka*. 145–164. Beograd: Institut za Sociološka Istraživanja. Čigoja Štampa.
30. Mankju, Gregori. 2005. *Principi ekonomije*. Beograd. Ekonomski fakultet
  31. Mandić, Stefan. 2015. Položaj Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu. *Kultura*, 148: 80–101.
  32. Mandić, Stefan. 2024. Ekonomski i ideološki položaj nerazvijenih zemalja i potencijal za njihovu emancipaciju. U: Zvijer, Nemanja. (ur.): *Neizbežnost interkulturalnosti*. 323–347. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
  33. Marković, Aleksandra. 2018. *Prekarnost i migranti: prolazni izazov ili pretnja za sigurnost i stabilnost neoliberalizma*. Beograd: Repozitorijum Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja.
  34. Marković, Aleksandra. 2019. Prekarnost radnih uslova u Srbiji. u: Lazić Mladen & Cvejić Slobodan. (ur.). *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*. 121–141. Beograd: Filozofski Fakultet. Institut za Sociološka Istraživanja.
  35. Marković, Aleksandra. 2020. Prekarijat i neka pitanja društvene strukture i društvenih nejednakosti. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 39 (2–3): 109–126.
  36. Marković, Aleksandra. 2025. Uporedna analiza ideološko-političke orijentacije prekarizata u Srbiji, Nemačkoj i Hrvatskoj. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 44 (1–2): 17–51.
  37. Marinković, Darko. 2016. Participation of employees in defining economic policy and strategy. *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 19 (2): 213–222.
  38. Marinković, D. 2022. Novi talas otkaza u „Elradu“: još 50 radnika ostaje bez posla do kraja meseca. Rešetka. <https://resetka.rs/novi-talas-otkaza-u-elradu-jos-50-radnika-ostaje-bez-posla-do-kraja-meseca/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
  39. Mašina. 2022. *Ujedinjene nacije zabrinute zbog navoda o trgovini ljudima u Zrenjaninu*. <https://www.masina.rs/ujedinjene-nacije-zabrinute-zbog-navoda-o-trgovini-ljudima-u-zrenjaninu/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
  40. Mašina. 2024. *Radnici Jure su dva dana u štrajku, ali su obespravljani od 2010. godine*. <https://www.masina.rs/radnici-jure-su-dva-dana-u-strajku-ali-su-obespravljani-od-2010-godine/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
  41. Moulier-Boutang, Yin. 2011. *Cognitive Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
  42. Novaković G., Nada. 2017. *Radnički štrajkovi i tranzicija u Srbiji od 1990. do 2015. godine*. Rosa Luxemburg Stiftung & IFDT.
  43. Nedović, Slobodanka. 2005. *Država blagostanja: ideje i politika*. Centar za unapređivanje pravnih studija; Centar za slobodne izbore i demokratiju.
  44. Pantelić, Katarina. 2024. *Fabrika Jura – „Zabranjeni grad“*. Nova Ekonomija. <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/fabrika-jura-zabranjeni-grad>, poslednji pristup 30. 10. 2025.
  45. Petrović, Irena. 2022. *Oporavljena preduzeća. Nastanak i održivost radničkog samoupravljanja u Argentini*. Beograd: ISI.

46. Pešić, N. Jelena. 2025. *Teorije zavisnosti: Kapitalizam iz vizure periferije*. Beograd: Filozofski Fakultet.
47. Poleti, Dunja, Lazić, Selena, Vukelić, Jelisaveta. 2016. Delatni potencijal političke elite. U: Lazić, Mladen. (ur.). *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. 201–218. Beograd: ISI FF. Čigoja Štampa.
48. Radivojević, Jelena. 2024. *Dosije Linglong – Teška eksploatacija stranih radnika uz podršku državnih subvencija*. A11 – Inicijativa za ekonomska i socijalna prava. <https://www.a11initiative.org/dosije-linglong-teska-eksploatacija-stranih-radnika-uz-podrsku-drzavnih-subvencija/>, poslednji pristup 11. 11. 2025.
49. Radovanović, Tamara. 2025. *Više od 250 ljudi ostaje bez posla u Vranju, zatvara se „Kentaur“*. Južne Vesti. <https://www.juznevesti.com/drustvo/vise-od-250-ljudi-ostaje-bez-posla-u-vranju-zatvara-se-kentaur/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
50. Radonjić, Ognjen. 2002. Tehnološka razvijenost kao važan uslov konkurentnosti na međunarodnom tržištu. *Sociologija*, 44 (2): 175–192.
51. Radonjić, Ognjen. 2004. Globalizacija na Balkanu: zona slobodne trgovine i perspektive privlačenja krupnih institucionalnih investitora na domaće tržište kapitala. *Sociologija*, 46 (2): 167–182.
52. Radonjić, Ognjen, Zec, Miodrag. 2013. Poslednji tango u Evrozoni? – pukotine u Evro konstrukt. *Sociologija*, 55 (1): 1–24.
53. Radonjić, Ognjen. 2024. Poremećaji u svetskoj ekonomiji u pandemijskom i postpandemijskom periodu 2020–2022. 95–112. U: *Postepidemiološki stres: istorijske i medicinske dileme: zbornik radova*.
54. Račić, Anđelka. 2012. Trade union and social rights as a part of human rights. *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 15 (4): 545–552.
55. Rešetka. 2022. *Oglasila se uprava „Elrada“: Otpuštanje 71 radnika jeste nepopularna mera koju smo pokušali što duže da odlazemo*. <https://resetka.rs/oglasila-se-uprava-elrada-otpustanje-71-radnika-jeste-nepopularna-mera-koju-smo-pokusali-sto-duze-da-odlazemo/>, poslednji pristup 12. 11. 2025.
56. Stanojević, Dragan, Vukelić, Jelisaveta. 2014. Objektivni činioci delatnog potencijala ekonomske elite. U: Lazić, Mladen. (ur.). *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. 125–144. Beograd: Institut za Sociološka Istraživanja. Čigoja Štampa.
57. Stojiljković, Zoran. 2019. Strikes and the power/lessness of the union. *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 22 (2): 225–244.
58. Stokes, Bruce. 1999. The Protectionist Myth. *Foreign Policy*, 117 (177): 88–102.
59. Vuletić, Vladimir. 2004. Protekcionizam i slobodna trgovina u vreme globalizacije. *Sociologija*, 46 (1): 45–70.
60. Vladislavljević, Marko, Lazar, Lebedinski, Vladimir, Vukmirović, Jelena, Banović. 2022. *Effects of the COVID-19 pandemic on the labour market and the position of vulnerable groups in Serbia*. Belgrade: Institute of Economic Sciences.
61. Turek, Jürgen. 2017. Das Paradigma der Zukunft: Die Omnipotenz der Globalisierung. In: *Globalisierung im Zwiespalt: Die postglobale Misere und Wege, sie zu bewältigen*. 35–68. transcript Verlag.